

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ХУНАР ТАЪЛИМИ МАРКАЗИ

**Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими кадрларининг
малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти**

**Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва
ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ**
(чизмалар, тушунчалар, фактлар ва рақамларда)

Дарслик

Тошкент- 2015

А.Н.Нигматов, С.Ш.Ташпулатов, Ш.Н.Мухамедов, Н.А.Хасанова.
Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экологик менежмент (чизмалар, тушунчалар, фактлар ва рақамларда). Дарслик.- Т., 2015. 207 б.

Масъул муҳаррир:

Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти Менежмент ва информатика кафедраси профессори, г.ф.д, проф. **А.Н.Нигматов**

Такризчилар:

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети профессори

к.ф.д., проф. Р.А.Кулматов;

Тошкент ирригация ва мелиорация институти Экология ва сув ресурсларини бошқариш кафедраси профессори

б.ф.д., проф. Б.Ш.Исмаилходжаев

Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти Менежмент ва информатика кафедраси доценти,

п.ф.н., доц. Д.С.Саидахмедова.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти Илмий Кенгаши (2014 йил 3 декабрь 11-сонли баённома) томонидан муҳокама қилинган ва тегишли йўналиш бўйича дарслик сифатида нашрга тавсия этилган

Ўқув қўлланма Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экологик менежмент ўқув курсининг мазмун ва моҳиятини кўргазмалар тарзда ёритиб берувчи чизмалар, жадваллар, тушунчалар, фактлар ва рақамлардан иборат. Уни тайёрлашда тегишли фонд материаллари, адабиёт ва Интернет маълумотларидан кенг фойдаланилди. Шунинг учун ҳам ундаги мавзулар мазкур масаланинг долзарб муаммоларини инобатга олган ҳолда атрофлича ёритилган. Ҳар бир чизма ёки маълумотлар баён этилган жадвалдан сўнг уларда қўлланилган асосий термин ёки сўзлар бирикмасининг тушунчаси берилган. Қўлланма иккин қисмдан – ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экологик менежмент ҳамда тавсия этиладиган манба ва адабиётлардан иборат.

Қўлланма таълим тизимининг барча босқичларида фаолият олиб бораётган раҳбар ходимлар учун мўлжалланган. У Ф-1-121 “Миллий касбий таълимда узлуксиз экологик таълим тизимининг назарий асосларини яратиш” фундаментал лойиҳа ва ИТД-1 “Педагогларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш таълим тизими учун ҳаёт фаолияти хавфсизлиги фанининг янги авлод ўқув, ўқув-методик асосларини яратиш” амалий лойиҳаларини бажариш жараёнида тайёрланган ва чоп этилган.

Учебное пособие состоит из схем, определений, таблиц, фактов и цифр, иллюстративно отражающий суть и содержание Менеджмента безопасности жизнедеятельности и экологии. В его разработке были всесторонне использованы фондовые материалы, литературатурные источники и Интернет данные. Поэтому, охват соответствующих тем были более расширены за счет актуальных проблем современности. После каждой схемы или таблиц даны термины и словосочетания, использованные в этих иллюстрациях. Пособие состоит из двух частей – менежмент безопасности жизнедеятельности и экологический менежмент, а также рекомендуемых источников и литератур.

Пособие рассчитано руководителям всех уровнях образования. Оно подготовлено и издано в процессе реализации фундаментального проекта Ф-1-121 «Разработка научных основ экологического образования в национальной системе подготовки профессиональных кадров» и прикладного проекта ИТД-1 «Разработка нового поколения учебных, учебно-методических основ предмета Безопасность жизнедеятельности для образовательной системы повышения квалификации и переподготовки педагогических кадров»

The tutorial consists of schemes, definitions, tables, facts and figures, illustratively reflecting day and content management life safety and ecology. Its development have been comprehensively used library materials, literaturaturnye sources and Internet data. Therefore, the coverage of relevant topics have been expanded by more pressing problems of today. After each scheme or tables are terms and expressions used in these illustrations. The book consists of two parts - the Management Life Safety and ecological management well as recommended sources and literature.

The tutorial is designed to heads of all levels of education. It is prepared and published in the realization of the fundamental project F-1-121 "Development of scientific bases of environmental education in the national system training of professional personnel" and applied ITA-1 project "Development of a new generation of training, teaching the basics of the subject Life Safety for the educational system advanced training and retraining of pedagogical shots"

МУНДАРИЖА

Чизма рақами	Чизманинг номи	Бет
1	2	3
Муқаддима		9
1-қисм. ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ МЕНЕЖМЕНТИ		
1.	Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов хавфсизлик ҳақида	11
2.	Кишиларнинг ўртача умр кўриш динамикаси	12
3.	Ўзбекистон аҳолиси	12
4.	Дунё мамлакатларида менежмент ва хавфсизлик индекслари ҳамда кишиларнинг ўртача умр кўриши	13
5.	Ҳаёт фаолиятига таъсир этувчи хавфлар	17
6.	Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш зарурати	19
7.	Ҳаёт фаолияти хавфсизлигига оид муаммолар ва уларнинг ечимлари	21
8.	ҲФХ фанининг тадқиқотлар мазмуни	23
9.	Инсонларни ҳаёт, жумладан меҳнат фаолияти турлари ва муҳити	24
10.	Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таснифлаш талаблари ва мазмуни	25
11.	Ер планетаси техносферасини қисмларга ажратилиши ва номланиши	25
12.	Технотизимларнинг майдон ва маконга қараб таснифланиши	27
13.	Ҳаёт фаолиятини хавфсизлик кўрсаткичлари бўйича гуруҳлаштириш	30
14.	Ҳаёт фаолият хавфсизлигини таъминлашда бошқарув зарурати	31
15.	Бошқарув турлари	32
16.	Кишилиқ жамиятини бошқариш турлари	32
17.	Ҳаёт, фаолият, хавфсизлик ва менежмент тушунчалари	36
18.	Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежментига (ҲФХМ) кирувчи субъектлар	41
19.	ҲФХМнинг ижтимоий муносабат йўналишлари	42
20.	ҲФХМ тизими	43
21.	Менежментнинг таркибий қисмлари	43
22.	ҲФХМ фанининг мақсад ва вазифалари	47
23.	ҲФХМ муаммолари	48
24.	Ўзбекистонда ҲФХМнинг айрим ҳуқуқий-норматив асослари	49
25.	ҲФХМ – комплекс фан соҳаси	52
26.	ҲФХМ фанининг приоритет тадқиқот йўналишдаги лойиҳалар	53
27.	Ер қуруқлик юзаси (педосфера) технотизимларини ҲФХМ нуқтаи назардан таснифлаш тажрибаси	55
28.	ҲФХМнинг тадқиқот предмети	58
29.	ҲФХМга юклатиладиган методологик талаблар	60

1	2	3
30.	ҲФХМнинг айрим фан соҳаларига доир методлари	62
31.	ҲФХМ методларини ишлатиш жойи ва хусусиятларига қараб таснифланиши	63
32.	Минитехнотизимларга таъсир этувчи омиллар	65
33.	ҲФХМнинг ички ижтимоий-психологик салбий омиллар	66
34.	Ижтимоий гуруҳлар бўйича ҲФХМга таъсир этувчи омилларнинг хавфлилик даражаси	66
35.	ҲФХМни таъминлаш принциплари	68
36.	ҲФХМни қоидалари ва қонуниятлари	69
37.	ҲФХМга оид янги фанлар	69
38.	Ўзбекистонда “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежменти” таълими	71
39.	Миллий таълим тизими таркиби	72
40.	Узлуксиз миллий таълим турлари	72
41.	Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассаси – ҲФХМ объекти сифатида	73
42.	ҲФХМ модулининг курсининг мақсади ва кутилаётган натижалари	76
43.	ҲФХМ таълими муаммолари	78
44.	ҲФХМ тарбияси мезонлари	79
45.	Таълим муассасаларида ҲФХни таъминлаш талаблари	80
46.	Халқаро миқёсда ҲФХМга доир принциплари	82
47.	Халқаро ҲФХМ йўналишлари	83
48.	ҲФХМ таъминлаш механизми	83
49.	Турли шаклдаги иш жойларига қўйиладиган хавфсизлик талаблари	85
50.	Корхона, ташкилот ва муассасаларда ҲФХМни лойиҳалаш тизими	85
51.	Минитехнотизимларда хотин-қизлар ва ўсмирлар меҳнат фаолияти хавфсизлиги	86
52.	Санитария назорати амалга оширувчи давлат идоралари	88
53.	Санитария назорати ва текширувини амалга оширувчи давлат идоралари ва муассасаларининг ваколатлари	89
54.	Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб бориш хоналарида микроклим кўрсаткичлари	90
55.	Намликни ўлчаш асбоблари ва ускуналари	90
56.	Ҳаво ҳаракат тезлигини ўлчовчи асбоблар	90
57.	Ишлаб чиқариш хоналари ва иш жойлардаги ҳаво ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракат тезлигининг энг қулай миқдорлари	91
58.	Йилнинг совуқ ва илиқ даврида ишлаб чиқариш хоналарининг ҳаво ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракати тезлигининг йўл қўйиладиган миқдори	91
59.	Хоналарни ёруғлик билан таъминлаш турлари	93

1	2	3
60.	Ўқув хоналарини сунъий ёруғлик билан таъминлаш турлари	94
61.	Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб бориш хоналарида шовқин кўрсаткичлари	94
62.	Шовқин ўлчагич ИШВ-1 нинг соддалаштирилган чизмаси ва умумий кўриниши	95
63.	Маҳаллий электр токи жароҳатининг кўринишлари	96
64.	Электр токининг уриш даражалари	96
65.	Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб боришда ток кучини қийматига кўра инсонга таъсир этиш даражалари	97
66.	Ёнғиннинг келиб чиқиш сабаблари	99
67.	Ёнғиннинг хавfli омиллари	99
68.	Ёнғинни ўчириш методлари ва воситалари	100
69.	ОВП-10 русумидаги кимёвий-кўпикли ёнғин ўчириш қурилмаси	101
70.	Ёнғин доскаси ва жиҳозларнинг жойланиши	101
71.	Ҳаракат хавфсизлиги	103
72.	Пиёдалар учун ҳаракат хавфсизлиги	104
73.	Шошилинич биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш тизими	105
74.	Туризм турлари	106
75.	Туризмдаги бахтсиз ҳодисаларнинг кўринишлари	106
76.	Саёҳатда хавфсизликни таъминлашда арқондан фойдаланиш усуллари	107
77.	Терроризм турлари	109
78.	Террорчилик кўлами ва уни амалга оширишда фойдаланиладиган воситалар	109
79.	Фавқулодда вазиятларни тарқалиш тезлигига кўра гуруҳлаш	111
80.	Ўзбекистонда фавқулодда вазиятларнинг амалдаги ҳудудий таснифи	112
81.	Ўзбекистонда амалдаги фавқулодда вазиятлар таснифи	112
82.	Ўзбекистонда ФВда фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	115
83.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ваколатлари	116
84.	Ўзбекистон Республикасида ФВдан муҳофаза қилишнинг асосий принциплари	117
85.	Фавқулодда вазиятлар натижасида вайрон бўлган ҳудудларда шикастланган кишиларни қидириш усуллари	117
86.	АҚШда фавқулодда вазиятлар натижасида инсонларнинг қурбон бўлиши	118
87.	Бирлашган миллатлар ташкилоти(БМТ)нинг Қидирув қа қутқарув ташкилоти	118
88.	Фавқулодда вазиятлар давлат тизими (ФВДТ)нинг асосий вазифалари	119
89.	ФВДТнинг ташкилий тузилмаси	120
90.	ФВДТнинг ташкилий ҳимояланиш даражалари	121

1	2	3
91.	Зилзила ҳақида маълумот	121
92.	Зилзила оқибатларини камайтириш тадбирлари	122
93.	Сейсмик магнитуда, сунами магнитудаси ва асосий тўлқин баландлиги орасидаги боғланиш	123
94.	Сувости зилзила магнитудасидан сунамини пайдо бўлиш эҳтимоли	123
95.	Сув тошқинларнинг масштаби ва талофат келтириш бўйича таснифланиши	123
96.	Довул, тўфон ва қуюн вақтида аҳоли ҳаракатлари	125
97.	Сел ҳавфи бор ҳудудларда хавфсизлик тадбирлари	125
98.	Гидротехника иншоотларининг хавфсизлигини таъминлашга қўйиладиган асосий талаблар	127
99.	ҲФХМни таъминлашда раҳбарларнинг асосий вазифалари кетма-кетлиги	128
100.	Таълим муассасалар раҳбарларининг ФВда корпоратив муносабат субъектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари	129
101.	Таълим муассасаларида ҲФХМнинг поғоналик назорати	130
102.	Таълим муассасаларининг ўқув хоналари, ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устахоналари машғулотлар ўтказишда меҳнатни муҳофаза қилиш талаблари	131
103.	Таълим муассасаларининг ўқув-лаборатория, информатика хоналарида ва спорт залида бажариладиган ишларга қўйиладиган хавфсизлик талаблари	139
104.	Таълим муассасаларининг ўқув устахоналарида бажариладиган ишларга қўйиладиган хавфсизлик талаблари	142
105.	Таълим муассасаларининг амалиёт хоналарида бажариладиган ишларга (технологик жараёнларга) қўйиладиган хавфсизлик талаблари	143
106.	ЎзР ОЎМТВ Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари ходимларининг лавозимлари ва тоифалари	146
107.	Академик лицей ва касб-ҳунар коллежи директорининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	147
108.	Академик лицей ва касб-ҳунар коллежи ўқув ишлари бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	150
109.	Академик лицей ва касб-ҳунар коллежининг маънавий-маърифий ишлари бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	151
110.	Касб-ҳунар коллежи ишлаб чиқариш таълими бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	153
111.	Академик лицей ва касб-ҳунар коллежи маъмурий-хўжалик бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	155

1	2	3
112.	Касб-хунар коллежи катта устасининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	156
113.	Академик лицей ва касб-хунар коллежи психологининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари	157
2-қисм. ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ		
1	2	3
1.	“Экология” тушунчаси	161
2.	Экология фани, таълими ва амалиётинингнинг асосий вазифалари	162
3.	Экологик хавфсизлик ва уни таъминлаш зарурати	164
4.	Орол денгизи (кўли) ва дунё океани сувининг шўрлик даражаси	168
5.	Экологик тусдаги фавкулудда вазиятлар (ЭФВ)	170
6.	Ўзбекистонда ҲФХга таъсир этувчи экологик хавфлар	171
7.	Ўзбекистонда аҳолини экологик фавкулудда вазиятлардан муҳофаза қилиш тадбирлари	171
8.	Экологик менежмент тушунчаси	172
9.	Экологик менежментнинг ривожланиш босқичлари	174
10.	Экологик менежментнинг мақсади ва вазифалари	176
11.	Экологик менежментнинг тузилиши	177
12.	Экологик менежмент прициплари	178
13.	Экологик фаолиятни режалаштириш	180
14.	Экологик менежмент методлари	180
15.	Экологик менежментни жорий қилиш механизми	181
16.	Ўзбекистон Республикасида экологик бошқарув тизими	182
17.	Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг экологик ваколатлари	184
18.	Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ҳуқуқий ҳолати	187
19.	Экологик йўналишдаги нодавлат нотижорат ташкилотлари (ЭННТ) ва уларнинг ҳуқуқий фаолиятлари	188
20.	Ўзбекистон экологик ҳаракати (Экоҳаракат) жамоат бирлашмасининг ҳуқуқий мақоми	189
21.	“Экологик бошқарув” билан “Экологик менежмент” фарқи	191
22.	Экологик менежментнинг асосий талаблари	191
23.	Экологик кадастрни олиб бориш объектлари	193
24.	Экологик назорат объектлари, шакллари, турлари ва методлари	194
25.	Экологик экспертиза турлари, принциплари, объектлари, субъектлари ва усуллари	198
26.	АҚШда ҲФХМга таъсир этувчи экологик хавфларнинг хавфлилиқ даражаси	202
Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати		203

МУҚАДДИМА

Кўпгина ривожланган мамлакатларда бўлгани каби Ўзбекистон Республикасида ҳам Вазирлар Маҳкамасининг “Аҳолини зилзилалар оқибатида юзага келган фавқулодда вазиятларда (табiiй ва техноген тусдаги) ҳаракат қилишга тайёрлаш тўғрисида”ги 2011 йил 19 июлдаги 208-сонли қарорига илова қилинган комплекс дастурининг 1,2,4,11 ва 12-бандларига мувофиқ равишда “Ҳаёт хавфсизлиги” ўқув курсини миллий таълим тизимининг барча босқичларига тадбиқ этиш, тегишли ўқув, ўқув-методик адабиётларни чоп этиш масаласи қўйилган. Чунки, XXI асрга келиб Ер планетасига антропоген босимнинг ортиши натижасида глобал миқёсда иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий зиддиятлар ўчоғининг турли минтақаларда пайдо бўлиши, табiiй, техноген ёки аралаш турдаги фавқулодда вазиятларнинг кучайиши, атроф-муҳит ҳолати ва экологик вазиятнинг кескинлашуви, иқлим ўзгариши, чўлланиш жараёнларининг жадаллашуви, биологик хилма-хилликнинг йўқола бориши инсонларнинг бехатар яшаш даражасини таъминлашни энг долзарб муаммолар туркумига киритди.

Ўзингиз ўйлаб кўринг, сўнги 30 йил ичида Сайёрамизда юз бераётган биргина фавқулодда вазиятлар натижасида миллионлаб кишилар ҳаётига турли хавфлар дучор келмоқда. Америкалик тадқиқотчиларнинг маълумотларига кўра фақатгина АҚШнинг ўзида йилига йўл транспорти ҳодисасидан ҳар 10 минг нафардан 3 таси, заҳарланишдан ҳар 100 минг нафардан 2 таси, ёнғиндан куйишдан ҳар 100 минг нафардан 4 таси, яшин уришдан ҳар 10 млн. нафардан 5 таси, ишлаб чиқариш воситаларининг носозлигидан ҳар 100 минг нафардан 1 таси ва бошқар турдаги фавқулодда вазиятлар натижасида ҳар 100 минг нафардан 4 таси инсон ўлими билан тугамоқда. Яқин Шарқ, Болқон бўйи, Шарқий Африка минтақларида сиёсий ва харбий тўқнашувлар натижасида, Фукусимо, Чернобиль, Чад кўли, Орол денгизи ва Оролбўйи экологик инқирозли ҳудудлардан аҳоли миграциясининг жадаллашуви кузатилмоқда. Аксарият ҳолларда бундай жараёнлар қурбони бўлиб ёшлар ва улар таълим олаётган муассасалар чиқмоқда.

Мамлакатимиз аҳолисининг 62 фоизидан ортиғини қамраб олган ёшлар ва уларга билим, кўникма ва малака бераётган ходимларнинг аксарияти 11 мингдан зиёд таълим муассасаларида ҳаёт фаолиятини юритадилар. Шунинг учун ҳам ўз мазмунига ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг барча жабҳалари – фуқаролар муҳофазаси, фавқулодда вазиятлар, экологик хавфсизлик, меҳнат муҳофазаси, маънавий-маърифий, диний ақидапараслик ва террористик, озиқ-овқат, саломатлик, сиёсий хавфсизлик кабиларни қамраб олувчи “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экологик менежмент” орқали раҳбар ва педагог кадрларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш орқали тегишли корпоратив таълим-тарбияни йўлга қўйиш Ўзбекистон учун бирламчи аҳамият касб этмоқда.

1-қисм

ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ МЕНЕЖМЕНТИ

**1-чизма. Ўзбекистон Республикаси Президенти
Ислом Каримов хавфсизлик ҳақида¹**

“Хавфсизликка таҳдид
солиб турган
муаммоларга нимани
қарши қўя оламиз?”

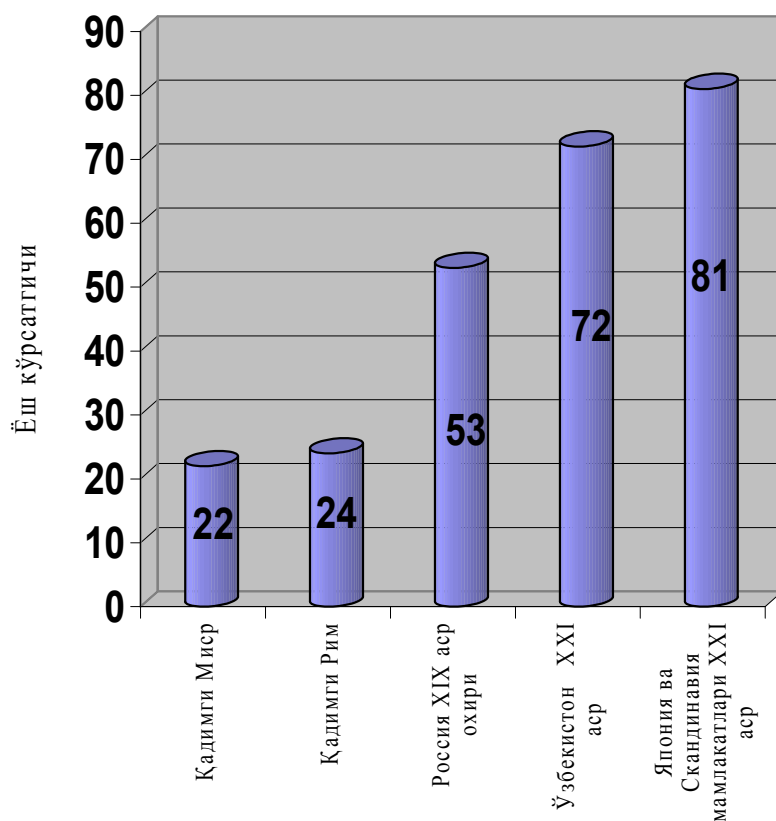
“Энг мураккаб
саволлардан бири шуки,
биздаги барқарорлик ва
хавфсизлик йўлида
таҳдид бўлиб турган
муаммоларни англаб
етаяпмизми?”

“Хавфсизликни қандай
сақлаб қолиш мумкин?”

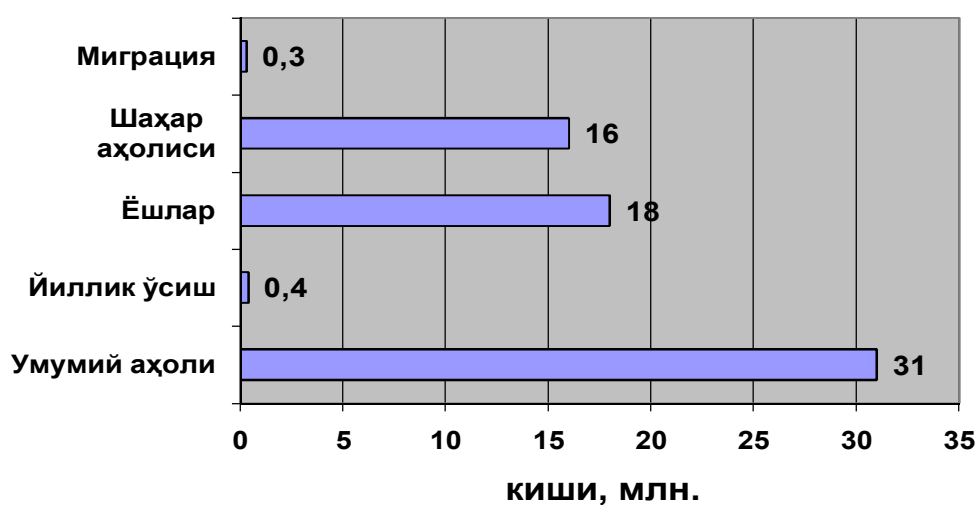

¹ Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. -Т.: “Ўзбекистон”, 1997. 4-б.

2-чизма. Кишиларнинг ўртача умр кўриш динамикаси

3-чизма. Ўзбекистон аҳолиси²

² <http://kun.uz/2013/02/21/thirtymillion/>

4-чизма. Дунё мамлакатларида менежмент ва хавфсизлик индекслари ҳамда кишиларнинг ўртача умр кўриши³

Мамлакатлар	Ўртача умр кўриш бўйича эгаллаган ўрни	Менежмент индекси	Хавфсизлик индекси	Ўртача умр кўриш, йил
Япония	1	21	25	83,6
Швейцария	3	1	11	82.5
Австралия	5	7	16	82,0
Жанубий Корея	21	31	18	80,7
БАА	49	36	24	76.7
Перу	79	79	91	74.2
Ўзбекистон	100	119	63	73,0
Судан	155	134	138	61.8
Ангола	181	133	129	51.5
Афғонистон	188	142	139	49.1
Серра-Леона	194	114	125	48.1

Аҳоли – Ер қурраси ёки унинг бирон қисмида (мамлакатлар, минтақалар, аҳоли пунктлари каби маъмурий ёки табиий бирликларида) яшовчи кишиларнинг узлуксиз янгиланиб туриладиган мажмуи, ижтимоий муносабатлар асоси ва субъекти.

³ United Nations Development Programme: Human Development Report 2010. Life Expectancy Index, 2012.

Аҳоли ҳисоби – туғилиш, ўлиш, турмуш қуриш ва ажралишни қайд этиш йўли билан аҳоли сони ва ёш-жинсий тузилишидаги ўзгаришлар ҳақида мунтазам равишда маълумотларни тўплаш, миграцияни қайд этиш ва уларни турли йўллара ва усуллар орқали рўйхатга олиб бориш (Энциклопедик лугат. 1-жилд.-Т.: ЎЗСЭБР,1988. 73-б.).

Умр кўриш – организм, жумладан инсонларнинг яшаш давомийлиги. У организмнинг қариллик ва ўлимга олиб келадиган, емирадиган ва қайта тиклайдиган физиологик ва биокимёвий жараёнларнинг ўзаро таъсири (ЎзМЭ, 9-жилд.-Т.: ДИН, 2005, 96-б.).

Индекс – лотин тилида “index” кўрсаткич ёки рўйхат деган сўздан олинган бўлиб, у инсон фаолиятининг турли жабҳаларида ишлатилади (Словарь инсотранных слов - М.: «Русский язык», 1989.-С.196). Бизнинг ҳолатда эса индекс давлатларнинг муайян кўрсаткич бўйича эгалланган нисбий ўрнидир.

Дунё мамлакатларининг фаровонлик индекс кўрсаткичлари Буюк Британиянинг “The Legatum Institute” таҳлил маркази томонидан 2006 йилдан буён олиб борилади. Индекс инсон ҳаёт фаолиятининг 70 кўрсаткичлари 8 та категория бўйича умумлаштирилади: иқтисодиёт, тадбиркорлик, менежмент ёки давлат бошқаруви, таълим, соғлиқни сақлаш, хавфсизлик, шахсий эркинлик ва ижтимоий капитал. Ҳар бир давлатнинг рейтинги, яъни инобатга олинган мамлакатлар ичида нечанчи ўринда туриши ушбу саккиз категория кўрсаткичларининг ўртача кўрсаткичлари асосида ҳисобланилади. Маълумотлар БМТнинг турли ташкилотлари, Жаҳон банки, Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти, Жаҳон савдо ташкилоти, Gallup, Economist Intelligence Unit, IDC, Pyramid Research ва бошқа институтлардан олинади ҳамда етук мутахассислар томонидан таҳлил қилинади.

Кишиларнинг ўртача умр кўриши – инсонларнинг Ер курраси ёки бир маъмурий ёки табиий бирликлар доирасида аҳоли ҳисобининг кўп йиллик маълумотларини таҳлил қилиш натижасида аниқланадиган ўртача яшаш ёши. Ўртача ёш эса инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигига тўғри пропорционал равишда ўзгаришини 2-чизмадаги маълумотларни солиштириш орқали билиб олиш мумкин.

Халқаро ташкилотлар инсонларнинг ўртача умр кўриш ёшини индексида (Life Expectancy Index), рейтингда (Гуманитар энциклопедия) ёки йилда бериши мумкин. 3-чизмадаги маълумотлар Халқаро гуманитар технологиялар маркази томонидан 2009 йилда тўпланган ва 2014 йилда таҳрир қилинган “Гуманитар энциклопедия”дан олинган. БМТ ушбу маълумотларни илмий тадқиқотларни олиб бориш, таълим бериш ва ахборотларни оммалаштириш мақсадида фойдаланишни тавсия этади. Жадвалдаги Ўзбекистонда кишиларнинг ўртача ёши Миллий ахборот агентлиги маълумотларига таянган ҳолда баён этилган.

Аҳоли миграцияси – *кишиларнинг яшаш жойини ўзгартириши билан боғлиқ бўлган кўчиши* (Энциклопедик луғат. 1-жилд.-Т.: ЎЗСЭБР,1988. 517-б.).

Аҳоли сонининг ортиши ва саноат ишлаб чиқаришининг ривожланиши билан табиатга антропоген таъсир кучи ўсиб бормоқда. Тарихий 2 млн. йил ичида Ер юзи аҳолиси 40 марта кўпайган бўлса, 1850 йилдан бошлаб планетамиз аҳолиси тахминан ҳар 50 йилда икки хисса ортган. Агар XX асрнинг биринчи 50 йилида аҳолининг ўртача йиллик ўсиши тахминан 1 фоизни ташкил этган бўлса, 1950 йилдан то бугунги кунгача аҳоли 3 маротаба ортди. Ҳозирги кунда атроф-муҳитга антропоген босимнинг янада фаоллашиши туфайли кейинги ўн йилликда атмосферага чиқариб ташланаётган биргина захарли модда – олтингугурт оксиди 50-60 фоизга ортди.

Ёшлар – *ўзининг фаол физиологик кўрсаткичларига қараб ҳар бир давлатда алоҳида белгиланадиган аҳолининг муайян бир қисми.* “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида”ги қонунга мувофиқ ёшларга 30 ёшгача бўлган аҳоли киритилади.

ХФХ халқаро бошқаруви – *инсонларнинг Ер планетасида бехатар ва давлатларнинг эса барқарор меъёردа ривожланишини таъминловчи халқаро ҳуқуқ принциплари, нормалари ва муносабатлари тизими.*

ХФХ концепцияси — *шахс, жамоа, жамият, давлат ва ҳамжамиятнинг ХФХга оид қарашлар тизими*

Ўзбекистоннинг ХФХ оид сиёсати — *давлатнинг фуқароларни бехатар яшаш ва меҳнат қилишини таъминлашга*

доир олиб бораётган ички ва ташқи фаолият мажмуи ва натижалари.

ХФХ принципи — инсонларни бехатар яшаши ва меҳнат қилишини таъминлашнинг йўналтирувчи қоидалари.

Халқаро миқёсда хавфсизликни таъминлаш — мегатехнотизимлар сифатини барча организмлар учун етарли даражада ушлаб турувчи халқаро муносабатларни тартибга солиш.

Технотизимларни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилиш манбалари — мегатехнотизимларни организмларни бехатар даражада ушлаб туришни таъминлайдиган бутун дунё ҳамжамияти аъзоларининг хоҳиши ва иродалари акс этган халқаро ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар тизими.

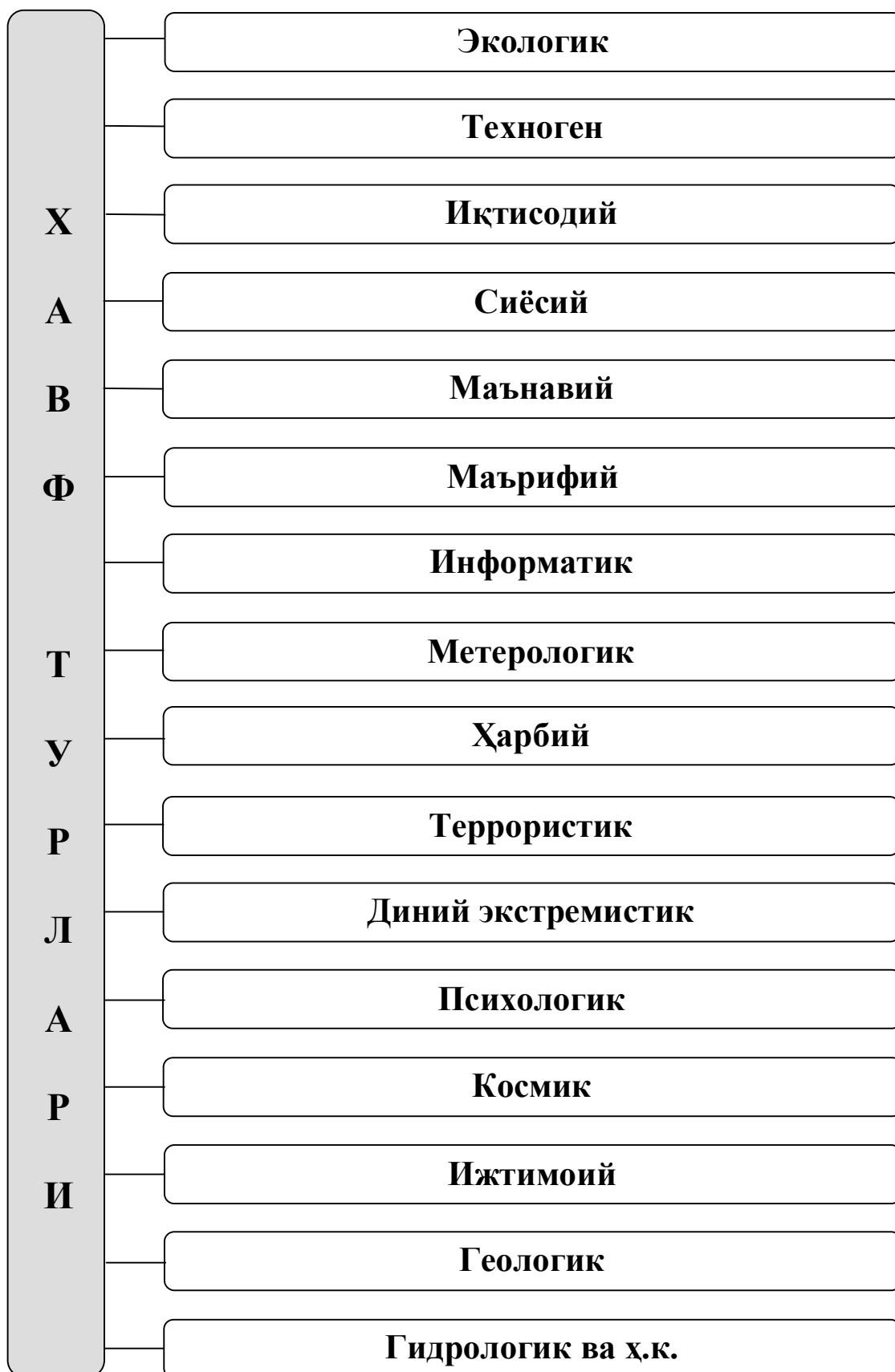
Халқаро универсал ташкилот — фаолият доирасига кўра комплекс, жумладан хавфсизлик масалаларини глобал миқёсда хал этувчи халқаро ташкилот.

Халқаро регионал ташкилот — фаолият доирасига кўра комплекс, жумладан хавфсизлик масалаларини минтақавий миқёсда хал этувчи халқаро ташкилот.

Халқаро иқтисодий жавобгарлик — технотизимларга етказилган зарарни қоплаш учун халқаро муносабат субъектларини халқаро жамғармаларга туширадиган бадал тўловлари.

Халқаро ҳуқуқий жавобгарлик — технотизимлардан фойдаланиши натижасида атроф-муҳитга етказилган зарарни қоплаш юзасидан халқаро ҳуқуқ субъектларига қўлланиладиган ноқулай моддий ва сиёсий шароитларнинг мажбурий кечинмаси.

5-чизма. Ҳаёт фаолиятига таъсир этувчи хавфлар

Миллий хавфсизлик – давлатнинг кенг миллий қизиқишларини ташиқи иқтисодий ва ҳарбий қудрати, халқнинг интеллектуал ҳамда руҳий қийматига бўлган хавфни бартараф қилиши билан боғлиқ сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, экологик хавфлардан ҳимояланганлик ҳолати (O.Funke,1994; O.Ю.Романова,2000). Миллий хавфсизлик тушунчаси муайян миллат манфаатлари нуқтаи назаридан қаралмасдан давлат хавфсизлиги тушунчаси билан уйғунликда талқин қилиниши мақсадга мувофиқдир. Чунки, кўп миллатли мамлакатларда миллий хавфсизлик тушунчасининг тор маънода ишлатилиши бошқа миллат вакиллари орасида ғоявий бўшлиқни келтириб чиқариши мумкин. Республикамизда бугунги кунда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қиладилар. Улар мустақиллигимиз эгаси ва давлатимизнинг асосий таянчидир. Шундан келиб чиққан тазда миллий хавфсизлик давлат хавфсизлиги билан синоним сифатида ишлатилмоқда.

Инсон – Ер қуррасининг жонли қобили биосфера, тўғривоғи Ер юзасида яшовчи ва организмлар туркумига кирувчи, лекин мураккаб ҳаётий фаолият юритувчи индивид. У онгининг юқорилиги, нутқининг ривожланганлиги, ижодий фаоллиги, такомиллашган меҳнат қуролиларини ярата олиши, ахлоқий, маънавий ҳамда руҳий ўз-ўзини англай олиши билан бошқа тирик организмлардан тубдан ажралиб туради.

Жамият – инсонларни маълум бир ҳудудда тарихан қарор топган гуруҳи ёки уюшмаси.

Давлат – инсонларнинг, тўғривоғи фуқароларнинг, муайян маъмурий ҳудудда уюшган қисми.

Ҳамжамият – давлат ёки жамиятни ўзга жамият ёки давлатлар билан бўлган уюшмаси. Глобаллашув шароитида инсон ҳаёт фаолиятини таъминлашда ҳамжамиятнинг ўрни бекиёсдир. Зеро Украинадаги Чернобил АЭС ёки Япониядаги Фукусимо АЭС фалокатининг глобал миқёсдаги атроф-муҳитга салбий таъсири ёки Амазонка дарё ҳавзасидаги доимий яшил тропик ўрмонзорларининг Ер атмосферасига бўлган ижобий таъсири орқали кўриш мумкин. Хуллас, инсон, жамият, давлат ва ҳамжамият ўзаро узвий боғланган, бири иккинчисидан, иккинчиси учинчисидан, учинчиси тўртинчисидан ёки аксинча келиб чиқадиган кишилиқ жамиятининг турли шакллари дидир. Улар доимо инсонларнинг яшаш муҳити билан узвий боғланган.

6-чизма. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш зарурати

- Технотизимлар дорасининг кенгайиши ва уларга инсон фаолияти босимининг ортиши
- Фавқулодда вазиятларнинг кўпайиши
- Глобал миқёсда иқлим ўзгариши
- Ичимлик сувининг етишмаслиги

- Озиқ-овқат маҳсулотларининг сифат даражасининг камайиши
- Биологик хилма-хилликнинг йўқолиб бориши
- Чиқиндилар муаммоси
- Янги турдаги оммавий касалликларнинг тез суратларда тарқалиши
- Чўлланиш жараёнининг “юмшоқ иқлим” минтақалари томон бостириб кириши

- Минтақавий мажораларнинг майдон ва макон бўйича кенгайиши
- Ҳаво, темир йўл ва бошқа транспорт ҳалокатларининг ортиб бориши
- Демографик муаммоларнинг янги шакл ҳамда турларининг пайдо бўлиши ва ҳ.к.

Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги – Инсонни ҳар қандай муҳитдаги фаолиятида унинг хавфсизлиги ва соғлигини таъминловчи, хавфли ва зарарли омиллардан ҳимоя қилувчи амалиёт ва назарияни қамраб олган илмий билимлар мажмуидир (БухДУ. ҲФХ ўқув-методик мажмуа, 2012).

Ушбу тушунчанинг, бизнинг фикримизча, қуйидаги мулоҳазага муҳтож жойлари бор:

Биринчидан, фанда ёзилмаган, лекин умумэътироф этилган бир қоида бор. Ҳар бир атама, ибора ёки сўз бирикмаларига тушунча берилаётганда унда ишлатилган сўз тушунчанинг тарбида турмаслиги лозим. Биз “ҳаёт” сўзига таъриф берар эканмиз, тушунчада яна “ҳаёт” сўзини ишлатиш мантиқан тўғри эмас. Юқорида келтириб ўтилган ҳаёт фаолияти хавфсизлиги тушунчасида фаолият ва хавфсизлик сўзлари таърифда қайтарилгандир.

Иккинчидан, хавфсизликга фақатгина саломатлик нуқтаи назардан қаралган. Зеро, хавфсизлик инсон фаолиятининг барча (сиёсий, маърифий, маънавий, рухий, психологик, иқтисодий, экологик...) жиҳатларини қамраб олади.

Учинчидан, ҳар қандай муҳит сўзлар бирикмасига “яшаш” деган сўзни қўшиш лозим. Зеро инсон ҳаёти унинг яшаш муҳити билан чамбарчас боғлиқ. Қуйида биз бунга иқрор бўламиз.

Тўртинчидан, тушунчада фан, таълим ва амалиёт сўзларининг ўрнига “амалиёт ва назария” сўзлари ишлатилган. Ваҳоланки фан нафақат назарий фундаментал асосдан, балки амалий ва инновацион харкатордаги фаолиятдан ҳам иборат. Амалиёт назариядан олдин келган, таълим – кадрлар тайёрлаш жараёни эса тушириб қолдирилган. Ваҳоланки ҲФХ ўқув курси деярли барча таълим муассасаларида алоҳида ўқув курси сифатида ўқитилмоқда.

Бешинчидан, ҲФХ нафақат илмий билимлар мажмуи, балки кўникма ва малкаларни тадқиқ қилувчи фан, таълим ва уларни амалда қўлловчи хўжалик фаолияти ҳамдир.

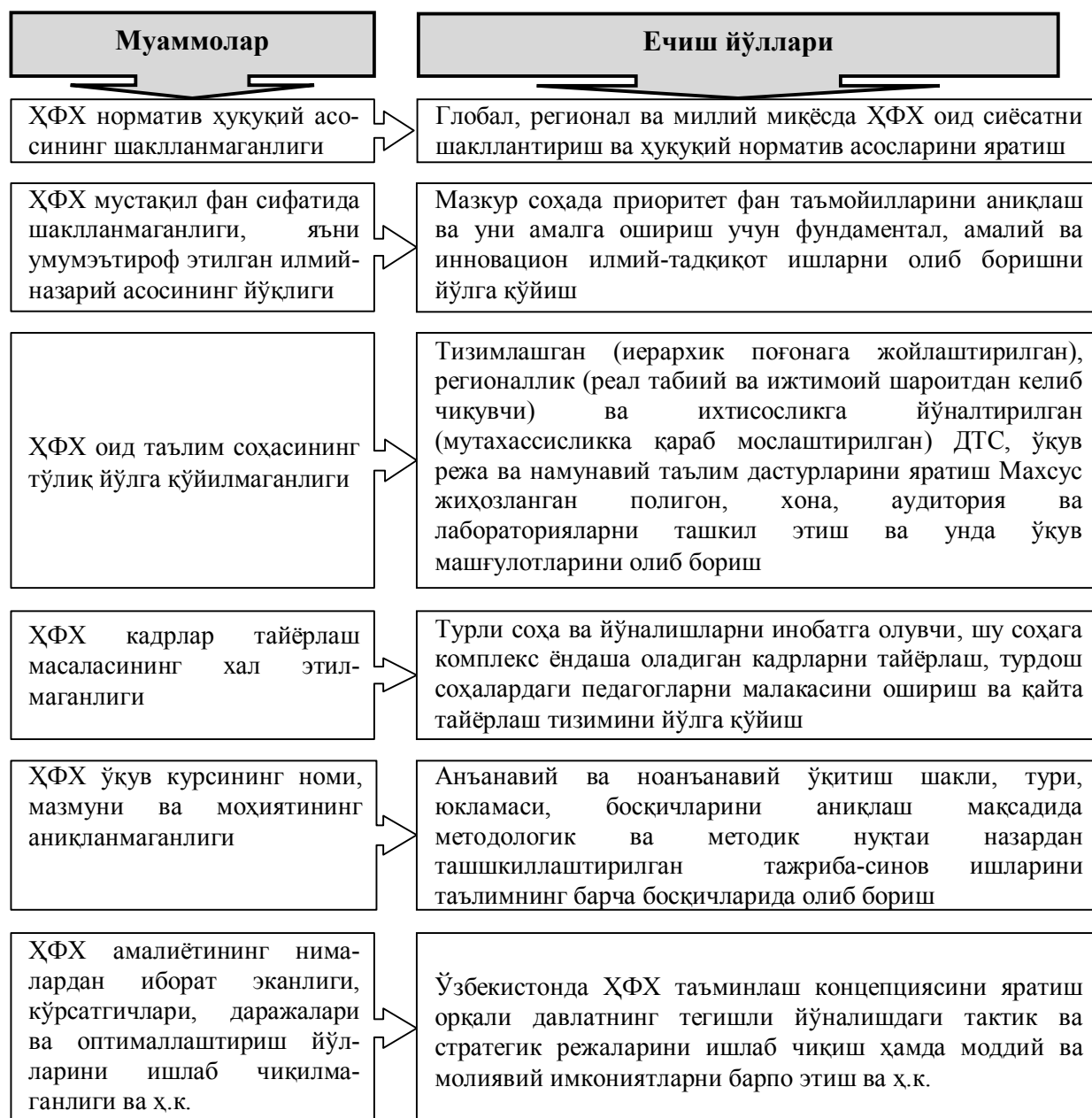
Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги (ҲФХ): 1. Кенг маънода – муайян технотизимларда кишиларнинг барқарор ривожланган яшаш тарзининг хавфлилик даражасини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, кўникма ва малакаларни (компетенцияларни) берувчи таълим йўналиши, ушбу даражани таъминловчи амалиёт тармоғи.

2. Тор маънода – муайян технотизимларда кишиларнинг барқарор ривожланган яшаш тарзининг хавфсизлик даражаси.

ҲФХ ҳам айнан кишилик жамиятининг экологик хавфсиз, иқтисодий таъминланган, ижтимоий муҳофазаланган ва барқарор бирлашган муносиб ҳаёт тарзини таъминловчи жараённинг бир бўлаги.

Хавфсиз яшаш даражаси – организмлар, жумладан инсонларнинг муайян технотизимларда нормал ҳолатда кўпайиши, ўсиши ва ривожланиши учун тоза, соғлом ва қулай атроф-муҳит ҳолати.

7-чизма. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигига оид муаммолар ва уларнинг ечимлари

Муаммо – ҳал этишини талаб қиладиган назарий ёки амалий масала. Кўпинча уни илмий адабиётларда ижтимоий категория сифатида қаралади, яъни фақатгина инсонларга тегишли ва ижтимоий муносабатларда юзага келадиган ҳолат, деб қаралади. Ҳаттоки Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида⁴ “Муаммо” сўзи фақат мумтоз адабиётга тегишли сўз нуқтаи назаридан ёритилган. Уни араб тилидан олинган кўр, кўр қилинган ёки яширин ифода этилган сўз ёки исм, дея таърифланган. Фалсафий-илмий нуқтаи назардан эса бунга мутлоқ қўшилиб бўлмайди. Чунки муаммо сўзи нафақат адабиётда, балки инсон фаолиятининг барча жабҳаларида ва айниқса фанда жуда кўп ишлатиладиган сўздир.

4 жилдлик “Рус тилининг изоҳли луғати”да “Муаммо – ечимини топиш лозим бўлган назарий ёки илмий муаммо”⁵, дея таърифланган. Бу жамият қонуни.

Лекин муаммо нафақат инсониятга, балки организмларга ҳам тегишлидир. Улар олдида ҳам турли хил муммолар туради ва улрани ечишга организмлар ҳам ҳаракат қиладилар. Ушбу ҳаркат кўпинча яшаш учун кураш ёки мослашишдан иборатдир. Уни биология фанида “Биогеоценозлар эволюцияси”, “Биотоплар эволюцияси”, “Биосфера эволюцияси” деб аталади⁶. Ҳар уччала табиий шароитда ҳам организмлар яшаш учун курашадилар ва ўзларига тегишли бўлган муаммоларни хал этадилар. Бу табиат қонуни.

Шунинг учун ҳам экологик фанларнинг нафақат биргина табитшунослик ёинки жамиятшунослик нуқтаи назардан қараш, балки комплекс равишдаги назарий асосларини яратиш ўта муҳим илмий-амалий аҳамият касб этади.

ҲФХ муаммоси – инсонларнинг технотизимларда бехатар яшашларини таъминлашда юзага келадиган ва ечимини кутаётган масала.

Муаммоларнинг ечиш йўллари – иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, технологик, ҳуқуқий ва бошқа воситаларни танлаш ва қўллаш орқали ечимини топмаган масалани ҳал қилиш чоратadbирлари.

⁴ Муаммо. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-ж.-Т.: “ЎзМЭдин”, 2003. 105-б

⁵ Проблема. Словарь русского языка. 3-том.-М.: Гос. Изд. иностранных и нац. словарей., 1959.- С.628.

⁶ Н.Ф.Реймерс. Природоальзование. – М.:..., 1990. – С.587 – 588.

8- чизма. ҲФХ фанининг тадқиқотлар мазмуни

Т/р	Кўриладиган масалалар	Нима ҳақида эканлиги
1.	Долзарблиги	<i>Замон талаби эканлиги</i>
2.	Миллий ва халқаро тажриба	<i>Ижобий ва салбий натижалар</i>
3.	Муаммолари	<i>Ечилмаган масалалари</i>
4.	Тушунчаси	<i>Нима ҳақида</i>
5.	Мақсади ва вазифалари	<i>Нима учун</i>
6.	Тарихи	<i>Келиб чиқиши</i>
7.	Ҳолати	<i>Қандай ютуқларга эга эгалиги</i>
8.	Прогнози	<i>Келажак истиқболлари</i>
9.	Концепцияси	<i>Ғоялар тизими</i>
10.	Объекти	<i>Нимани ўрганиш кераклиги</i>
11.	Предмети	<i>Объектининг қайси қандай жиҳатлари тадқиқи этилади</i>
12.	Принциплари	<i>Қандай йўналтирувчи қоидаларга риоя этиши лозим</i>
13.	Методологияси ва методлари	<i>Қандай қилиб ва нималар асосида</i>
14.	Баҳолаш, экспертизалаш, назоратлаш, мониторинглаш ва кадстрлаш йўллари.	<i>Технотизимларни сон ва сифат жиҳатдан баҳолаш, текшириб ва кузатиб туриши, рўйхатини олиб бориши</i>
15.	Таъсир этувчи омиллари	<i>Белгиловчи ички ва ташқи кучлар</i>
16.	Районлаштириш	<i>Типологик ва регионалик хусусиятлари</i>
17.	Хавфсизлик кўрсаткичлари	<i>Нималарни ҳисобга олиши даркорлиги</i>
18.	Таваккалчилиги	<i>Қай даражада оптимал бўлиши</i>
19.	Оптималлаштириш йўллари	<i>Энг қулай даражасини таъминлаш самарадорлиги</i>
20.	Фанлар тизими	<i>Қандай фанларни қамраб олиши</i>
21.	Фанлар ўртасида тутган ўрни	<i>Умумий ва хусусий томонлари</i>
22.	Ҳуқуқий таъминланиши	<i>Норматив асослари</i>
23.	Бошқаруви	<i>Ижтимоий муносабатларни тартибга солиниши</i>
24.	Барқарор риволаниши	<i>Иқтисодий, ижтимоий, экологик ва институционал муаммолар бирлиги</i>
25.	Амалиёти	<i>Олинган натижаларни тадбиқ этиши имкониятлари</i>
26.	Таълим ҳамда тарбия ва ҳ.к.	<i>Кишиларнинг онги ва маданиятини кўтариши</i>

Назария – билимнинг бирор бир соҳага оид зоялар тизими ёки воқелик қонуниятлари ва ундаги муҳим алоқалар ҳақида бир бутун тасаввур берадиган билим шакли (Назария. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-жилд.-Т.: «ЎЗМЭ давлат илмий нашриёти»,2003. 242-б.).

Назариянинг асосий вазифаси тажрибалар берган далилларни изоҳлаш, воқеа ва ҳодисаларнинг мазмун ва моҳиятига чуқурроқ кириб бориш, янги пайдо бўлганларини аввалдан кўра билиш ҳамда янги билимлар ҳосил қилишдаги бошланғич асосни шакллантириш. Назария амалиёт билан узвий боғландагина у яшовчан бўлади, ҳаракат ва ривожланиш қуролига айлана олади.

Фан: 1. *Дунё ҳақидаги билимлар тизими, ижтимоий онг шакллари*дан бири (О.Файзуллаев. Фалсафа ва фанлар методологияси. – Т.: “Фалсафа ва ҳуқуқ назарияси” нашриёти,2006. 16-б.). Ушбу фикрни у ёки бу кўринишда деярли барча файласуфлар эътироф этишади. Лекин билимлар ёки дунёни билиш нафақат фан орқали, балки фанлардан ташқарида – параилмий, ақидали, квазиилмий, антиилмий, псевдоилмий тарзда ҳам амалга оширилади (Н.Шермуҳаммедова. Фалсафа ва фан методологияси.–Т.: ЎЗМУ нашриёти,2005). Шунинг учун ҳам фан тушунчасида “илмий билиш” иборасини ишлатилиши мақсадга мувофиқдир.

2. *Ижтимоий характерга эга бўлган (кишилик жамиятига тегишли) илмий билишлар тизими.*

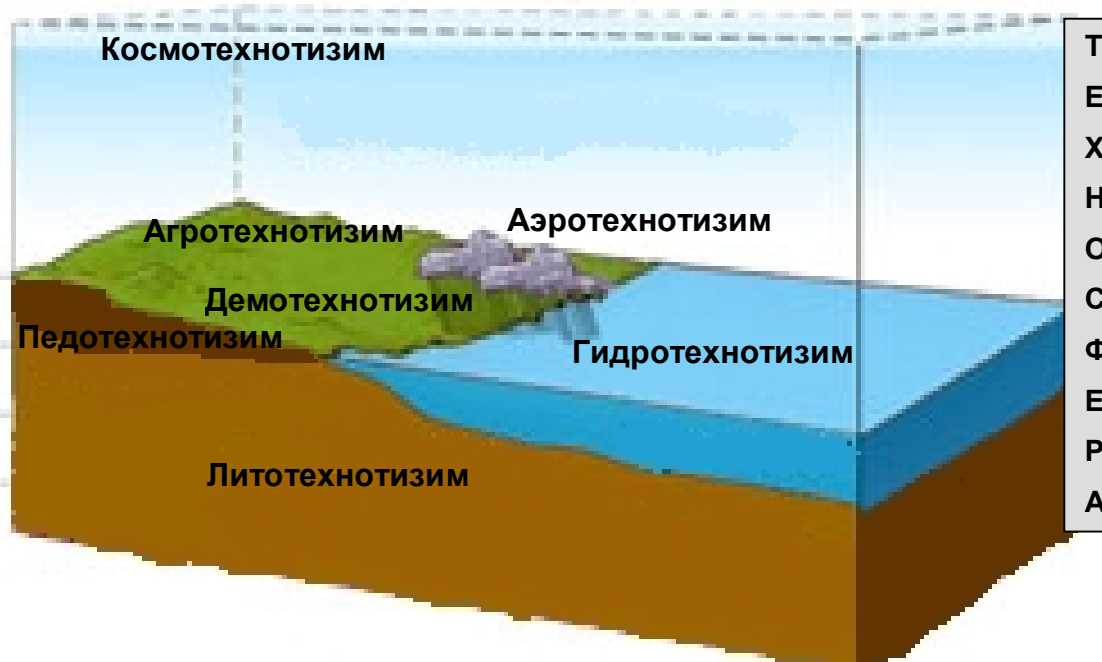
9-қизма. Инсонларни ҳаёт, жумладан меҳнат фаолияти турлари ва муҳити

<i>Инсон фаолияти турлари</i>	<i>Инсон фаолият юртиши муҳити</i>
Космонавт ёки аэронавтлар	Атомсферанинг мезосфера, термосфера қатламлари ва коинот
Учувчилар	Атмосферанинг тропосфера ва стратосфера қатламлари
Фермер ва деҳқонлар	Педосферанинг юзаси
Алоқа ва бошқа коммуникацияларни ётқизувчилар ва гўрковлар	Педосферанинг туби
Шахтер ва ер ости транспорт ходимлари	Литосферанинг юқори қатламлари
Дарё, денгиз ва океан кемачилари	Гидросферанинг юқори қатламлари
Сув ости кемасида хизмат қилувчилар	Гидросферанинг ўрта қатламлари
Океанологлар	Гидросферанинг юқори, ўрта ва қуйи қатламлари

10-чизма. Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таснифлаш талаблари ва мазмуни

Т/р	Таснифлаш талаблари	Талаблар мазмуни
1.	Фалсафанинг фанлар методологиясидан келиб чиқиши	Барча фанларнинг назарий асосини фалсафа ҳал этиб берар экан, таснифлашда унинг методологик асосидан келиб чиқиш қондаси
2.	Муайян мақсадларга йўналтирилганлик	Корпоратив даражада фаолият хавфсизлигини таъминлаш
3.	Илмий ва амалий аҳамият касб этиши	Корпоратив муносабат иштирокчиларининг фаолияти қачон, қаерда ва қай даражада хавфсиз бўла олиши
4.	Ажратилган гуруҳларнинг қайтармаслиги	Турли даражадаги таксономик бирликлар зинапоясида туриши ва бири иккинчисини қайтармаслиги
5.	Гуруҳларни номланиши оддий ва раво кўринишда ифода этилиши	Ҳар бир ажратилган технотизим қисмини аниқ, лўнда ва тушунарли (асл мазмун ва моҳиятини акс эттирган тарзда) номлаш
6.	Методологик ва методик жиҳатдан уни тадқиқ қилиш имкониятига эга бўлишлик	Ажратилган технотизим қисмларини ўрганиш ёки тадқиқ қилиш имкониятига эга бўлишлик

11-чизма. Ер планетаси техносферасини қисмларга ажратилиши ва номланиши

Космотехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқта назардан коинот кенгликларида ажратилиши мумкин бўлган технотизимлар.

Аэротехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқта назардан Ер планетасининг атмосфера кенгликларида ажратиладиган технотизимлар.

Гидротехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқта назардан Ер планетасининг гидросфера акваторияларида ажратиладиган технотизимлар. Гидротехнотизимларга Ернинг куруқлик қисмидаги кичик сув объектлари ва ер ости сувлари кирмайди. Зеро улар Ер планетасининг педосфера ва литосфера қатламларининг ажралмас қисмларидир.

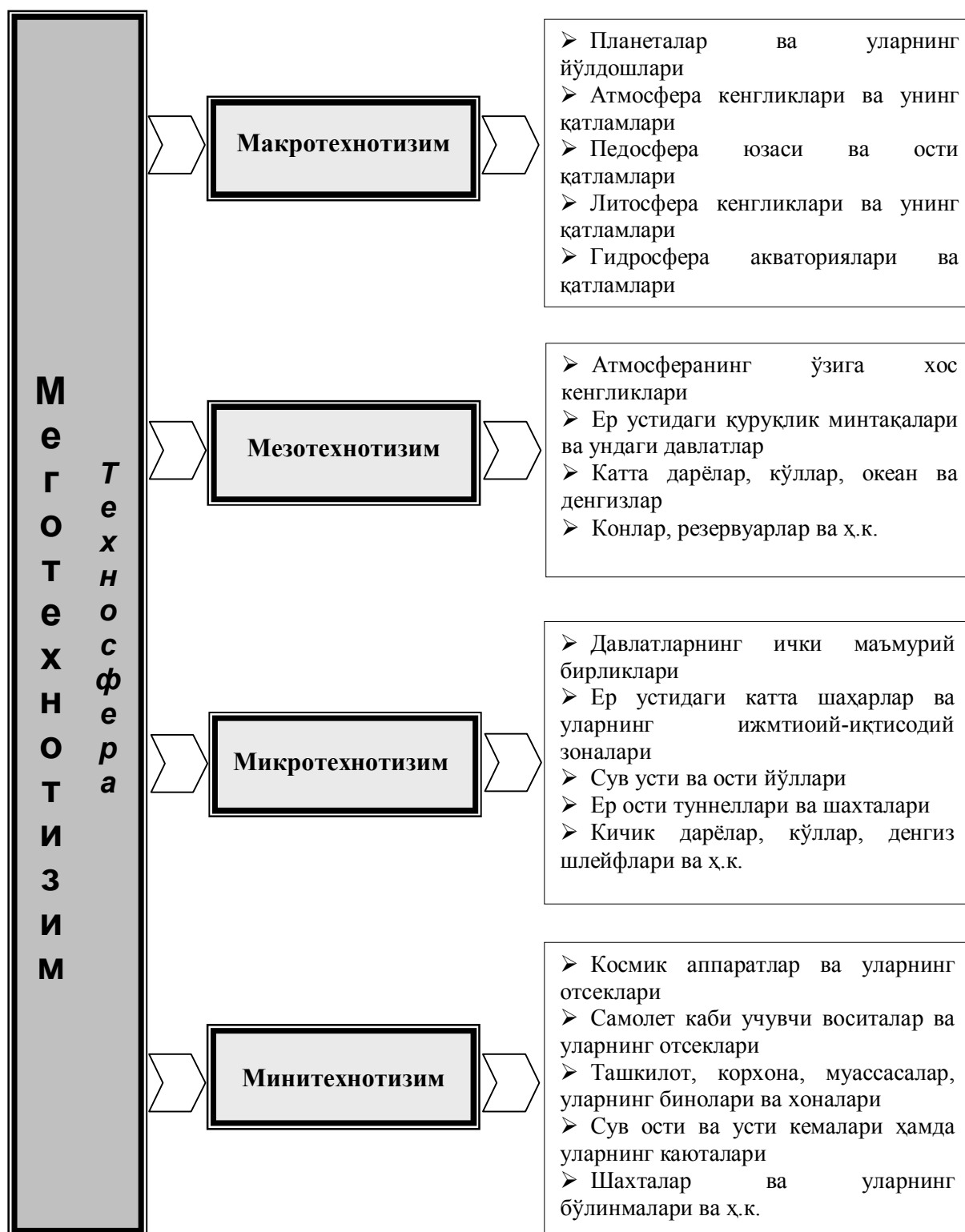
Литотехнотизим – ҲФХни таъминлаш нуқта назардан Ер планетасининг литосфера кенгликларида ажратиладиган технотизимлар.

Педотехнотизимлар - ҲФХни таъминлаш нуқта назардан Ер планетасининг тупроқ усти ҳудудлари ва ости қатламларида ажратиладиган технотизимлар.

Демотехнотизимлар – ҲФХни таъминлаш нуқта назардан аҳоли яшайдиган жойларда ажратиладиган технотизимлар.

Агротехнотизимлар - ҲФХни таъминлаш нуқта назардан Ер планетасининг қишлоқ хўжалиги фаол юритиладиган ҳудудларда ажратиладиган технотизимлар.

12-чизма. Технотизимларнинг майдон ва маконга қараб таснифланиши

Мегатехнотизим (гречада *megas* – йирик) - Ер планетасининг энг йирик технотизимлари. Мегатехнотизим инсон ҳаёт фойдаликнинг хавфсизлигини таъминлаб берувчи атмосфера қатламларидан тортиб то ер ости литосфера ва сув ости гидросферагача бўлган Ер қобиғини қамраб олади. Кўпгина

тадқиқотлар инсон фаолиятини кенгайтириши туфайли ҳаттоки узоқ космосни ҳам киритишни таклиф қилмоқдалар. Бу мантиқан тўғри, зеро Ой ва Қуёш тизимидаги планеталарга кишиларнинг сафарлари уюштирилмоқда экан ундаги инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш муаммоси кишилик жамиятининг ижтимоий характердаги ечимини кутаётган масала бўлиб қолади. Маълумотларга кўра Коинотда космик чиқиндиларнинг миқдори йилига ошиб бормоқда. Улар ҳам инсонлар томонидан бошқариладиган ва унда иштирок этадиган космик аппаратлар учун хавф-хатар туғдиради.

Макротехнотизим (грекчада *makros*–катта) – *Ер планетасининг энг катта технотизимлари*. Қамраб олган ва инсон ҳаёт фаолияти юритадиган узоқ космос ва унинг кенгликларидан ташқари Ер планетасининг 4та катта сферасимон типлари ва уларнинг турлари: атмосфера ва унинг қатламлари, педосфера (тупроқ қобиғи) юзаси ва ости қатламлари, литосфера ва унинг қатламлари, гидросфера ва унинг қатламлари киритилади. Зеро ушбу тўрт муҳитнинг барчасида инсон ҳаёт фаолиятини юритадилар ва барчасида ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш бирламчи аҳамият касб этади. Лекин, ушбу касб эгалари коинот ва мазкур 4 сферанинг турли қатламларидаги турли шароитларда ўзига хос ҲФХни таъминлаш турларига эгадирлар.

Мезотехнотизим (грекчада *mesos*–ўртача) – *Ер планетасининг ўртача катталиқдаги технотизимлари*. Бу ерда инсонлар Ер юзасида ҳаёт фаолиятини олиб борувчиларни Атмосфера қобиғига ёки лито-педосфера қобиғига киритиш кераклиги жумбоқ бўлиб қолди. Чунки инсоният нафақат тупроқ устида, балки тупроқ бўлмаган ва тоғ жинслари очилиб қолган ерларда ҳам уй-жой ва шаҳарлар қуришади. Литосферани эса педосферадан тубдан фарқ қиладиган жойлари кўп.

Микротехнотизимлар (грекчада *mikros*–кичик) – *Ер планетасининг кичик технотизимлари*. Бевосита маҳаллий миқёсга тушадиган тип ва турлардан иборат ҲФХни таъминлаш маконларидир. Ўзбекистон Республикаси маъмурий бирликлари – ҚҚР, Тошкент шаҳри ва 12 та вилоятлари ҳамда қишлоқ ва шаҳар туманлари микротехнотизимларга мисол бўла олади. Ҳокимларни ўқишини ташкил этишда айнан

микротехнотизимлар доирасида ҲФХ таъминлаш масаласи кун тартибига кўйилиш мақсадга мувофиқдир.

Минитехнотизимлар (грекчада *minos*—жуда кичик) – *Ер планетасининг жуда кичик технотизимлари*. Ушбу таснифлаш тип ва турлари ҳаттоки таълим муассаси биноси ва унинг хоналаригача бўлган технотизимларни қамраб олади.

Мазкур технотизимларнинг макон ва майдон бўйича таснифланиш тажрибаси, албатта, махсус тадқиқотларга мухтож. Чунки ушбу инсон ҳаёт фаолияти объектлари қандай улчов бирликларида акс этиши, уларнинг майдони ёки макони қандай катталакларда намоён бўлиши, чегаралари қаерлардан ўтиши жуда мураккаб, лекин амалий жиҳатдан ўта муҳим аҳамият касб этади. Зеро давлат, жамият ёки ҳамжамият томонидан ҲФХ таъминлаш чора-тадбирлари, кўлами, молиявий-моддий ресурслар миқдори ва ҳажми қайси бир технотизимларга тагишли эканлигига қараб ажратилади. Тегишли маҳаллий, миллий, регионал ва глобал миқёсдаги ҲФХ концепциялари, ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари, дастурлар, режалар ва ҳаттоки таълим мазмуни ва моҳияти ишлаб чиқилади ҳамда тегишли назорат йўлга кўйилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳар бир тақиқотчи, педагог ёки амалиётчи ўзининг олдига кўйган мақсади, касбий йўналиши, ихтисослигидан келиб чиққан тарзда техносферани турли технотизимларга ажратиш олишлари мумкин. ***Лекин ҲФХда ушбу таснифлаш қуйидаги илмий-назарий ва амалий қоидаларга риоя этилиши керак:***

➤ *нима мақсадда таснифлаш кераклигини аниқлаштириб олиш;*

➤ *ўрганиш, ўргатиш ёки амалий тадбиқ қилиш зарур бўлган технотизимни аниқлаштириб олиш;*

➤ *фалсафа ва фанлар методологиясидан келиб чиққан тарзда техносферани технотизимларга ажратиш;*

➤ *технотизимларни оддий кўринишда ифодалаш ва номлаш;*

➤ *технотизимларни тизимлашган, яъни иерархик позонага жойлаштириб чиқиш;*

➤ *ажратилган технотизимларга оид тадқиқотларни, ташиқот-тарғибот ишларини, таълимни ва чора-тадбирларни олиб бориш.*

Мисол тариқасида қуйида келтирилган чизмада ХФХни миллий таълим соҳаси кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш да ишлатиш учун техносферани макон ва майдон бўйича таснифланиш. Унда техносферанинг фақатгина педосфера, яъни Ернинг тупроқ қобиғига тегишли қисмини тур ва тип жиҳатдан таснифлашга уриниб кўрилди. Ушбу таснифлаш тизими мазкур тадқиқотларнинг нақадар зарурлиги, аммо жуда ҳам чуқур илмий-назарий асосга муҳтожлигини кўрсатади.

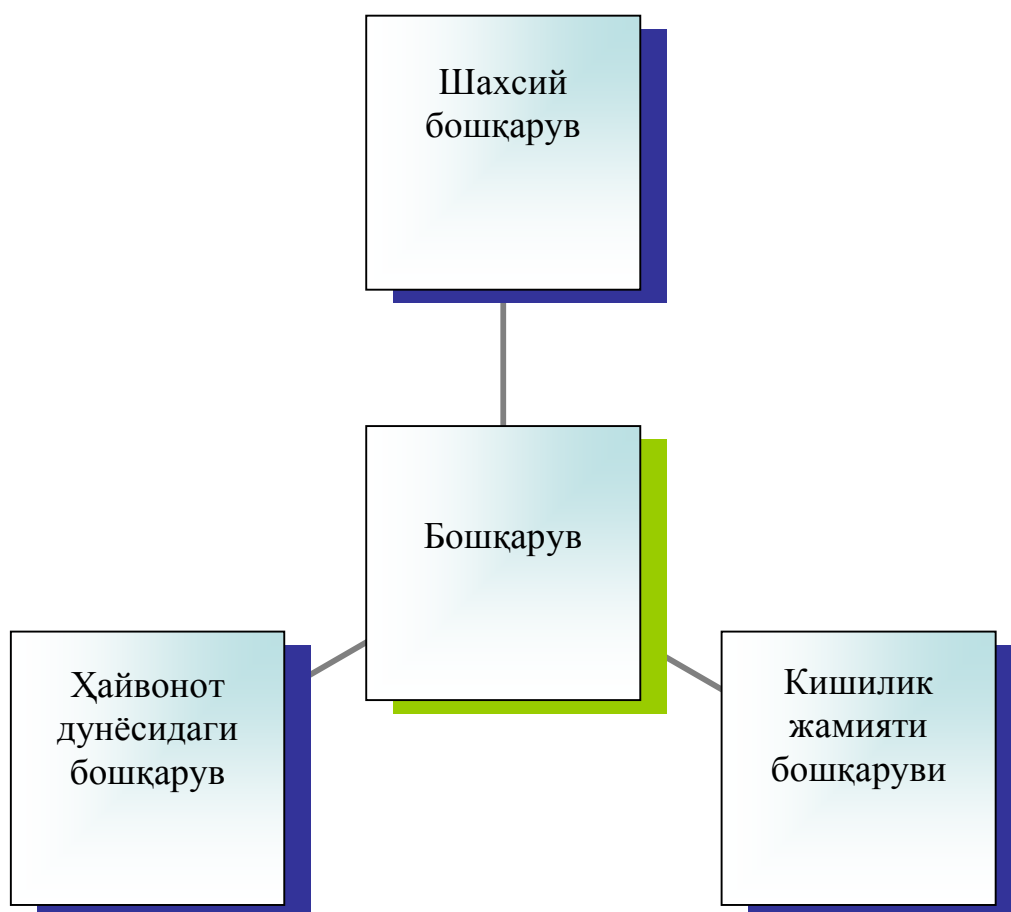
13-чизма. Ҳаёт фаолиятини хавфсизлик кўрсаткичлари бўйича гуруҳлаштириш

ХФХни белгиловчи гуруҳлар ва уларнинг айрим кўрсаткичлари		
<i>Меҳнат фаолияти хавфсизлиги</i>	<i>Фуқаролар хавфсизлиги</i>	<i>Фавқулодда вазиятлар хавфсизлиги</i>
Санитар – гигиеник ҳолат	Йўл ҳаракати хавфсизлиги	Зилзила
Иқлим шароити	Дам олиш хавфсизлиги	Вулқон отилиши
Ёруғлик билан таъминланиши	Даволаниш хавфсизлиги	Сув тошқини
Шовқинлиги	Овқатланиш хавфсизлиги	Ёнғин
Энергетик хавфсизлик	Диний-экстремистик хавфсизлик	Кучли шамол эсиши
Ахборот-коммуникацион хавфсизлик	Туризм хавфсизлиги	Қор кўчиши
Ёнғин хавфсизлиги	Ижтимоий-сиёсий хавфсизлик	Сел кетиши
Ижтимоий-психологик хавфсизлик	Иқтисодий хавфсизлик	Ўпқон ва карст жараёни
Сиёсий хавфсизлик	Гуманитар хавфсизлик	Метеоритлар тушиши
Маърифий-маънавий хавфсизлик	Террористик хавфсизлик	Аномал иқлим шароитининг юзага келиши
Террористик хавфсизлик	Технологик хавфсизлик	Ядровий хавфсизлик
Экологик хавфсизлик ва ҳ.к.	Экологик хавфсизлик ва ҳ.к.	Экологик хавфсизлик ва ҳ.к.

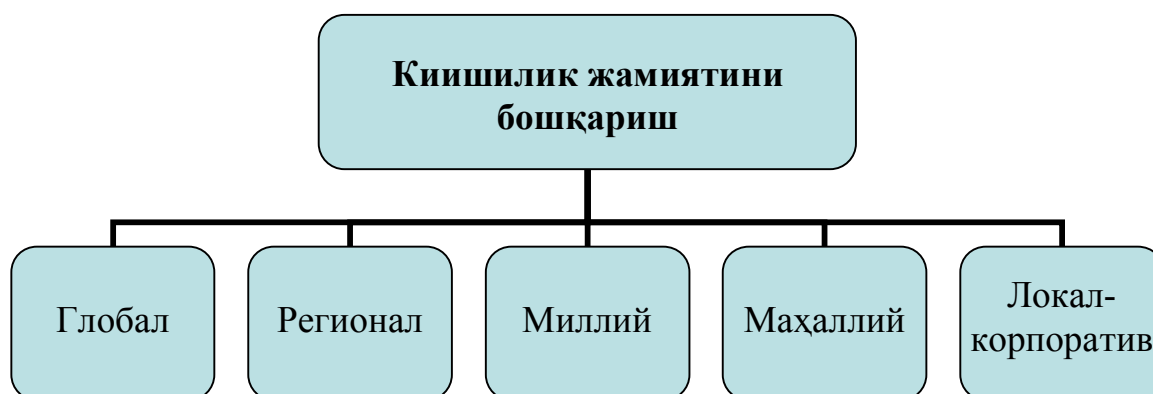
14-чизма. Ҳаёт фаолият хавфсизлигини таъминлашда бошқарув зарурати

15-чизма. Бошқарув турлари

16-чизма. Кишилик жамиятини бошқариш турлари

Бошқарув: 1. танлов, қарор қабул қилиш ва унинг бажарилишини назорат этиш жараёндир. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 5-ж., 2003. 593-б.)

2. Ҳар хил табиатли (биол., социал, тех) уюшган системалар элементи функцияси (Энциклопедик луғат.1988. 119-120-б.). Бу системаларни муайян структурада сақлаш, фаолият режимини бирор маромда тутиб туриш, уларнинг программа ва мақсадларини амалга оширишни таъминлайди.

3. *Организмларнинг ҳаракат қилишини тартибга солиш жараёни.* У нафақат инсонларга, балки фаол ҳаракатдаги барча тирик мавдудотларга хос бўлган жараёндир. Чунки ҳайвонот дунёси ҳам ўз ҳаракатларини бошқаради. Масалан, тоғ шароитда чорва тўдаларини серка эчкилар томонидан бошқарилиши. Бўри тўдаларини уларнинг етакчиси ёки йўл кўрсатувчиси томонидан бошқарилиши. Менежмент эса фақатгина инсонларга хос бўлган ижтимоий категориядир.

Глобал жамият бошқаруви – Ер қурраси доирасида дунё ҳамжамиятини универсал ёки фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун турли воситаларни танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Ҳамма босқичда ҲФХ назоратлаш халқаро-ҳуқуқий қоидаларнинг амалий татбиғини кузатиб бориш ва кафолатловчи институтлар тизимини яратишни талаб қилади. Агарда халқаро хавфсизликга оид ҳамкорлик меъёрларининг амалий татбиғи унинг қатнашчилари ёки учинчи бир ваколатли идоралар томонидан назорат қилинмаса, ҳар қандай халқаро ҳужжат декларатив кўринишда намоён бўлади ва улар қоғозда қолиб кетади. Бундай халқаро назорат институтининг универсал тарзда БМТнинг ЭКОСОС, ЮНЕП, ЮНЕСКО, ТМХИ, ЖССТ, ХДК, МАГАТЭ каби умумий ёки махсус масалалар бўйича тузилган ташкилотлар ёки регионал тарздаги — ОБСЕ, АДА, АБТ, АДТ, АСЕАН каби ташкилотлар томонидан олиб борилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Регионал жамият бошқаруви – минтақалар доирасида ҳамжамиятни универсал ёки фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун турли воситаларни танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Регионал доирадаги назорат институтлари умумий ёки махсус масалалар бўйича тузилган ташкилотлар – Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ОБСЕ), Араб давлатлари лигаси (АДЛ), Африка бирлиги ташкилоти (АБТ), Америка давлатлари ташкилоти (АДТ), Жануби-Шарқий Осиё давлатлари ассоциацияси (АСЕАН), Давлатлараро экологик Кенгаш (ДЭК), Орол денгизи ҳавзаси муаммолари бўйича Кенгаш ва шу кабилар томонидан олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

Миллий жамият бошқаруви – давлат миқёсида жамиятни универсал ёки фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун турли воситаларни танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Ҳуқуқий-демократик давлат ҳамда фуқаролик жамиятида барча ижтимоий муносабатлар қатори ҲФХ муносабатларининг бошқарилиши ва тартибга солиниши нафақат давлат органлари, балки жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотлари томонидан ҳам олиб борилади. ЎЗР Президенти Ислом Каримов Олий Мажлиснинг II чақириқ 6-сессиясида жамиятни демократлаштириш масаласига алоҳида урғу бериб: «Ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ кўп масалаларни ҳал қилишда давлат тузилмаларининг ролини камайтириш ва бу вазифаларни босқичма-босқич жамоат ташкилотларига ўткази боришни тақозо этади», деган эди.

Маҳаллий жамият бошқарув – давлатнинг ўзини ўзи маҳаллий бўлинмалари (фуқаролар йиғини, маҳалла каби) доирасида жамоани универсал фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун турли воситаларни танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Гарчанд Ўзбекистон АҚШ каби ўзининг эркин бозор муносабатлари ёки демократик институтлари, Германия каби қонун ёки Швеция каби фуқаролик жамиятининг устиворлиги билан донг чиқарган бўлмасада, лекин ўзининг “маҳалласи” билан улар олдида ғурурланиши мумкин. Чунки “маҳалла” каби нуфузли фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бошқа юртларда йўқ. Абу Райхон Берунийнинг маълум қилишича, тарихан жамоанинг тўпланадиган жойи, яъни “маҳалла маскани”

жамоага тегишли масаллар кўриб чиқилган, диний маросимлар ўтказилган, кўпчилик келиб овқатланадиган жой ҳисобланган⁷.

Локал-корпоратив бошқарув – корпоратив бирликлар доирасида жамоани фаолият йўналишлари бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун турли воситаларни танлаш, тегишли қарорларни қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Корпорация - лотинчада “corpulentia” - тўлалик деган сўздан олинган бўлиб (Словарь иностранных слов.-М.: «Русский язык», 1989. – С. 261.), у умумлаштирилган тарзда қуйидаги маъноларни англатади:

1. *Кишилар жамоасини тўлалигича бир мақсад сари уюштириш;*

2. *Бозор иқтисодиёти шароитида кишиларни акционерлик жамоасига тўлалигича уюштириш ёки бирлаштириш;*

3. *Касбий йўналишига қараб кишиларни давлат назорати остида тўлалигича уюштириш.*

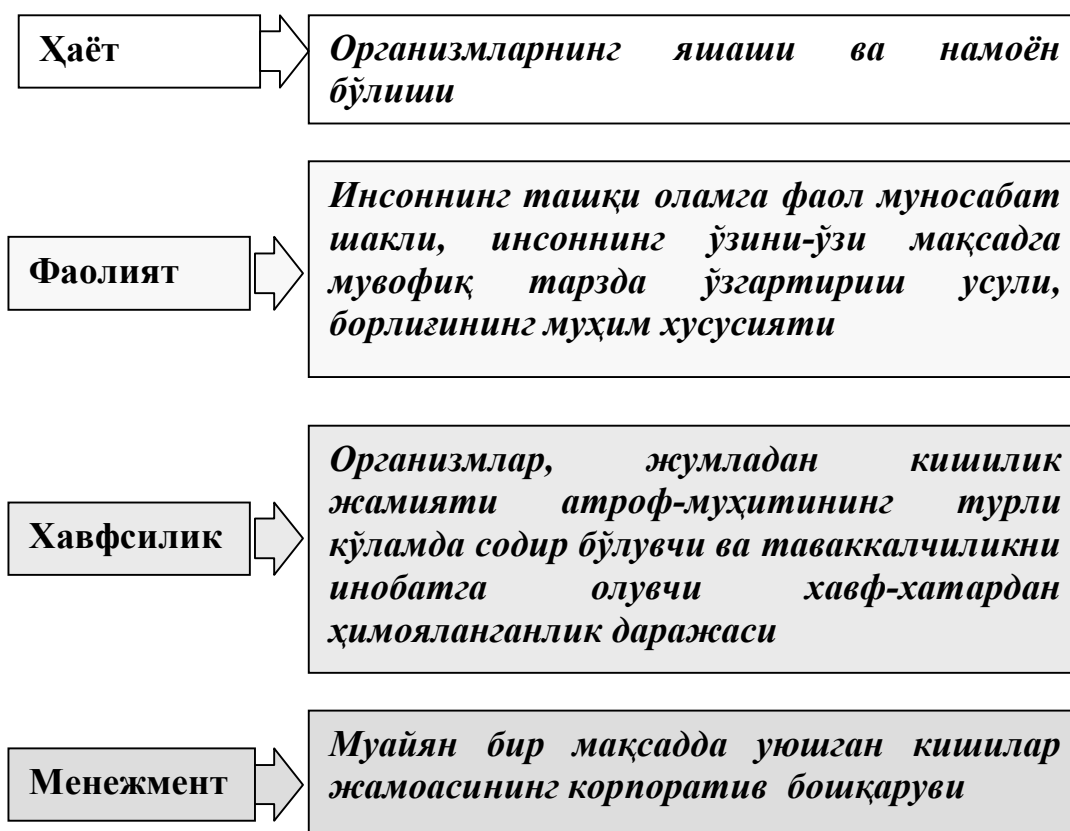
4. *Муайян бир мақсадда уюшган кишилар жамоаси..*

Корпоратив бошқарув – муайян бир мақсадда уюшган кишилар жамоасини (муассаса, корхона, ташиқлот доирасида) танлаш, тегишли қарорлар қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат этиш жараёни.

Корпоратив бошқариш турли хил номларда аталувчи, лекин юридик шахс мақомида фаолият юритувчи кишилар жамоасидир.

⁷ Авесто.Тарихий-адабий ёдгорлик. Аскар Маҳкам таржимаси.- Тошкент.:Шарқ,2001.

17-чизма. Ҳаёт, фаолият, хавфсизлик ва менежмент тушунчалари

Ҳаёт: 1. *Одам яшаши ва намоён бўлишининг энг мураккаб шаклларида бири* (Ҳаёт. Фалсафий луғат.-Т.:ЎМФЖН,2004.487-б.). Бу тушунчада, биринчидан, “одам” физиологик характерга эга бўлиб қолган. Ваҳоланки одамларнинг халқаро ҳуқуқлари “инсон”га тегишлидир. У инсон руҳияти, онги, тафаккури билан узвий боғланган. Инсонларнинг қадр қиммати айнан шу ҳаётни қандай ўтказганлиги билан ўлчанади. Инсонлар ҳаёти нафақат кишилик жамиятига, балки атроф табиатга ҳам боғлиқдир. Иккинчидан, ҳаёт тушунчаси нафақат ижтимоий, балки табиий характерга ҳам эга. Зеро ҳаётни нафақат инсон, балки барча мавжудот(организм)лар ҳам кечирадилар. Улар ҳам ўз ҳаётларида муайян фаолият олиб борадилар.

2. *Организмлар(тирик мавжудотлар)нинг яшаши ва намоён бўлиши.* Чунки барча тирик мавжудотлар ҳам ҳаёт кечирадилар ва унда турли хавфларга дучор бўладилар. Лекин, мазкур

хавфларнинг турли жиҳатлари, даражалари ва бартараф этиш йўллари мавжуддир.

Хавф – *ички ёки ташқи омиллар таъсирида объект ёки субъектнинг динамикаси, ривожланиш жараёни ва хусусиятларига зарар етказувчи фаолият ёки ҳолат* (Реймерс, 1990; Яблоков, 1994; Сергунин, 2003).

Жаҳон адабиётида хавф, таваккалчилик (риск), хавфсизлик сўзлари нафақат инсон фаолияти балки барча тирик организмларнинг турли жабҳалари учун қўлланилади.

Таваккалчилик – *олдидан режалаштирилмаган, бугун ёки эртага тўсатдан содир бўлиши мумкин бўлган хавф* (Kates, 1971; Альгин, 1989; Head, 1991; Медеу, 2002; Eldon, Bradley, 2004). Хавф ёки таваккалчиликни режалаштирилган тарзда олдини олиш ёки режалаштирилмаган ҳолда тартибга тушириш мумкин. Бу орқали хавфсизлик озми ёки кўпми таъминланади. Хавфларнинг тўлиғича олдини олишнинг имконияти йўқ, яъни доимо таваккалчилик қилинади, лекин таваккалчилик даражаси турлича бўлади.

Адаптация – *организмларнинг ноқулай муҳитга мослашиши*. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1 жилд.- Т.: “ЎЗМЭ нашриёти”. 2000; Реймерс, 1990; Charles, 1978). Бу ҳолатда ҳам хавфсизлик таъминланиши мумкин.

Хавфсизлик: 1. *Алоҳида шахс, жамият ва табиат объектларини кучли даражадаги хавф-хатардан ҳимояланганлик даражаси бўлиб, унинг асосий мезони келажакда ёки ҳозирда содир бўлувчи табиий ёки ижтимоий хатардан келиб чиқувчи қўрқув ҳисси* (Л.Ю.Хотунцев, 2002).

2. *Кенг маънода ҳаёт, саломатлик, инсониятнинг асосий ҳуқуқлари, ҳаётининг манфаатларини таъминловчи манбалар, ижтимоий тартибдаги ресурслар билан боғлиқ хавфларга чидамлик даражаси* (К.Я.Кондратьев, 1993; Т.Арошидзе, 1994).

3. *Замонавий, ўзаро тартибли фан йўналиши бўлиб, инсоният, жамият, давлатни ҳаётининг зарур манфаатларини техноген ва табиий фавқулодда ҳолатлардан ҳимояланганлик даражаси* (В.Н.Бурков, А.В.Шепкин, 2003).

4. *Организмлар, жумладан инсонларнинг турли шакл ва кўринишдаги жамоасининг атроф-муҳитининг турли кўламда содир бўлувчи ва таваккалчиликни инобатга олувчи хавф-хатардан ҳимояланганлик даражаси* (Нигматов, Матчанов, 2005).

5. *Организмлар, жумладан кишилик жамияти атроф-муҳитининг турли кўламда содир бўлувчи ва таваккалчиликни инобатга олувчи хавф-хатардан ҳимояланганлик даражаси.*

Хавфсизлик нафақат инсонларга, балки барча организмларнинг ҳимояланганлик даражаси. Ваҳоланки, *хавфсизлик тушунчаси «бехатар яшаиш даражаси»*ни ифода этар экан, у маълум бир маънода ҳар қандай организмлар, яъни табиат биокомпонентларининг ҳам бехатар яшаши демакдир. Негаки, биологик хилма-хиллик инсон хавфсизлигининг асосий элементи ва уни таъминлаш ҳозирги кунда бевосита ёки билвосита тарзда инсониятга боғлиқ бўлиб қолди.

Табиат компонентларининг ўзаро алоқаси натижасида юзага келувчи ҳар қандай жараён ёки ҳодиса табиий жараён ҳисобланиб, табиий танланиш босқичида туради. Аммо, ундаги айрим жараёнлар, масалан, чигирткаларнинг сон жиҳатдан кўпайиб кетиши ва уларнинг ўсимлик дунёси билан бўладиган муносабатлари, албатта, инсон хавфсизлигига таъсир этади. Бу илгари (инсониятнинг табиатга таъсири кам ёки деярли бўлмаган даврларда) ҳам учраб турган табиий жараён ҳисобланиб, озуқа майдонини инсоният томонидан қисқариши эвазига тезлашди. Табиатнинг эса инсондан хавфлироқ унсури йўқ. Шунинг учун ҳам хавфсизлик сўзига албатта гапнинг эгасини, яъни *“Инсон хавфсизлиги”, “Организмлар хавфсизлиги”, “Табиат мажмуалари хавфсизлиги”, “Ҳайвонот дунёси хавфсизлиги”* шу каби сўзлар бирикмасига кўйиб ишлатиш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчидан, *хавфсизлик нафақат техноген ёки табиий фавқулотда ҳолатлар ва жараёнлардан организмларнинг ҳимояланганлик даражаси, балки у кўзга кўринмас ҳамда билвосита таъсир этувчи ҳодиса ва жараёнлар орқали секин аста юзага келиши ҳам мумкин.* Масалан, иссиқхона самараси туфайли иқлимнинг аста-секинлик билан исиб бориши ва унинг натижасида чўлланиш жараёнининг юзага келиши. Оқибатда чўлланган ерларда ўсимлик ва ҳайвонот дунёси тур ва сон жиҳатдан камаяди, яъни биологик хилма-хиллик деградацияланади ҳамда инсонлар учун ноқулай атроф табиий муҳит ҳолати юзага келади. Албатта, бундай хавфсизлик экологик характердаги хавфсизликка киради. Лекин у ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий-маърифий ва шу каби характерларга ҳам эга. Шунинг учун ҳам хавфсизликга унинг характерига қараб

кўшимча, тўлдирувчи ва аниқловчи сўз ёки сўз бирикмалари билан ишлатиш зарур. Масалан “Экологик хавфсизлик”, “Маънавий хавфсизлик”, “Сиёсий хавфсизлик” ва ҳ.к.

Учинчидан, *хавфсизликни таъминлашда таваккалчиликни эътиборга олиш, унинг даражасини аниқлаш ва бошқариш* ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чунки, ҳар бир инсон фаолияти, у қандай юқори технологик хавфсиз даражада амалга оширилмасин, муайян бир таваккалчилик даражасига эгадир. Масалан, сув омборининг қурилиши, завод ёки фабрикаларнинг ишга туширилиши, табиатдаги аномал ҳолатлар ҳам организмлар ва уларнинг яшаш муҳитига доимо таҳлика солиб туради. Шунинг учун ҳам “Оптималь хавфсизлик”, “Минимал хавфсизлик”, “Максималь хавфсизлик” деб ишлатиш керак.

Фаолият – 1. *Организмларнинг, жумладан инсонларнинг турли шакл ва кўринишда ҳаракат қилишлари.* Шунинг учун ҳам фаолият сўзини ишлатаётганда “Инсон фаолияти”, “Ҳайвонот дунёси фаолияти”, “Ўсимлик дунёси фаолияти” дейиш мақсадга мувофиқдир. Инсон фаолияти эса бошқа организмларга нисбатан жуда мураккаблиги, бир пайтнинг ўзида уни тартибга солиш имкониятининг мавжудлиги билан ажралиб туради. Мураккаблиги шундаки у сиёсий, иқтисодий, ижтимоий-социал, маърифий-маънавий, ва ҳаттоки экологик характердаги фаолият турлари билан бошқа организмлардан тубдан ажаралиб туради. Шунинг учун ҳам фаолият сўзини “эгаси” билан қўллаш, яъни “Инсон меҳнат фаолияти”, “Инсон экологик фаолияти”, “Инсон сиёсий фаолияти” каби кўшимчалар билан ишлатиш мақсадга мувофиқдир. Тартибга солиш эса инсонлар ўртасида юзага келадиган мураккаб турдаги ижтимоий муносабатларни улар ўз билимлари, кўникмалари ва малакалари, яъни онги ва маданияти билан турли даражада бошқариб турилишидир. Айнан турли даражада, чунки тартибга солувчи кишиларнинг бошқарув онги ва маданияти турличадир. У нафақат маконда, балки замонда ҳам турли мазмун ва моҳият касб этади. Ўзбекистон ва унинг маъмурий бирликлари ҳам бундан истесно эмас, албатта.

2. *Кишиларнинг ташқи оламга фаол муносабат шакли, инсоннинг ўзини-ўзи мақсадга мувофиқ тарзда ўзгартириш усули, инсон борлигининг муҳим хусусиятларидан бири.* (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-ж., 2005. 186-б.). Фаолият замиридагина инсон моҳияти намоён бўлиши, жамиятнинг, ҳар

қандай ижтимоий тузилманинг мавжудлиги таъминланиши мумкин. Фаолият шакллари асосан куйидагича туркумлаштирилади: моддий, ижтимоий-сиёсий, маърифий-маънавий, иқтисодий, экологик ва ҳ.к.

3. *Киши ва унинг уюшган қисми - жамиятининг муайян яшаш муҳитдаги ҳаракати.* Масалан, корхона, ташкилот, муассасадаги кишилар фаолиятини назорат қилиш, тартибга солиш, бошқариш.

4. *Инсоннинг таиқи оламга фаол муносабат шакли, инсоннинг ўзини-ўзи мақсадга мувофиқ тарзда ўзгартириши усули, борлигининг муҳим хусусияти.*

Менежмент – 1. (инглизча *management* – бошқариш, раҳбарият, дирекция) бошқарувни ташкил этиш, раҳбарлик қилиш маъноларини англатиб, кўзланган мақсадларга эришиш учун фаолиятни, яъни инсонлар ёки уларнинг гуруҳлари фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда бошқариш усуллари, шакллари ва воситалари мажмуи (Р.Х.Джураев, С.Т.Турғунов. Таълим менежменти, 2006. 6-б.).

2. *Махсус бошқариш фаолияти, бошқариш тўғрисидаги фан.* (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 5-ж., 2003. 593-б.) Менежмент фанининг мазмуни бошқарув тизими ва объекти ўртасидаги ўзаро муносабат бўлиб, унинг асосий вазифаси бошқарувнинг замонавий усулларини, раҳбарлик санъати сирларини ўрганишдан иборат.

3. *Ишлаб чиқаришни бошқариш* (Словарь иност.слов.1979. 311). Ишлаб чиқаришда бошқарувни тамойиллари, методлари, восита ва шакллар йиғиндиси бўлиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва фойдани кўпайтириш мақсадида ишлаб чиқилади ва қўлланилади.

4. *Ижтимоий-иқтисодий тизимда самарали бошқарувни ишлаб чиқиш, ташкиллаштириш ва назорат қилиш.*

5. *Муайян бир мақсадда уюшган кишилар жамоасини корпоратив (муассаса, корхона, ташкилот доирасида) бошқаруви* (А.Н.Нигматов, 2014).

Менежмент ижтимоий категорияга эга бўлиб, унга ҳайвонот дунёсидаги тўдаларни бошқариш, инсоннинг ўзини ўзини бошқариш, халқаро ҳамжамиятни бошқариш, давлат ва жамоат бошқаришлар кирмайди ва улардан фарқли равишда у фақатгина корпоратив бошқарувга хос фаолиятдир.

18-чизма. Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежментига (ҲФХМ) кирувчи субъектлар

ҲФХМ таркибига кирувчи субъектлар	Корхоналар
	Ташкилотлар
	Муассасалар

Корхона – юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган иқтисодиётнинг хилма-хил тулари (маҳсулотлар ва товарлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш ҳамда ишларни бажариш) билан шуғулланиб мустақил хўжалик фаолиятини юритувчи ижтимоий муносабат субъекти.

Корхоналар давлат, муниципал, жамоа, қўшма, якка каби турларга ажратилади.

Ташкилот – юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган гуруҳларнинг меҳнат ва мажбуриятлар тақсимоти ҳамда бошқарув тузилмаси асосида у ёки бу турдаги вазифаларни ҳал этиш учун тузилган ижтимоий муносабат субъекти.

Улар тижорат ёки нотижорат шаклда тузилади ҳамда ички тартиб-интизомга асосланган мувофиқлаштириш фаолиятини таъминлаш учун ташкиллаштирилади.

Муассаса – юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган ўзини ўзи тўла ёки қисман молиялаштирадиган бошқарув, ижтимоий-маданий, жумладан таълим ёки бошқа нотижорат вазифаларни амалга оширувчи ижтимоий муносабат субъекти.

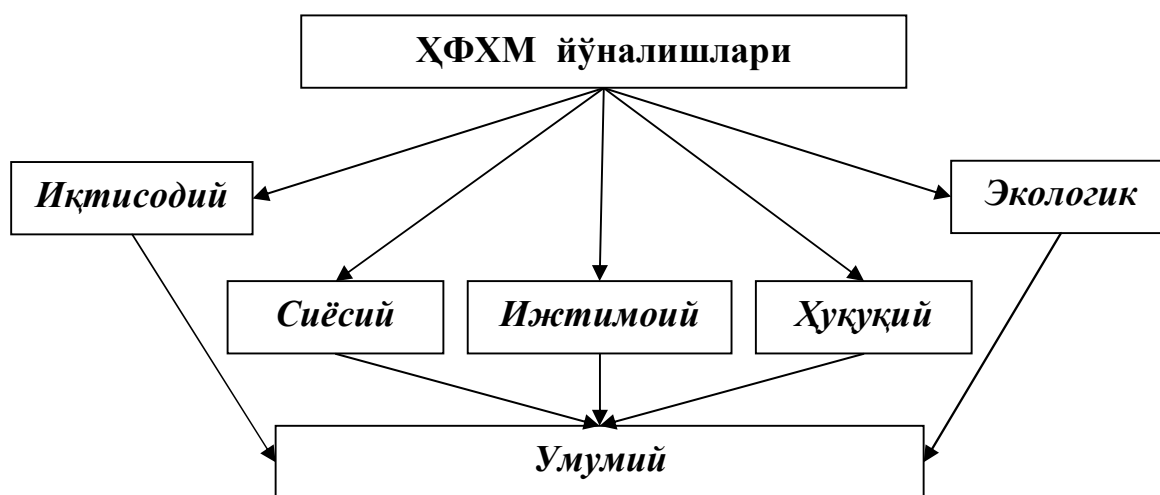
Муассаса унга бириктирилган мулкка бўлган ҳуқуқлари ЎЗР Фуқаролик Кодексининг оператив бошқарувга оид нормаларда белгилаб берилади. Ўз мажбуриятлари бўйича тасарруфидаги пул маблағлари билан жавоб беради. Мазкур маблағлар етишмаган тақдирда тегишли мулк эгаси унинг мажбуриятлари бўйича жавобгардир.

Уюшма – маълум бир мақсадларда уюшган юридик шахслар иттифоқи.

Юридик шахс – ўз мол-мулкига эга бўлган, хўжаликни тўла равишда юритадиган, алоҳида мол-мулкни тезкорлик билан бошқарадиган, ўз мажбуриятлари бўйича ана шу мол-мулк билан жавоб бера оладиган ва судда жавобгар сифатида чиқа оладиган жамоа.

Юридик шахс муайян мақсадда уюшган жамоа бўлиб, у фуқаролик ҳуқуқи субъекти тариқасида фаолият юритади. Фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган (тижоратчи) ёки қилиб олмаган (нотижоратчи) юридик шахс турлари мавжуд.

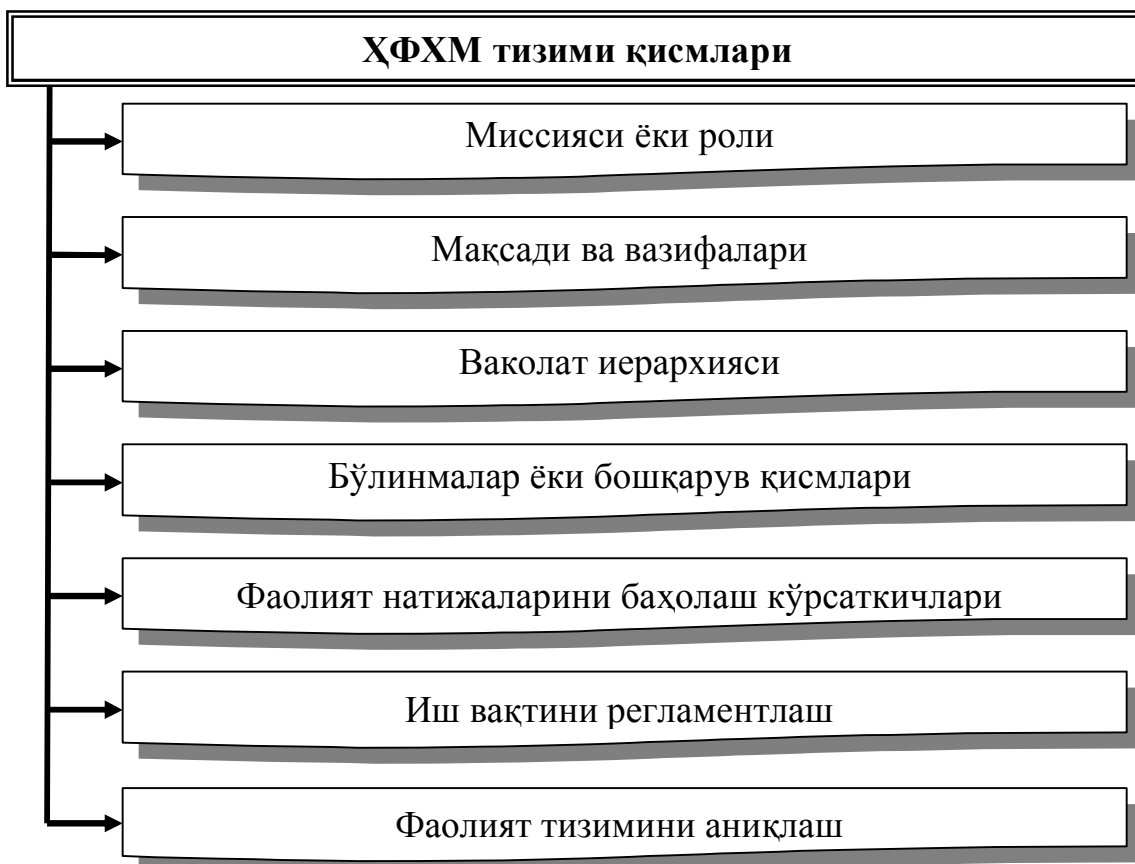
19-чизма. ҲФХМнинг ижтимоий муносабат йўналишлари

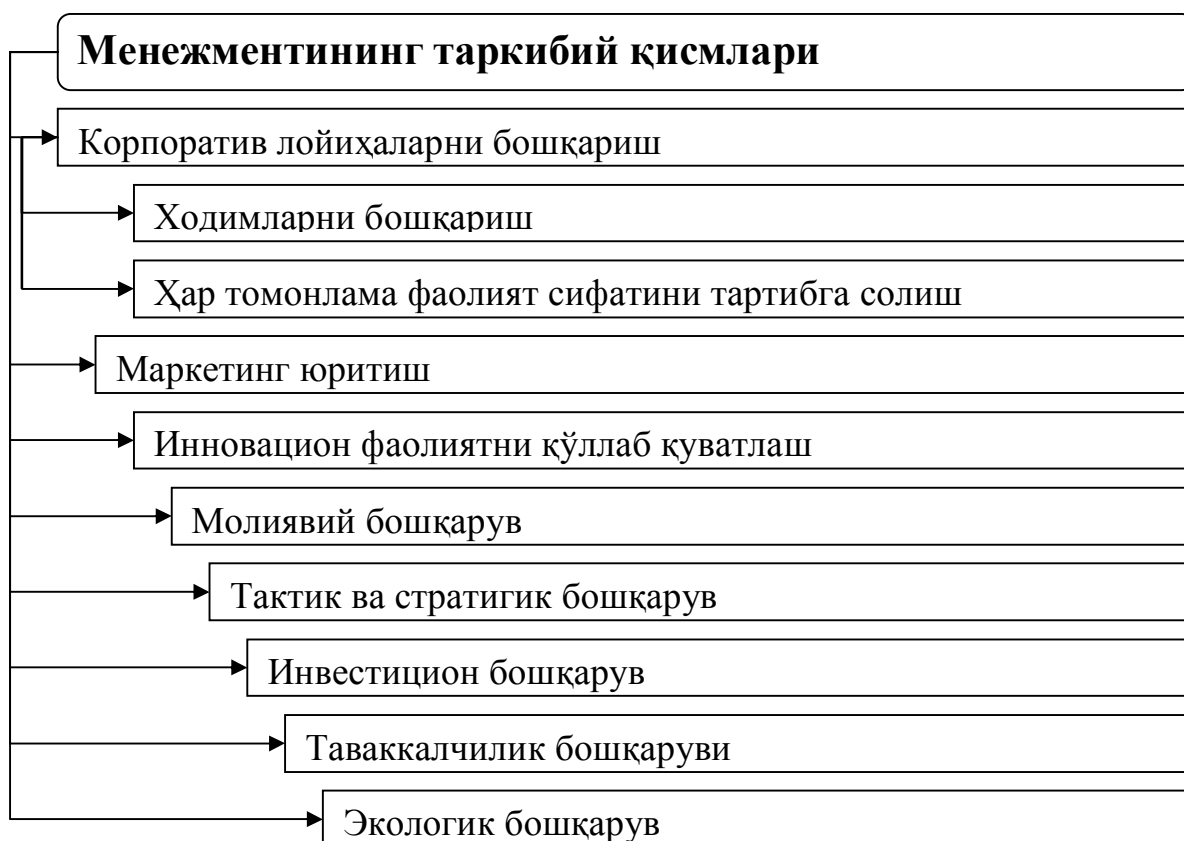
Менежмент йўналишлари – *Кишилик жамоасининг муайян мақсадларда уюшган қисми ўртасида юзага келадиган ижтимоий муносабат жиҳатлари.* Шунинг учун ҳам менежмент иқтисодий, экологик, ижтимоий, ҳуқуқий, сиёсий ёки умумлаштирилган ҳолдаги йўналишларга ажратилади. Менежментга нисбатан фақатгина иқтисодий жиҳатдан ёндошув масаланинг туб моҳиятини очиқ бермайди.

Айрим муаллифлар томонидан менежментнинг турларига: инновацион, молия, стратегик, инвестициявий, таваккалчилик, экологик каби йўналишларга ажратилади. Бундай турларга ажратиш, бизнинг фикримизча, ягона мақсад нуқтаи назардан туркумлашмагандир. Зеро, молиявий менежментга экологик, инвестицион, таваккалчиликнинг молиявий жиҳатлари ҳам киради. Шунинг учун ҳам менежментни йўналишларга ажратишда фалсафанинг таснифлаш қонуниятларига амал қилиниши лозим.

20-чизма. ХФХМ тизими

21-чизма. Менежментнинг таркибий қисмлари

Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежменти (ҲФХМ) тизими – муассаса, корхона, ташкилот, бирлашма каби уюшмалар доирасида инсонларни бехатар фаолият юритишларини таъминлашни бошқариш учун зарур бўлган қисмларни белгилаш ва уларни иерархик поғонага жойлаштириш.

Ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш реал ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, экологик, сиёсий, маънавий-маърифий шароитдан келиб чиққан тарзда турли қисмларга ажратилади ва уларни ваколат ёки аҳамият нуқтаи назардан босқичма босқич амалга ошириш учун тизимлаштирилади, яъни иерархик поғонага зинапоясимон қилиб жойлаштирилади. Мазкур чизмада берилган ҲФХМ қисмлари умумлаштирилган тарзда олинган бўлиб, унга турли хил шароитда турли хилдаги бошқарув элементлари қўшилиши мумкин.

ҲФХМ миссияси ёки роли – муассаса, корхона, ташкилот, бирлашма доирасида инсонларни бехатар фаолият юритишларини таъминлашни бошқариш қандай функцияларни бажариши ёки уни глобал, регионал, миллий ва локал миқёсда тутган ўрни.

ҲФХМ мақсади ва вазифалари - муассаса, корхона, ташкилот каби доирасида инсонларни бехатар фаолият юритишларини таъминлашни бошқаришдан мақсад ва вазифалар.

Менежмент тизими - менежмент таркибий қисмларининг маълум бир қонунуниятларга асосланган тарзда иерархик жойлашуви.

Менежмент фан тариқасида тадқиқот қилиш, таълим тариқасида билим, кўникма ва малакаларни бериш, амалиёт тариқаси эса ҳаётда қўллаш учун зарур бўлган институларни қисмларга ажратиш ва зинапоясимон қилиб жойлаштиради. Масалан, Менежмент фанининг назарий асослари биринчи навбатда унинг долзарблиги, мақсади ва вазифаларини аниқловчи қисмларни ажратишдан бошланади. Сўнгра, корпоратив бошқарув объекти ва предметини очиқ беради. Менежмент фанининг тарихий келиб чиқиши, ривожланиш босқичлари, улардан олинган сабоқлар алоҳида бир тарбий қисмлардан иборат бўлади.

Менежмент ҳолати, шу кундаги муаммолар ва уларнинг ечимлари тадқиқот предмети сифатида қаралади. Келажак

истикболлари, концепцияси, тактик ва стратегик ривожлантириш режа ҳамда дастурлари унинг тизимидаги истикболли қисмларини ташкил этади. Албатта, ҳозирги ҳолати ва келажак истикболлари орасида фалсафанинг мустақил фанларга қўйиладиган бир қатор талабларини ўзида акс эттиради.

Менежмент тизими ҳар бир муассаса, корхона, ташкилот ва бирлашмаларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан тарзда амалга оширилади. Таълим муассасида ажратиладиган қисмлар – педагогик кенгаш, ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари, маънавият-маърифат бўйича директор ўринбосари, кафедра мудири каби бошқарув қисмлари ташкилот, корхона ва бирлашмаларда ажратилмайди. Аксинча корхоналарда цех бошлиғи, бош инженер, статистика бўлими каби бошқарув қисмлари таълим муассасаларида учрамайди. Ажартиладиган қисмларнинг иерархик поғоналарда жойлашуви ҳам реал шароитдан келиб чиққан тарзда турлича бўлиши мумкин.

ҲФХМ тизими қисмлари – *иерархик зинапоясимон равишда жойлаштирилган корпоратив бошқарув элементлари.* У умумлаштирилган тарзда корпоратив бошқарув самарадорлигига эришиш учун халқаро миқёсда эътироф этилган ташкилотлар қуйидаги қисмларни инобатга олишни тавсия этадилар:

➤ корхона, ташкилот, муассаса, бирлашманинг давлат ва жамиятнинг ҳаёт фаолиятини барқарор таъминлашдаги роли, яъни миссияси нимадан иборатлиги;

➤ корпоратив муносабат иштирокчиларининг оператив, тактик ва стратегик бошқарувнинг мақсади ва вазифаларини аниқлаш;

➤ қўйилган мақсадга эришиш жараёнини мониторинг (кузатиб бориш ва тегишли чора-тадбирларни қўллаш) ҳамда таҳлил қилиш учун самарадорликнинг асосий кўрсаткичларини тўғри танлаш;

➤ ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, таълим ва тарбия бериш каби жараёнларни ҲФХ нуктаи назардан тузилишини аниқлаш;

➤ корпоратив муносабат субъектлари ва бошқарув қисмларининг ҲФХ нуктаи назардан тузилмасини ташкиллаштириш;

➤ ҲФХга оди ахборот билан таъминлаш тизими ва сифатининг борлигини аниқлаш;

➤ тегишли қарорларни қабул қилиш ва иш юритишни тадқиқ қилишга доир методларни билиш;

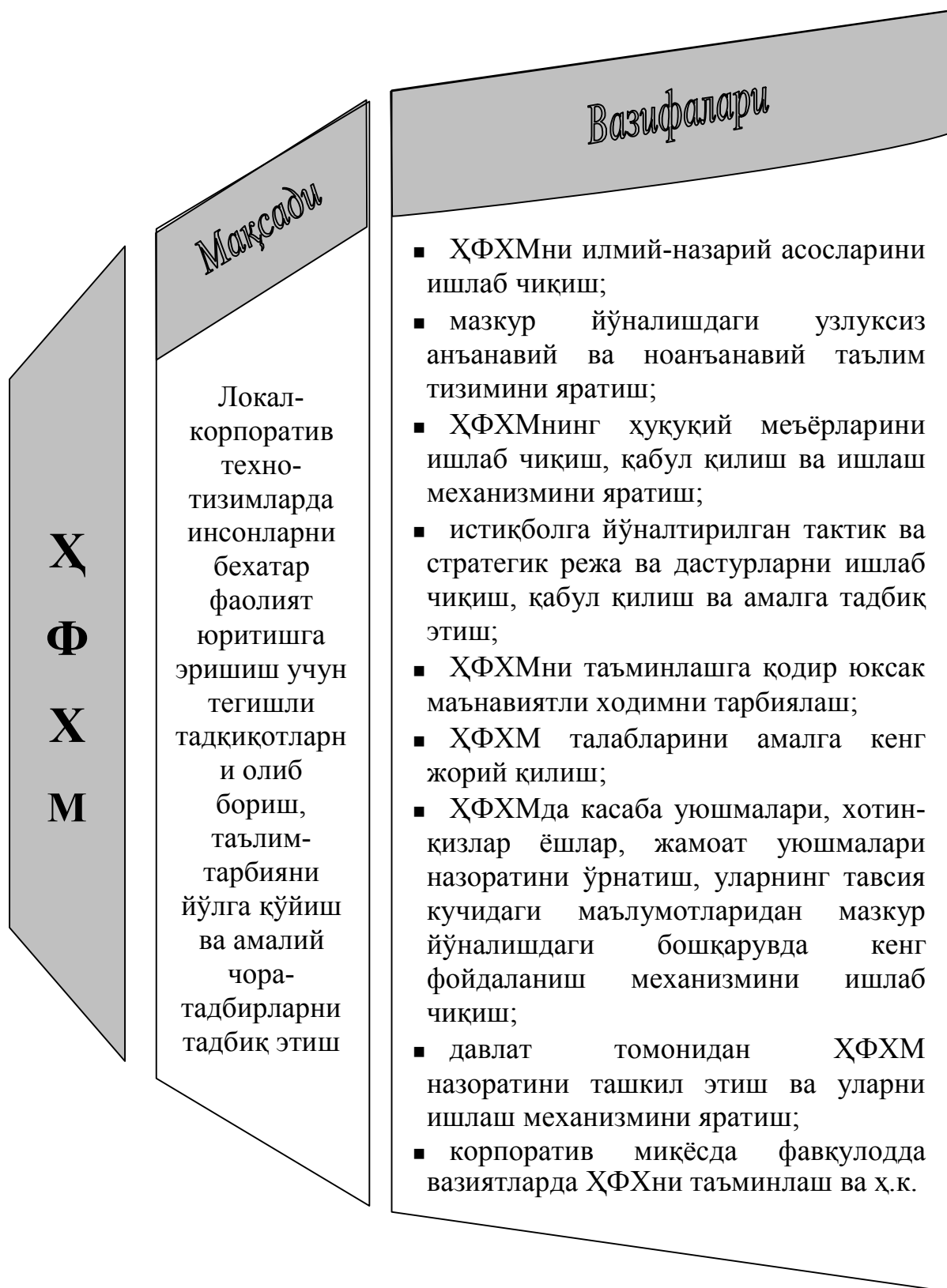
➤ ҲФХни бошқаришнинг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олиб бориш;

➤ корпорациянинг моддий ва молиявий таъминот балансини ҲФХни инобатга олган тарзда ушлаб туриш ва ҳ.к.

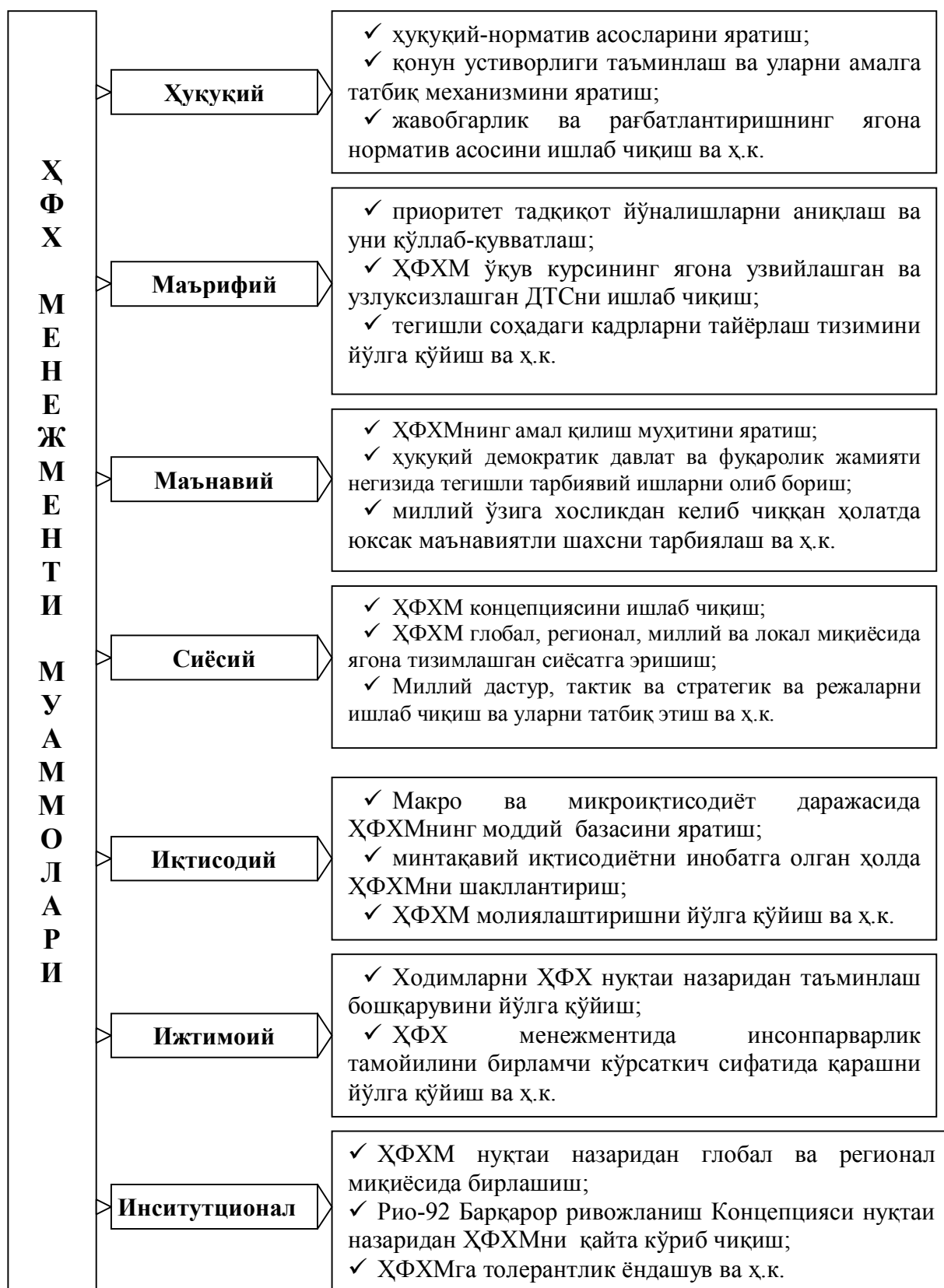
Юқорида келтирилган корпоратив бошқарув элементларини амалда қўллаш, албатта, замонавий ахборот-қўмуникацион воситаларни менежментга кенг жорий этишни талаб этади. Ҳозирги кунда муассаса, ташкилот, корхона ва бирлашмаларда умумлаштирилган ёки фаолият йўналишлари бўйича яратилган компьютер дастурлари орқали бошқарув фаолияти йўлга қўйилган. Лекин, ҲФХМни тўлиқ ёки комплекс равишда бошқаришнинг ягона бир интеллектуаллашган дастури бор, деб айта олмаймиз. ҲФХМнинг фундаментал назарий асосларини ишлаб чиқиш, унинг мазмун ва моҳиятини тўлиқ акс эттиришга кўмаклашади. У ўз навбатида тегишли комплекс бошқарув дастурини яратиш алгоритмларини танлаш ва амалда қўллаш имкониятини беради, деб ўйлаймиз. Ҳуқуқий демократик давлатда ҲФХМни амалдаги қонунчиликдан четга чиқмаган ҳолда ишлаб чиқиш зарурлигини уқтириш лозимдир.

Менежментнинг таркибий қисмлари – *менежмент мазмунини акс эттирувчи ички тизимлашган тузилма.*

22-чизма. ҲФХМ фанининг мақсад ва вазифалари

23-чизма. ҲФХМ муаммолари

**24-чизма. Ўзбекистонда ХФХМнинг айрим ҳуқуқий-
норматив асослари**

Т/р	Ўзбекистон Республикаси ХФХМга оид айрим ҳуқуқий-норматив асослар номи	Қабул қилинган вақти ва сони
Қ о н у н л а р		
1.	Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	8.12.1992
2.	Меҳнат кодекси	1.04.1996
3.	Фуқаролик кодекси	1.03.1997
4.	Маъмурий жавобгарлик тўғрисида кодекс	1.04.1995
5.	Жиноят кодекси	1.04.1995
6.	Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида	9.12.1992
7.	Стандартлаштириш тўғрисида	28.12.1993
8.	Метрология тўғрисида	28.12.1993
9.	Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик концепцияси тўғрисида	29.08.1997
10.	Таълим тўғрисида	29.08.1997
11.	Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида	20.08. 1999
12.	Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги тўғрисида	20.08.1999
13.	Экологик экспертиза тўғрисида	25.05.2000
14.	Фуқаро муҳофазаси тўғрисида	26.05.2000
15.	Радиациявий хавфсизлик тўғрисида	31.08.2000
16.	Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг саноат хавфсизлиги тўғрисида	28.09.2006
17.	Техник жиҳатдан тартибга солиш тўғрисида	23.04.2009
18.	Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида ва ҳ.к.	29.09.2010
19.	Оилавий тадбиркорлик тўғрисида	26.04.2012
ЎзР Президенти қарорлари		
1.	Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида ва ҳ.к.	28.05.2012 1761-сонли
ЎзР Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари		
1.	Сертификтланиши мажбурий бўлган маҳсулотлар рўйхати, сертификатлашни ўтказиш тартиби, ЎзР ҳудудида хавфсиз эканини тасдиқлаш талаб қилувчи	12.08.1994 409-сонли

	товарларни олиб кириш ва ўз худудидан олиб чиқиши талабларини тасдиқлаш тўғрисида	
2.	Радиоактив моддалар ва радиоактив чиқиндилар, шунингдек ядровий материаллар айланишини давлат томонидан ҳисобга олиш ва назорат қилиш тартиби тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш тўғрисида	13.08.2009 231-сонли
3.	Аҳолини зилзилалар оқибатида юзага келган ФВда (табiiй ва техноген тусдаги) ҳаракат қилишга тайёрлаш комплекс дастури	19.07.2011 208-сонли
4.	Ўзбекистон Республикасида фавқулодда вазиятларда уларнинг олдини олиш ва ҳаракат қилиш давлат тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида	24.08.2011 242-сонли
5.	Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманида юз берган табиий офат (сел, сув тошқини) натижасида етказилган зарарни бартараф этиш чора-тадбирлари (илова) ва ҳ.к.	4.04.2012 89-сонли

Давлат – умумий муносабатларни ҳал этиш воситаси, яъни ҳокимият ва халқ ўртасида юзага келадиган ўзаро алоқаларни тартибга соладиган аппарат.

Ҳуқуқ – давлат ҳокимияти томонидан ўрнатилган ва ҳимоя қилинадиган ёзма кўринишида ифода этиладиган умуммажбурий ижтимоий муносабат қоидалари тизими.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар – ваколатли давлат органининг белгиланган тартибда қабул қилган, умуммажбурий кучга эга бўлган ва ёзма тарзда ифода этилган юридик ҳужжати. Уларда ҳуқуқий нормалар белгиланади, ўзгартирилади ёки бекор қилинади, қоидаларнинг мазмун ва моҳияти баён этилади.

Қонун – олий юридик кучга эга бўлган, даслатнинг қонун чиқарувчи муассаси томонидан ёки аҳоли томонидан тўғридантўғри, референдум ўтказишининг талабларига мувофиқ қабул қилинган ва ўзида қонуннинг амал қилиш ҳудуди, муддати ва шахслар доирасида ҳуқуқий муносабатлар субъектлари фаолиятининг умумий намунасини мужассамлаштирган норматив-ҳуқуқий ҳужжат.

Қарор – давлат ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ва мансабдор шахслар томонидан қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар.

Ҳуқуқий муносабатлар – ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар. Ҳуқуқий муносабат

тузилишига кўра объект, субъект ва мазмун каби элементлардан иборат бўлади. Ушбу муносабат иштирокчиларнинг ҳаракати нимага қаратилган бўлса – объект, унинг иштирокчилари – субъект, уларнинг ҳуқуқ ва муажбуриятларини амалга ошириш йўллари кўрсатувчи нормалар – мазмунидир.

Ҳуқуқбузарлик – ҳуқуқ нормаларида белгиланган ва жамият учун хавфли бўлган қилмиш.

Сертификат – маълум бир фактларни тасдиқловчи ёзма гувоҳнома.

Фармон – давлат бошлиғи чиқарадиган муҳим ҳуқуқий ҳужжат. У мазмун ва моҳиятига кўра конституциявий нормаларни ижтимоий ҳаётга тадбиқ этиш воситаси сифатида намоён бўлади (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-ж.Т.: ДИН, 2005.191-б.).

Фармоиш – бошқарувга доир тез ҳал қилиниши керак бўлган жорий масалаларга оид қарорлар сифатида қабул қилинадиган ҳуқуқий ҳужжат (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-ж.Т.: ДИН, 2005.191-б.).

Қарор – давлат органи ёки мансабдор шахснинг ўз ваколати доирасида муайян мақсадга эришиши йўлида қабул қиладиган ва бирор оқибат келтириб чиқарадиган ҳужжат (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 10-ж.Т.: ДИН, 2005. 607-б.).

У одатда ижро этувчи ҳокимият томонидан қабул қилинади ва юридик ҳужжат сифатида эътироф этилади.

Устав (низом) – муайян муносабат доирасидаги фаолият ёки бирор давлат органи, муассаса, ташкилот, корхона тузилиши, мақсади, вазифасини йўналтириб турадиган асосий қонун-қоидалар мажмуи. Устав юридик шахсларнинг асосий таъсис ҳужжати ҳисобланади ва у шу ҳужжатга мувофиқ равишда фаолият юритади. Устав юридик шахс муассислари томонидан тасдиқланади ва давлат рўйхатидан ўтказилади. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-ж.Т.: ДИН, 2005.144-б.).

Йўриқнома – 1. Қонун ёки бошқа меъёрий ҳужжатларни тушунтириш мақсадида чиқариладиган ҳуқуқий ҳужжат.

2. Бироор нарсани, унинг амалга ошириш, бажариш тартиби, ва усулини белгиловчи қоидалар тўплами, кўрсатмалар. (Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-ж. Т.: ДИН, 2006. 282-б.)

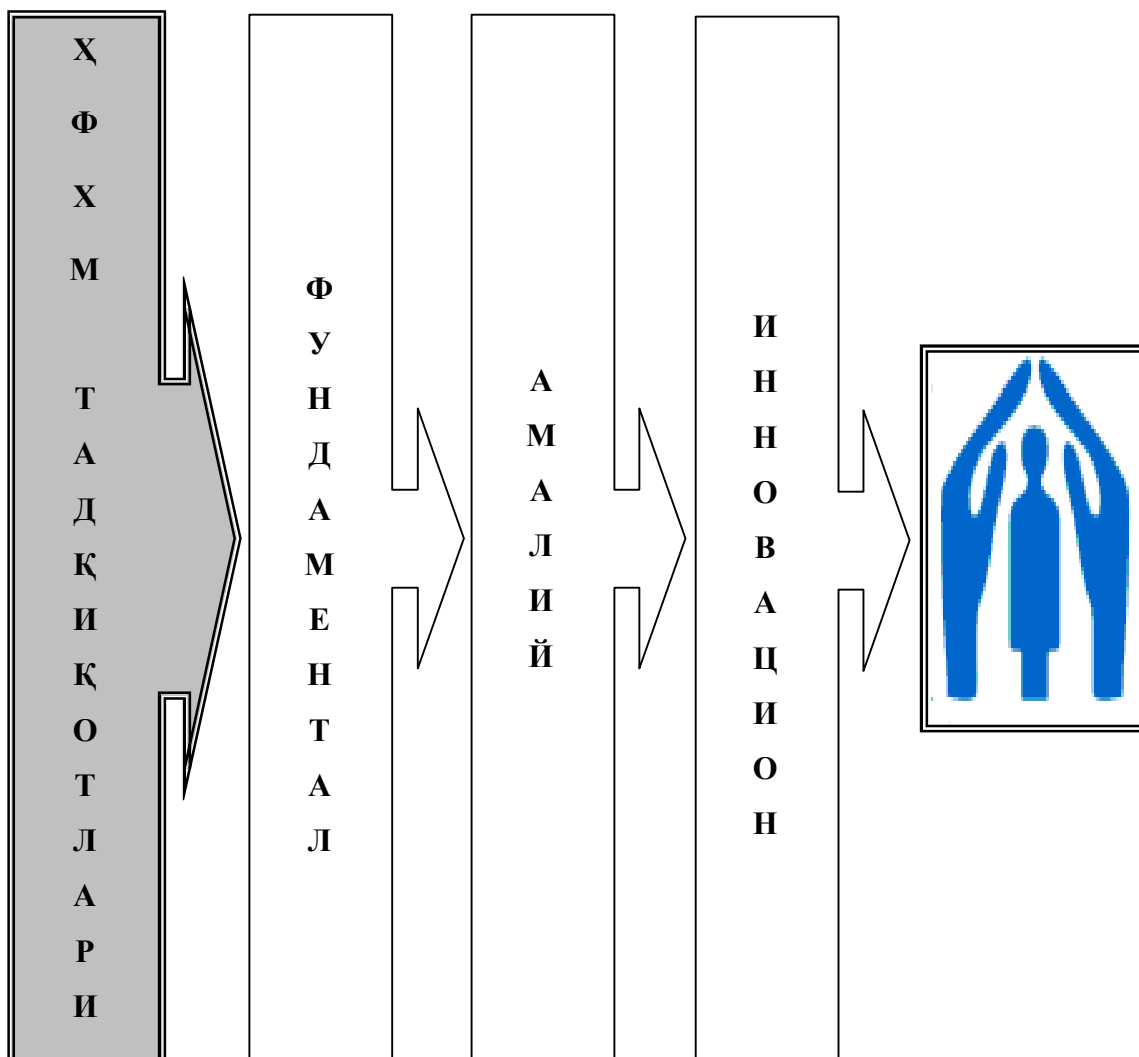
Буйруқ – яқка ҳокимликга асосланган ҳуқуқий ҳужжат. Давлат бошқарув органи, муассаса, корхона, ташкилот олдида

турган асосий ва кундалик фаолият вазифаларини ҳал этиш мақсадида қўлланилади (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2-ж.Т.: ДИН, 2001. 239-б.).

25-чизма. ХФХМ – комплекс фан соҳаси

26-чизма. ХФХМ фанининг приоритет тадқиқот йўналишдаги лойиҳалар

Приоритет – немис тилида “prioitet”, лотин тилида “prior” – бирламчи масала, бирламчи аҳамият касб этиш, деган сўзлардан олинган бўлиб, у бажарилиши лозим бўлган масала ёки ечимини кутаётган бирламчи муаммо.

Тадқиқот лойиҳаси ёки проект – (лотин тилида “projector” кўзда тутилган) - *илмий ишларни олиб бориши режаси ёки гоёси.*

Фундаментал тадқиқотлар – *фанлар соҳасида янги билимлар олишга ва қонуниятларни очишга, шунингдек амалий тадқиқотлар ва ишланмаларни ривожлантиришни таъминлайдиган илмий асос яратишга қаратилган илмий ишлар.* Ўзбекистонда фундаментал тадқиқотлар узоқ (5 йилгача) муддатга мўлжаллаб ишлаб чиқилади ва унинг Низоми Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Илмий-техника тараққиётини Мувофиқлаштириш Кенгаши томонидан тасдиқланади ҳамда давлат бюджети томонидан молиялаштирилади.

ҲФХМнинг илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш айнан фундаментал тадқиқотлар жумласига киради.

Амалий тадқиқотлар – *фундаментал лойиҳаларда олинган янги билимлар ва қонуниятларни иқтисодиёт тармоқларига тадбиқ этиш учун йўналтирилган илмий ишлар.* Одатда республикамизда амалий тадқиқотлар 3 йилгача бўлган илмий ишланмалар қабул қилинади ва давлат бюджетидан қопланади.

Инновацион тадқиқотлар – *амалда қўлланилаётган ишланмаларнинг самарадорлигини оширишга қаратилган янгича ёндошув йўналтирилган изланишлар.* Инновацион тадқиқотларни молиялаштириш, фундаментал ва амалий тадқиқотлардан фарқли равишда, давлат бюджетидан ва янгича ёндошув ишланмаларини тадбиқ этишга муҳтож буюртмачилар томонидан амалга оширилади.

Фанларга қўйиладиган талаблар – *фалсафада ҳар бир фан соҳаси ёки фанлар тизими мустақил равишда умумэтироф этилиши ёки амалда қўлланиши учун зарур бўлган мазмун ва моҳият.*

**27-чизма. Ер қуруқлик юзаси (педосфера) технотизимларини
ҲФХМ нуқтаи назардан таснифлаш тажрибаси**

Меготехнотизим (Техносфера)		
Технотизимлар	Типи	Тури
<i>Макротехно- тизимлар</i>	Педосфера	Тупроқ юзаси
<i>Мезотехно- тизимлар</i>	Минтақалар	Давлатлар
<i>Микротехно- тизимлар</i>	Вилоят, тумавн ва катта шаҳарлар	Аҳоли яшайдиган пунктлар ва зоналар
<i>Минитехно- тизимлар</i>	Муассасалар ва уларнинг бино ҳамда худудлари	Дам олиш хонаси
		Овқатланиш хонаси
		Ўйин хонаси ва ҳ.к.
		Спортзал
		Физика хонаси
		Кимё хонаси
		Кутубхона ва ҳ.к.
		Устахона
		Амалиёт цехи
	Лаборатория	
	Дала амалиёти ўтадиган хоналар	
	Ресурс маркази	
	Илмий тадқиқот хонаси ва ҳ.к.	
	Корхоналар ва уларнинг бино ва худудлари	Бошқарув ва унга хизмат қилувчи хоналар
		Цехлар ва конвейрлар
		Дам олиш ва хордиқ чиқариш хоналари
	Ташкилотлар ва уларнинг бино ва худудлари	Лаборатория, синов жойлари ва ҳ.к.
		Конструктилик хоналари
Тажриба-синов хоналари		
Дам олиш ва хордиқ чиқариш хоналари		
		Компьютер, аналитик хоналар ва ҳ.к.

Объект (лотин. *objektum*–нарсa) субъектга (тадқиқотчи, изланувчи, ўрганувчи, амалга оширувчи...): 1. *Бизнинг онгимизга ёки бизларга боғлиқ бўлмаган ҳолда намоён бўлувчи ташиқи дунё, моддий борлиқ.*

2. *Субъектга қарама-қарши бўлган ҳамда инсоннинг амалий ва билиш фаолияти қаратилган объектив реаллик.* Объект инсон ва унинг онгидан мустақил равишда намоён бўлади (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-жилд.-Т.: ЎЗМЭ давлат илмий нашриёти, 2003. 441-б.).

ХФХМнинг объекти: 1. *Технотизим, яъни корпоратив муносабат субъектларининг ҳаётий фаолият юритиш, жумладан меҳнат қилиш муҳити.* Лекин, инсон нафақат ишлаб чиқариш, таълим олиш ёки меҳнат фаолияти билан ҳаёт кечиради. Унинг корпоратив даражада дам олиш, саломатлигини тиклаш, маънавий-маърифий тадбирларда иштирок этиш каби фаолият турига оид муҳитларда ҳам кечади. Бунда ҳам унинг фаолият хавфсизлигини таъминлаш зарур.

2. *Технотизим – инсонларнинг макон ва майдонга қараб иерархик поғонага жойлаштирилган ҳаётий фаолият юритиш муҳити.* Техносфера эса глобал миқёсдаги технотизимдир.

Техносфера (грек тилида “*techne*” – санъат, маҳорат, “*sphaira* – шар, тўғрироғи қобик): 1. *Ўтмишда биосферага таалуқли бўлган, кейинчалик инсонларнинг ўзининг моддий ва ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини янада яхшилаш мақсадида тўғридан тўғри ёки сиртдан техник воситалар билан таъсир этган ҳудуддир* (БухДУ, 2012 й.).

2. *Кишилик жамиятининг Ер планетаси ва уни ўраб турувчи маконда ўз санъати ва маҳорати, яъни фаолиятини намоён қилаётган муҳити.*

Классификация (ёки ўзбекчада “тасниф”) – *нарсa, ҳодисa, ҳолат ва жараёнларни мақсадга йўналтирилган ва муайян кўрсаткичларига қараб қисмларга ажратиш ва тизимлаштириш.* (Класс. Классификация. Краткий словарь иностранных слов. – М.: Гос.изд иностр. и нац. словарей, 1952. С.179; А.Нигматов. Табиий географик фанларнинг назарий асослари. Монография.-Т.:”Fan va texnologiya”, 2010).

Техносферанинг таснифланиши – *инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигини таъминлаш нуқтаи назардан уни муайян*

қисмларга ажратиши ва иерархик поғонага жойлаштириши (тизимлаштириши).

Техносферани таснифлашда:

- фалсафанинг фанлар методологиясига қўйиладиган талабларга жавоб бера олиши;
- муайян бир мақсадга йўналтирилганлиги;
- илмий ва амалий аҳамият касб этиши;
- ажратилган гуруҳларнинг қайтармаслиги;
- гуруҳларни номланиши оддий ва раво кўринишда ифода этилиши;
- методологик ва методик жиҳатдан уни тадқиқ қилиш имкониятига эга бўлишлик каби қоидаларга риоя этилиши зурур.

Буёқ рус эколог олими Н.Ф.Реймерс(1990) экотимзимларни уларнинг майдон ва маконига қараб таснифлашни – микро, мезо, макротимзимларни ажратишни олға суради. Бу мантиқан тўғри. Зеро, экотимзимлар тури айнан организмларнинг қандай майдон ва макон бўйича яшаш муҳитни қамраб олишига боғлиқ. ҲФХМда кишилар фаолияти муҳитини майдони ёки макон нуқтаи назардан таснифланиш бирламчи аҳамият касб этади. Ушбу таснифланиш универсал кўринишга эга бўлиб, у фақатгина инсонларнинг фаолият кўрсатиши муҳити ёки маконининг табиий бўлинмалари жумласидан қаралган, холос. Мего-макро-мезо-мини-микротехнотимзимларни ўз навбатида эгаллаган маконига қараб турли синфларга ажратиш учун уни нисбатан каттароқ тип ва нисбатан кичикроқ турларга таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир тадқиқотчи технотимзимларни иқтисодий ёки ижтимоий, сиёсий ёки маърифий-маданий, экологик ёки институционал жиҳатларига кўра турлича таснифлаши ҳам мумкин.

Технотимзим ўлчами – *инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлиги таъминланиши зарур бўлган муайян доирада чекланган ер майдони, сув акваторияси, ҳаво ва ер ости кенглигидаги жой.*

ҲФХМда технотимзим бўлиб муассаса, корхона, ташкилот каби корпоратив бўлинмаларнинг кадастрлаштирилган жойи.

28-чизма. ХФХМнинг тадқиқот предмети

Минитехнотизимлар хавфсизлиги:		
<i>Кўрсаткичлари</i>	<i>Даражалари</i>	<i>Оптималлаштириши йўллари</i>
Фавқулодда вазиятлар: зилзила	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Олдини олиш ва бартараф этиш чораларини кўриш
Санитар – гигиеник ҳолат	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Жамоат назоратини йўлга қўйиш
Иқлим шароити	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Совутиш ва иситиш тизимини таъмирлаш
Ёруғлик билан таъминланиши	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Муқобил энергетика қурилмаларини ўрнатиш
Шовқинлиги	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Маъруза хоналарини бинонинг ички томонидагиларга алмаштириш
Энергетик хавфсизлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Автоном энергия манбаларини ўрнатиш
Ахборот- коммуникацион хавфсизлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Интернет сайтларига киришни саралаш
Ижтимоий-психологик хавфсизлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Бошқарув тизимини қайта кўриб чиқиш
Сиёсий хавфсизлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Миллий сиёсатнинг устивор жиҳатларини очиб бериш
Маънавий	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Фуқароларга юксак маънавият енгилмас куч эканлигини сингдириш
Маърифий	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Фан ва илмнинг барқарор ривожланишдаги аҳамиятини кучайтириш
Террористик ва диний ақидапарастлик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Барча ўчоқларни аниқлаш ва унга қарши туриш йўллариини ишлаб чиқиш
Экологик	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Аҳолининг экологик онги ва маданиятини кўтариш
Харбий ва қуроллий мужоравий	комфорт, хавфсиз, хавфли, фожиали	Харбий бўлинмаларнинг хавфсизлигини таъминлаш
ва ҳ.к.

ХФХМнинг тадқиқот предмети – минитехнотизимларнинг инсонларнинг бехатар яшаши ва меҳнат қилишидаги хавфсизлик кўрсаткичлари, даражалари ва уни оптималлаштириш йўллари.

ХФХМнинг хавфсизлик даражаси – минитехнотизимларни инсонларни бехатар яшаши ва меҳнат қилиши шароити. Ушбу қулайлилик ҳолати одатда 4 даражада намоён бўлади:.

1. **Комфорт** – минитехнотизимлар ҳолати инсон ҳаёт фаолияти учун энг қулай шароит.

2. **Хавфсиз** – минитехнотизимлар ҳолати инсон фаолияти учун салбий оқибатларни олиб келмайдиган шароит

3. **Хавfli** – минитехнотизимлар ҳолатининг давомийлиги инсон фаолияти учун салбий оқибатларни олиб келадиган шароит

4. **Фожиа**ли – минитехнотизимлар ҳолати қисқа муддатда инсон фаолияти учун оғир оқибатларни олиб келадиган шароит.

Таълим жараёнида кўпинча ХФХМнинг тадқиқот предмети фақатгина фавқулодда вазият, сиҳат-саломатлик, техник-технологик каби алоҳида масалаларга эмас, балки инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигининг барча жиҳатларига бағишлангандир. Шунинг учун ҳам ХФХМнинг тадқиқот предмети хавфсизликнинг:

1. **Маънавий** жиҳатларини, яъни инсонларга мафкуравий, ғоявий ва информацион хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т., 2008. 13 – 14-б.).

2. **Маърифий** жиҳатларини, яъни инсонларнинг илмий ва ижодий фаолият устиворлиги руҳида таълим ва тарбиясига қилинадиган хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари.

3. **Террористик ва диний ақидапарастлик** жиҳатлари, яъни инсонларни кўрқитиш ва кўр кўрона “ёлғон” диний ғояларга эргаштириш кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак.-Т., 2002. 62 б.).

4. **Экологик** жиҳатлари, яъни экотизимларни барқарорлик хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 жилд.-Т., 1998. 39 б.).

5. **Ҳарбий ва қуроллий мужсоровий жиҳатлари**, яъни харбий ҳаракатлар ва қурол ишлатиш орқали қилинадиган хуруж

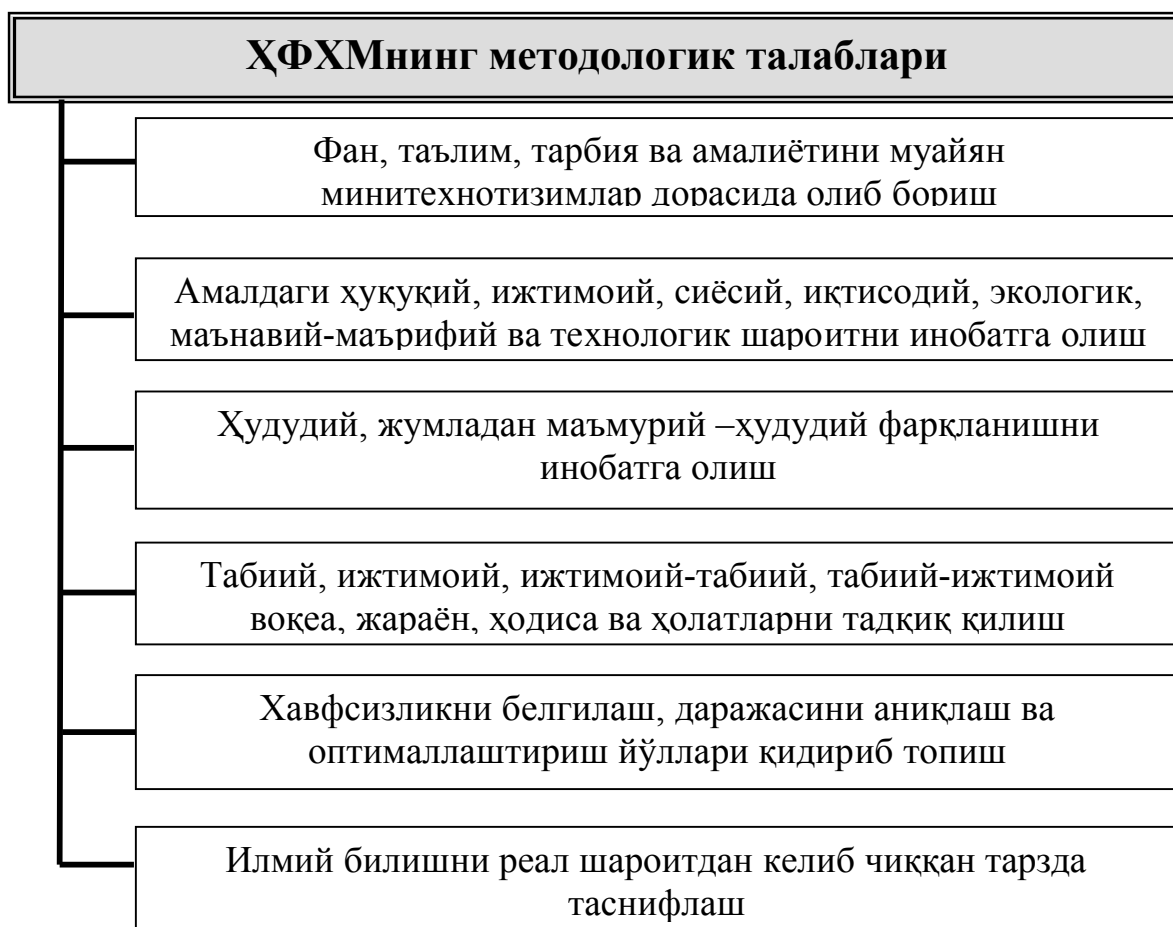
кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 жилд.- Т., 1998. 39 б.).

6. **Сиёсий** жиҳатлари, яъни миллий барқарорлик сиёсатига қарши қаратилган хуруж кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўллари (И.Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 жилд.- Т., 1998. 39 б.)

каби жиҳатларини ҳам қамраб олиши лозим.

Оптималлаштириш йўллари – *ҲФХ таъминлашда амалдаги ҳолатни замонавий ва илмий асослаган усулларни энг қулайини қўллаган тарзда инсон хавфсизлик даражасини ошириш чора-тадбирлари.*

29-чизма. ҲФХМга юклатиладиган методологик талаблар

Методология (юнунча “metodos”- билиш ёки тадқиқ қилиш “logos”- таълимот) - *илмий билиш методларига оид таълимотлар йиғиндисиди, тўғривоғи тизими*. Чунки методологиянинг қуйида санаб ўтиладиган қисмлари, яъни тадқиқот методлари айнан муайян бир кетма-кетликда ва иерархик поғонада тизимлаштирилади. Барча фанларга қўйиладиган асосий талаблардан бири у қандай тадқиқот методологиясига эга эканлиги. Зеро фанлар назариясининг бош масаласи унинг методологиясидадир. Шунинг учун бўлса керак файласуфларнинг мунозара марказида айнан мазкур масала кўндаланг бўлиб туради ва, афсуски, ҳамма фанларда ҳам бу ҳақда ягона бир фикрга етиб келинганича йўқ.

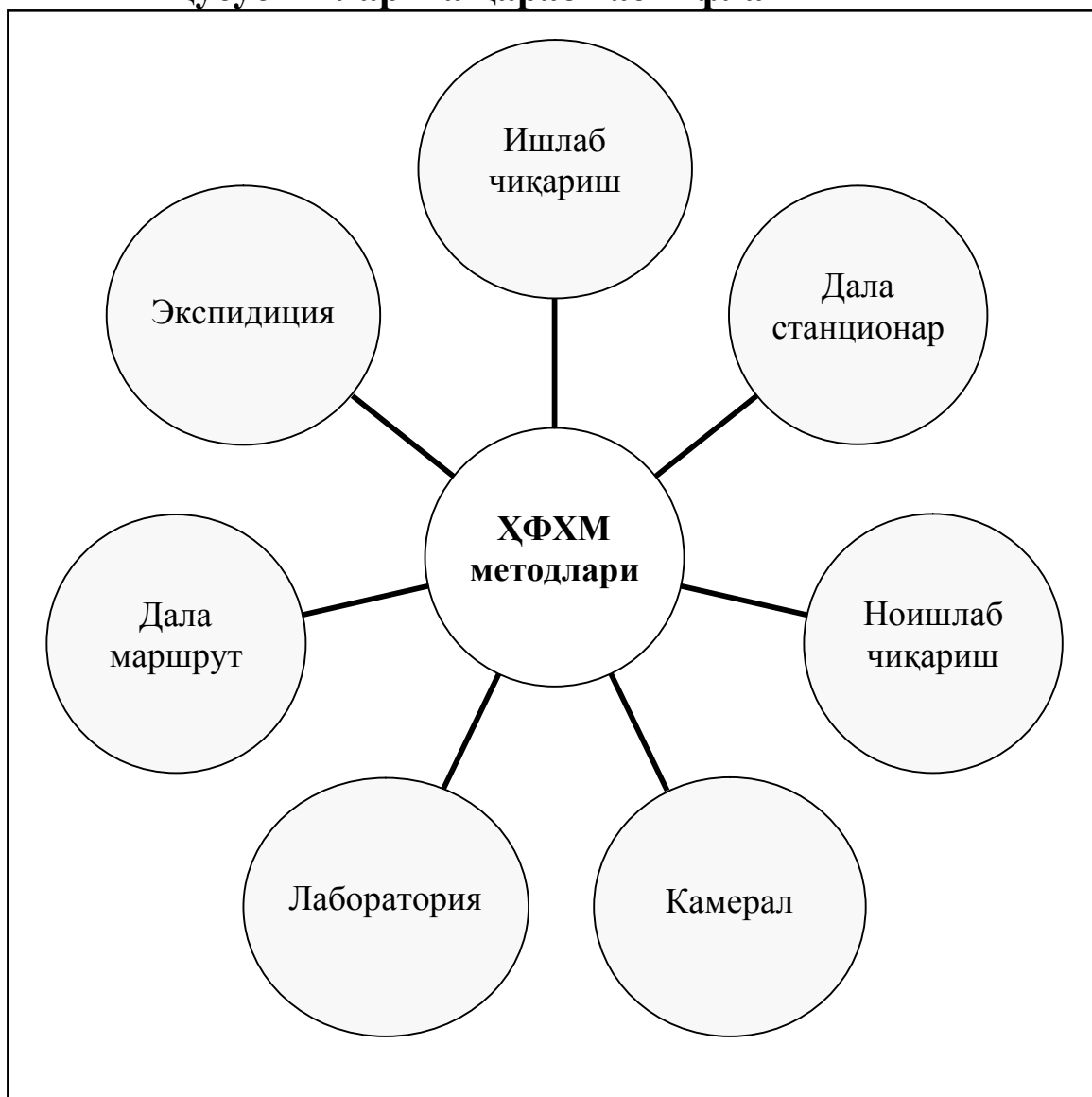
Методология метод эмас ва ундан фарқли равишда шароит ва замонга қараб, ё эволюцион ёинки ноэволюцион тарзда ўзгариши мумкин. Метод ўзгармайди, янгилари яратилади ва улар эскиларининг ўрнига илмий билишда қўлланилади, холос. Методларни тизимлаш эса муайян ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, экологик, маънавий-маърифий ҳолатдан келиб чиқади. Масалан, Собиқ иттифоқ даврида деярли барча фанлар, жумладан табиий фанлар методологияси марксизм-ленинизмнинг утопик коммунизм қуриш ғоясига асосланган сиёсий тизимга мослаштирилган эди (Человек, общество и окружающая среда. Географические аспекты использования естественных ресурсов и сохранения окружающей среды.- М.:“Мысль”, 1973.- С.10-11).

ҲФХМ методологияси – *реал ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-маърифий, ҳуқуқий, экологик вазиятдан келиб чиққан тарзда минитехнотизимларда кечаётган табиий, ижтимоий, ижтимоий-табиий ва табиий-ижтимоий ҳолат, жараён ва ҳодисаларни илмий билишга қаратилган методларни танлаш ва тизимлаштириш*.

30-чизма. ХФХМнинг айрим фан соҳаларига доир методлари

Фан соҳаси	Методлари
<i>Биология</i>	Биокимёвий, биотехнологик, биофизик, геоботаник, зоологик, фенологик, анатомо-физиологик ва ҳ.к.
<i>География</i>	Картографик, қиёсий географик, ландшафт-индикацион, ГАТ, геоморфологик, социал географик, гидрологик, метерологик, геодемографик, гидролитодинамик ва ҳ.к.
<i>Ҳуқуқ</i>	Маъмурий, фуқаровий, маъмурий-фуқаровий
<i>Иқтисодиёт</i>	Макроиктисодий, микроиктисодий, қиёсий таҳлил, минтақавий иқтисодий ва ҳ.к.
<i>Математика</i>	Ретроспектив моделлаштириш, комьютер дастурлари орқали математик анализ қилиш, алгоритмли тизимлаш ва ҳ.к.
<i>Геология</i>	Геокимёвий, геофизик (радиометрик, сейсмоакустик, электрокидирув), гидрогеологик, палегеологик, геокриологик, инженер-геологик ва ҳ.к.
<i>Космология</i>	Аэрокосмик зондлаш, космик картографик, аэрокосмофотограмметрик, аэрогаммаспектро-метрик ва ҳ.к.

31-чизма. ҲФХМ методларини ишлатиш жойи ва хусусиятларига қараб таснифланиши

Метод (герчада methodos – тадқиқот йўли) – маъйян бир мақсадга эришиш йўли ёки усули. Фанда уни тадқиқот усули деб ҳам аталади. Методлар бошқа турдош фан соҳаларида ҳам бор, лекин ҲФХМ ўзининг қонуниятлари, мақсади ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда уларни танлаб олади ва тизимлаштиради.

ҲФХМ методи – 1. Минитехнотизимларнинг хавфсизлик кўрсаткичлари, даражалари ва оптималлаштириш йўлларини ўрганиш, аниқлаш ва амалга ошириш усули.

ҲФХМ комплекс тадқиқотларни олиб боровчи фанлар тоифасига киргани учун ҳам унда деярли барча фанларга хос бўлган тадқиқот методлари қўлланилади. ҲФХМга оид методларни танлашда реал шароитни инобатга олишда

тадқиқотларни ижтимоийлашувига, яъни инсон томонидан жамиятда яшаш имкониятини берувчи билимлар, нормалар ва қадриятлар тизимининг ўзлаштирилишини инобатга олиш керак. Бу деган сўз “Фалсафа”нинг илмий билишдаги, “Социология”нинг ижтимоий уюшмаларнинг ривожланишдаги ва мамлакатлар тараққиёти уларнинг минитехнотизимларнинг хавфсизлик кўрсаткичларига қараб жойлашувига бевосита боғлиқлиги, “Психология”нинг корпоратив субъектларнинг руҳий ҳолатидаги, “Тарих”нинг даврий ўзгаришдаги, “Этнография”нинг маҳаллий халқнинг турмушидаги қонун ва қонуниятларни ўрганиш усулларини ҳам инобатга олиш зарурлигини кўрсатади.

ҲФХМ тадқиқот методларини танлашда тизимлаш ёки тизимли ёндашувни қўллаш лозим. Тизимли ёндашув илмий билиш жараёни гипотеза, концепция, режадан бошлаб, назарий асосини ишлаб чиқиш ёки аниқлаштириш ҳамда амалий тадқиқога етиб бориш методларини муайян иерархияда (қисмлар зинопоясида) олиб боришни талаб этади.

ҲФХМ тадқиқотларга тегишли методларни олиб бориладиган жойи ва хусусиятига қараб қуйидагича гуруҳлаштирилади: лаборатория (лот. laboratorium – ишлайман), камерал (лот. камер – махсус хона), дала, экспедиция (лот. ekspeditio – тартибга солиш, сайр қилиш) шароитида ўтказиладиган методлар.

2. ҲФХМда фойдаланадиган усуллар:

➤ гомосфера ва нососферани фазовий ва вақт бўйича ажратиб қуйиш, буни ҳал қилиш учун масофадан бошқариш, автоматлаштириш, работлаштириш воситаларидан фойдаланиш;

➤ хавфларни йўқотиш йўли билан ноксосферани меъёрлаштириш. Бу усулга ходимларнинг шовқин, газ, чангдан жароҳатланишидан сақловчи шахсий ва биргаликдаги химоя воситаларини қўллаш;

➤ ходимларни тегишли муҳитга мослаштиришга, уларни химоялаш даражасини кўтаришга йўналтирилган ҳар хил воситалар ва усуллар: касбига қараб танлаш, руҳий таъсир ва (шахсий) химоя воситалари қўллаш.

Амалда эса юқорида айтилган усуллар биргаликда қўлланилади.

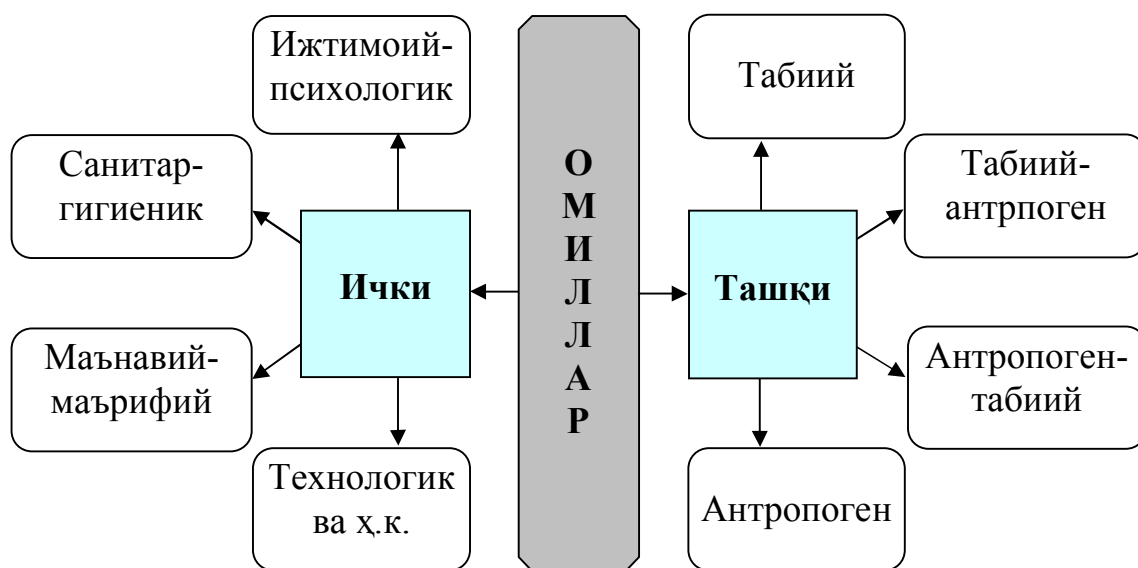
Гомосфера – меҳнат фаолияти жараёнида бўладиган фазо – иш жойи (БухДУ ЎММ, 2012).

Ноксосфера – фазода доимий равишда ёки вақти-вақти билан содир бўладиган хавф (БухДУ ЎММ, 2012).

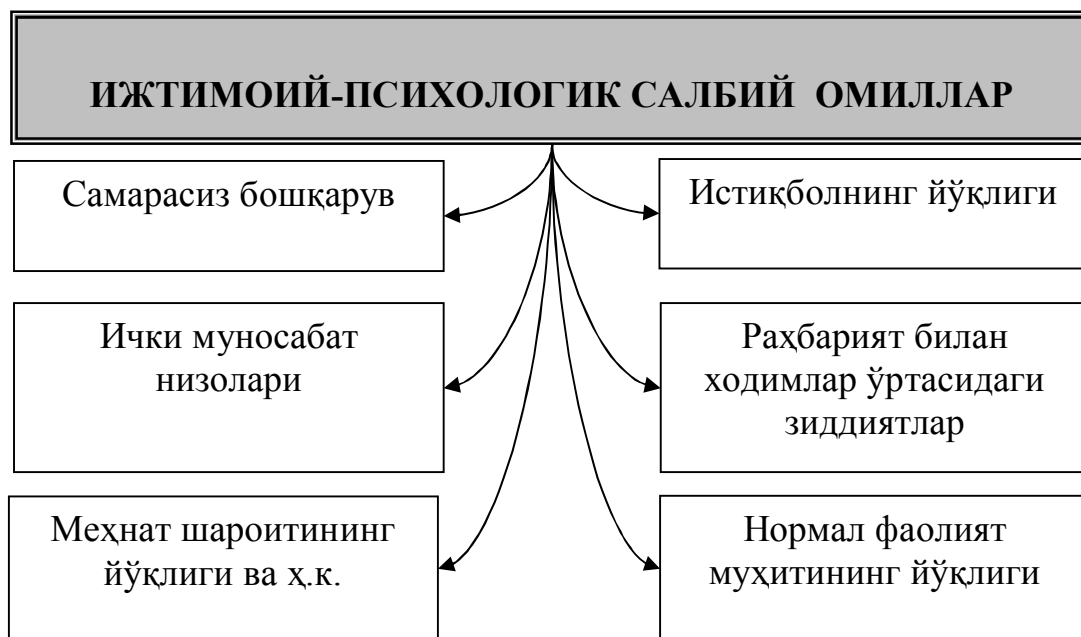
Табиатшунослик – табиатда содир бўлган, кечаётган ва кечиши мумкин бўлган ҳолат, жараён ва ҳодисаларни мустақил ҳамда уларни инсон ҳаёти билан боғлиқ равишдаги қонунлари ва қонуниятларини илмий билишга қаратилган фанлар мажмуаси. Фанлар тизими эмас, чунки табиатшуносликка оид тизимлашган фанлар ажратилмайди. "Табиатшунослик" мустақил фан эмас, балки ўқув курси ёки таълим йўналиши сифатида ишлатилади. Табиатни илмий билишга тааллуқли фанлар эса – табиий фанлар гуруҳига ажратилади (Фанлар. О.Файзуллаев. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-жилд. – 182 б.).

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб Табиатшунослик фанлари жуда оммалашиб кетди. Чунки табиий ресурслардан фойдаланиш тобора ортмоқда. Ер юзида ҳозирда 100 млрд.т. ёқилги, 800 млн.т. ҳар ҳил металллар, 2,5 млрд.т. нефть, 20 млрд.т. кўмир, 100 млн. лаб автомобиллар, самалёт, трактор двигателлари ишлатилди, 2 млрд м³ ёғоч ва 1 млн.т. овланган гўшт ишлатилади. Дунё бўйича қишлоқ хўжалик экинлари билан қуруқликнинг 11%, яйлов ўтлоқлар билан 17,5% банд.

32-чизма. Минитехнотизимларга таъсир этувчи омиллар

33-чизма. ҲФХМнинг ички ижтимоий-психологик салбий омиллари

34-чизма. Ижтимоий гуруҳлар бўйича ҲФХМга таъсир этувчи омилларнинг хавфлилик даражаси (АҚШ сайловчи-аёллар Лигаси, университетлар, бизнесменлар берган маълумотлар ва социологик сўровномаларга кўра)

Эгаллаган ўрни	Эркаклар	Аёллар	Бизнесменлар	Талабалар	Статистик кўрсаткич
1.	Автомобиллар	Атом энергетикаси	Ўқ отиш қуроллари	Атом энергетикаси	Чекиш
2.	Чекиш	Автомобил	Мотоцикл	Ўқ отиш қуроллари	Алкоголь
3.	Алкоголь	Ўқ отиш қуроллари	Автомобил	Чекиш	Автомобил
4.	Атом энергетикаси	Чекиш	Психологик босим	Пестицидлар	Ўқ отиш қуроллари
5.	Ўқ отиш қуроллари	Мотоцикл	Алкоголь	Антибиотик	Фавқулудда вазиятларда
6.	Урушларда қатнашиш	Алкоголь	Ёнғин	Мотоцикл	Мотоцикл
7.	Полицияда хизмат қиилш	Авиация	Полицияда хизмат қиилш	Алкоголь	Чўкиш
8.	Экологик вазиятлар	Полицияда хизмат қиилш	Атом энергетикаси	Полицияда хизмат қиилш	Хирургик операциялар
9.	Фавқулудда вазиятларда	Пестицидлар	Хирургик операция	СПИД	Рентген нурлари
10.	Пестицидлар	Хирургик операциялар	Ов қилиш	Ёнғинлар	Темир йўл транспорти

Омил ёки фактор (лотинчада “factor” – яратувчи, ишлаб берувчи) – ҳолат, жараён, ҳодиса ёки воқеаларга таъсир этувчи кучлар.

Минитехнотизимларга таъсир этувчи омил ёки ХФХМ омили – минитехнотизимларнинг инсонларнинг ҳаёт фаолияти хавфсизлик ҳолатига таъсир этувчи ва ўзаро таъсир доирасидаги ички ва ташқи кучлар.

ФХМ омилларини кишилик жамиятини амалий ҳаракатлари нуқтаи назардан икки ажратиш керак: ташқи ва ички. Бу мантиқан тўғри. Зеро, ички омилларни корпоратив миқёсда инсон бартараф этиш имкониятига эга бўлса, ташқи омилларга нисбатан унинг ҳаракати мослашишдан иборат бўлади.

ХФХМ омиллар таснифи – келиб чиқиши нуқтаи назардан турлича таснифланади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Фавқулодда вазиятлар тўғрисидаги қонуни омиллар табиий ва техноген турларга ажратилган. Лекин, уни келиб чиқиши ва инсонларга таъсири нуқтаи назардан фавқулодда вазиятлар омилларини: табиий, антропоген, табиий-антропоген, антропоген-табиий омилларга ажратиш мантиқан тўғридир.

ХФХМнинг ички омиллари – минитехнотизимларнинг ҳаёт фаолияти хавфсизлик ҳолатига таъсир этувчи ўзаро таъсир доирасидаги сиёсий, маърифий-маънавий, экологик, иқтисодий, ижтимоий-гуманитар, технологик каби кучлар.

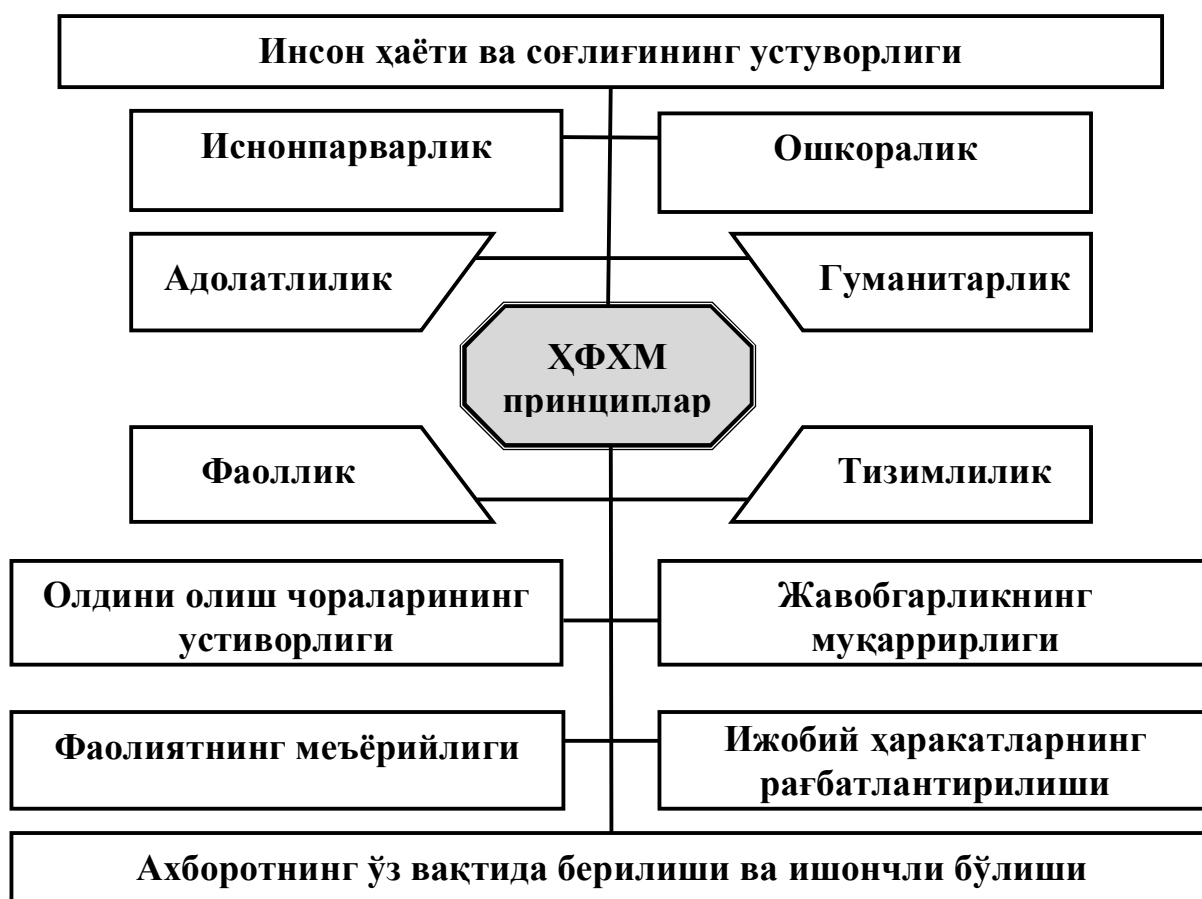
Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ички омиллар ХФХМ қайси бир минитехнотизимлар тури ёки типига қараб олинади. Масалан, минитехнотизим, яъни корхона, ташкилот, муассаса ҳудудди ва биноларида ХФХга таъсир этувчи кучлар. Ушбу омилларни ХФХМ субъектлари ўз имкониятлари билан олдини олиш ёки аксарият ҳолларда бартараф этиш имкониятига эгадирлар.

ХФХМнинг ташқи омиллари – минитехнотизимларнинг ҳаёт фаолияти хавфсизлик ҳолатига таъсир этувчи ўзаро таъсир доирасидаги сиёсий, маърифий-маънавий, экологик, иқтисодий, ижтимоий-гуманитар, технологик каби кучлар.

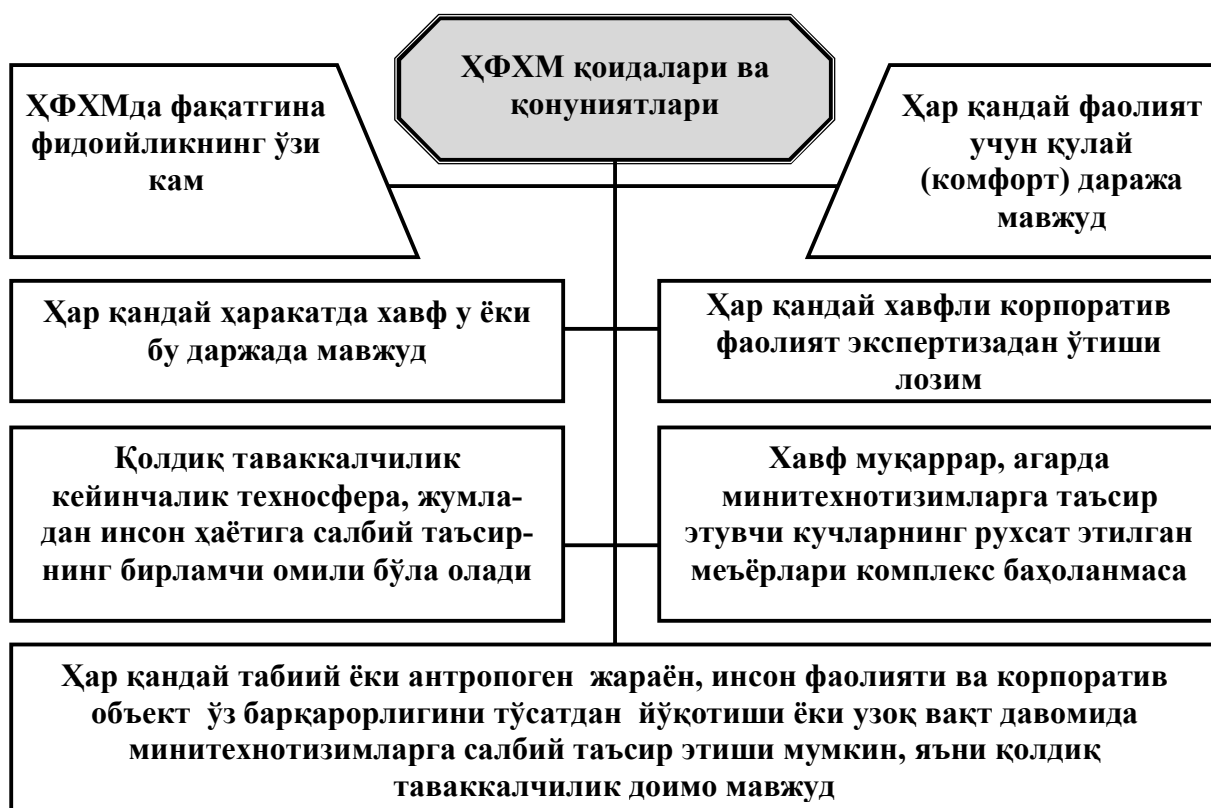
Ташқи омилларга минитехнотизим, яъни корхона, ташкилот, муассаса ҳудудди ва биноларидан ташқарида ХФХга таъсир этувчи кучлар. Ушбу омилларни ХФХМ субъектлари ўз имкониятлари билан шароитга мослашиш нуқтаи назардан қаралади. Масалан, Қуёш радиацияси омили. Ундан Ер планетаси

технотизимларига келадиган радиациянинг 46% ёруғлик, 47% инфрақизил ва 7% ультрабинафша нурларни ташкил этади. Атмосферанинг юқори қисмига ҳар дақиқада 1 см² юзага 2 ккалория энергия келади. Унинг ўзгариши 0,07 кал/см²/мин.ни ташкил этади. Ҳар йили Ер юзаси технотизимларининг 1 км² майдонига 2,6x10¹⁵ Ккалория энергия келади. Бу эса 400 минг тонна кўмир энергиясига тенгдир. Ер юзидан қайтган қуёш радиацияси – альбедро қорли технотизимларда 70-90%, қумларда 30-35%, қора тупроқли ҳайдалган даштларда 5-14%, ўрмон ва ўтлоқли даштларда 10-25%, сув экотизимларида Қуёш нурининг тушиш бурчагига боғлиқ равишда 2-78% гача боради. Ушбу табиий омилнинг кескин ўзгариши минитехнотизимларда тегишли мослашув тадбирларини олиб боришга чақиради.

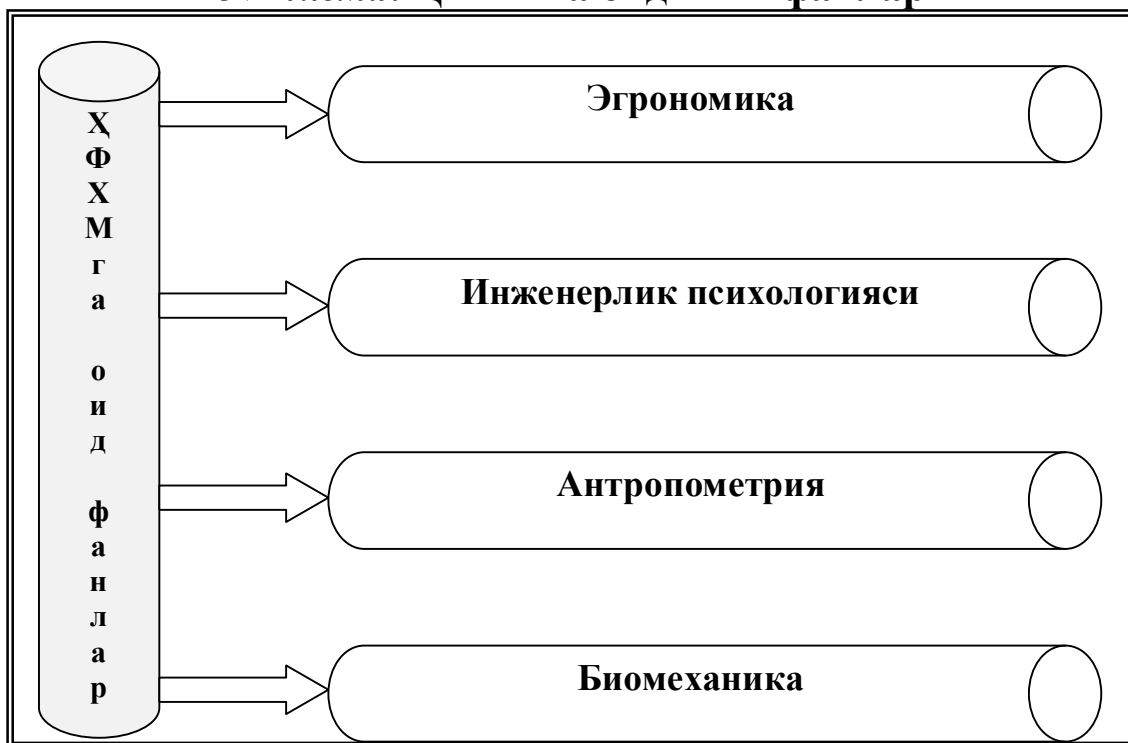
35-чизма. ҲФХМни таъминлаш принциплари

36-чизма. ҲФХМни қоидалари ва қонуниятлари

37-чизма. ҲФХМга оид янги фанлар

Эргономика (грек. “ergon” – иш, меҳнат ва “nomos” – қонун) – кишиларни машиналардан фойдаланиши орқали меҳнат фаолиятини олиб бориши қоидалари ва қонуниятларини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, кўникма ва малакаларни (компетенцияларни) берувчи таълим йўналиши, уни оптималлаштириши йўллари амалга қўлловчи амалиёт тармоғи.

Эргономиканинг мақсади – “инсон-машина” тизимида меҳнат шароитини оптималлаштириш. Эргономика инсонларни техника(асосан шахсий компьютер)лардан фойдаланиш ва унинг ишлаш ёки ишлатишнинг хавфсизлик талабларини ишлаб чиқади ва амалга ошириш йўллари, назорати ва бартараф этиш чораларини кўради. У:

- компьютер тугмалари,
- платалари,
- махсус қулай мебелларни лойиҳалаштириш,
- компьютерларни жойлаштириш,
- физик ноқулайлик
- иш жойида саломатликни таъминлаш

каби жараёнларда кишилар учун комфорт шароитни яратиш, иш самарадорлигини ошириш ва хавфсизлик масалаларни кўриб чиқади.

Инженерлик психологияси – кишиларга ахборот таъсири ва лойиҳалаш техникалари, “инсон-машина” тизимини яратиши ва эксплуатация қилишнинг ижтимоий психологик жиҳатларини тадқиқ қилувчи фан соҳаси, унга оид билим, кўникма ва малакаларни (компетенцияларни) берувчи таълим йўналиши, уни оптималлаштириши йўллари амалга қўлловчи амалиёт тармоғи.

Инженерлик психологияси инсонларни ахборотларни қабул қилиш, сақлаш, қайта ишлаш ва реализация қилишни ўрганади. У психик ва психофизиологик қонуниятлардан келиб чиққан тарзда техник жиҳозлар ва “инсон-машина” тизимини жойлаштириш ҳамда техник операторлар учун хавфсизлик талабларини ишлаб чиқади.

Антропометрия – инсонларнинг морфометрик кўрсаткичлари асосида унинг бошқариш органларини тўғри жойлаштириш ва иш жойлари ўлчамларини аниқлаш.

Биомеханика – инсонларни ўз жасади орқали машиналарга таъсир қилувчи кучларни ўрганиш. У инсон массасини, машиналардан фойдаланишда самарали ишлатиш йўллариини ишлаб чиқади.

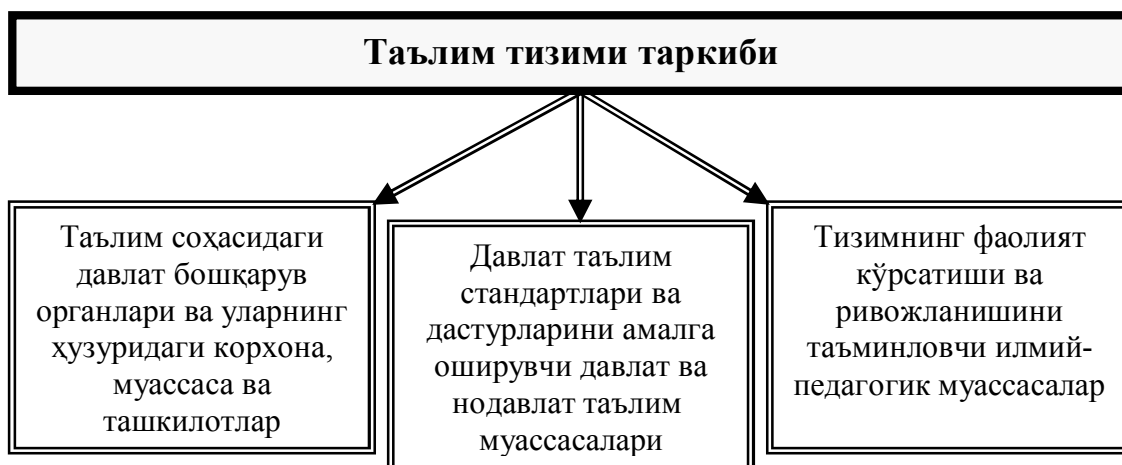
Эргономика, Инженерлик психологияси, Антрометрия, Биомеханика фанлари машиналардан фойдаланиш, жумладан компьютерлар яратиш, ишлаб чиқиш ва самарали ишлатиш каби муаммоларнинг ечимини топишга хизмат қилади.

38-чизма. Ўзбекистонда “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги менежменти” таълими

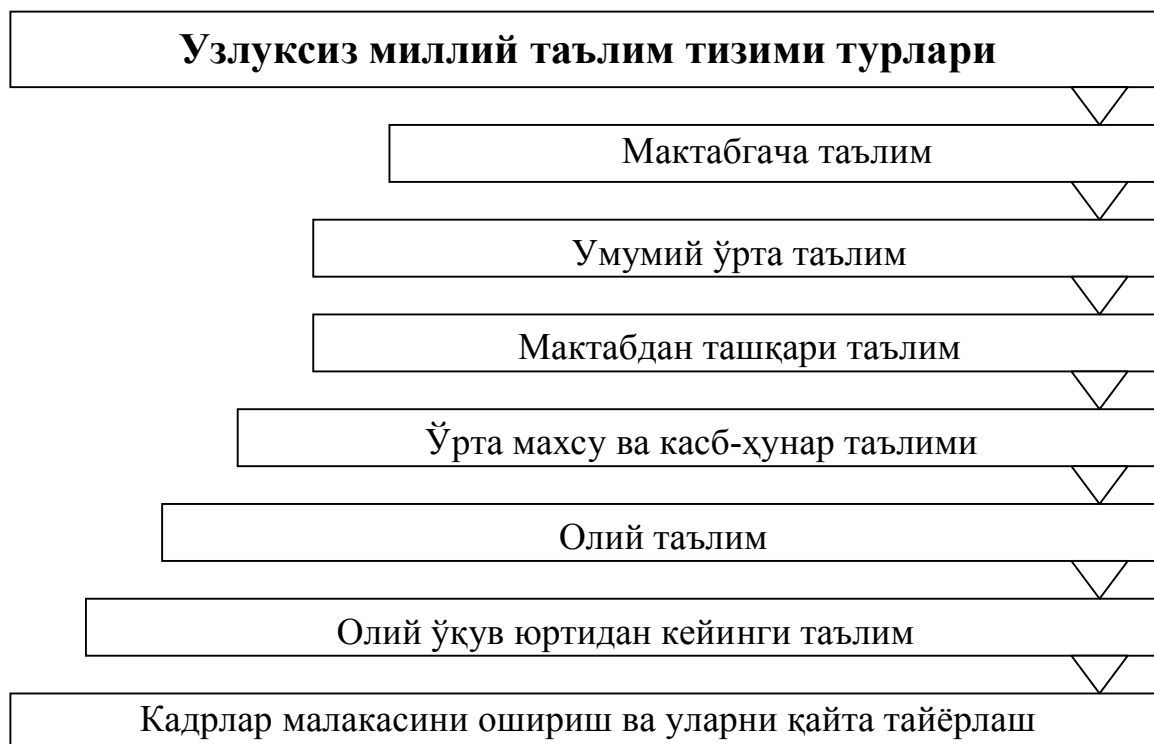
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 19 июлдаги 208-сон қарорига илова “Аҳолини зилзилалар оқибатида юзага келган фавқулодда вазиятларда (табiiй ва техноген тусдаги) ҳаракат қилишга тайёрлаш КОМПЛЕКС ДАСТУРИ”

Банди	Чора-тадбирлар мавзуси	Амалга ошириш муддати	Масъуллар
4	«Ҳаёт хавфсизлиги», «Соғлиқ ва ҳаёт хавфсизлиги асослари» ва «Ҳаёт хавфсизлиги асослари» ўқув курсларини ишлаб чиқиш, уларни республика таълим муассасалари педагог кадрлар малакасини ошириш институтларининг ўқув режаларига киритиш.	2012 йил сентябрь	ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ЎзР Халқ таълими вазирлиги
12	Вазирлар Маҳкамасига Халқ таълими вазирлиги ва Ўрта махсус, касб-хунар таълими марказининг марказий аппаратларида, шунингдек уларнинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги ҳудудий бўлинмаларида «Соғлиқ ва ҳаёт хавфсизлиги асослари», «Ҳаёт хавфсизлиги асослари» ва «Ҳаёт хавфсизлиги» курсларини ўқитишни яхшилашни мувофиқлаштириш ва методик ёрдам бериш мақсадида бир нафардан (ҳаммаси бўлиб 30 нафар) мутахассис лавозимини жорий этишнинг мақсадга мувофиқлиги масаласи бўйича таклифлар киритиш.	2011 йил сентябрь	ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ЎзР Халқ таълими вазирлиги, ЎзР Молия вазирлиги, ЎзР Иқтисодиёт вазирлиги
22	Республика газета ва журналларида «Фавқулодда вазиятлар вазирлиги хабар беради», «Фавқулодда вазиятларда ҳаракатланиш», «Ҳаёт хавфсизлиги» ва шу каби рукнлар ташкил этиш.	2011 йил 1 октябрдан	Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги

39-чизма. Миллий таълим тизими таркиби
(Ўзбекистон Республикаси Таълим тўғрисидаги қонуннинг 9-моддаси)

40-чизма. Узлуксиз миллий таълим турлари
(Ўзбекистон Республикаси Таълим тўғрисидаги қонуннинг 10-17-моддалари)

41-чизма. Ўзбекистонда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассаси – ҲФХМ объекти сифатида

Таълим муассаси	Таълим муассасидаги ҲФХМ объектлари
Академик лицей	<ul style="list-style-type: none"> • Муассаса ҳудуди • Ўқув хоналари • Лаборатория хоналари • Компьютер хоналари • Техник хизмат кўрсатиш хоналари • Ижтимоий хизмат кўрсатиш хоналари ва ҳ.к.
Касб-ҳунар коллежи	<ul style="list-style-type: none"> • Муассаса ҳудуди • Ўқув хоналар • Компьютер хоналари • Устахоналар • Полигонлар • Техник хизмат кўрсатиш хоналари • Ижтимоий хизмат кўрсатиш хоналари ва ҳ.к.

Таълим – 1. *Билим бериш, малака ва кўникмалар ҳосил қилиш жараёни, кишини ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг асосий воситаси.* (Таълим ва узлуксиз таълим. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8 –ж.- Т.: ЎзМЭ, 2004. 307-б.),

2. *Кишини ҳаётга ва меҳнатга тайёрлаш учун унга тегишли тизимлашган билим, кўникма ва малака (компетениция) бериш воситаси.* Зеро, таълим узлуксизлиги тизимлашгандир.

Таълим тизими – *кишининг ёши, психологик ҳусусиятлари, имкониятлари ва касбга мойиллигини инобатга олган тарзда уни қисмларга ажратиш ва иерархик поғонага жойлаштириш.*

Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими қуйидагиларни ўз ичига олади: давлат стандартларига мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасалари; таълим тизимининг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган тадқиқот ишларини бажарувчи илмий-педагогик муассасалар; таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари, шунингдек уларга қарашли корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар. Улар ягона ва узлуксиздир.

Узлуксиз таълим – *малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг асоси бўлиб, таълимнинг барча турлари, давлат таълим стандартлари, кадрлар тайёрлаш тизими тузилмаси ва*

унинг фаолият кўрсатиши муҳити (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август).

Ўзбекистон Республикаси Таълим тўғрисидаги қонуннинг 9-моддасига биноан миллий узлуксиз таълим тизими қуйидаги турлардан иборат: мактабгача таълим; умумий ўрта таълим; мактабдан ташқари таълим; ўрта махсус, касб-ҳунар таълими; олий таълим; олий ўқув юртидан кейинги таълим; кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш.

Мактабгача таълим – болани соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрлаган тарзда шакллантириши мақсадини кўзда тутувчи билим ва кўникма бериши воситаси.

Бу таълим олти-етти ёшгача оилада, болалар боғчасида ва мулк шаклидан қатъи назар, бошқа таълим муассасаларида олиб борилади.

Умумий ўрта таълим – болага билим, кўникма ва малака (компетенция)ларнинг зарур ҳажмини бериши орқали ўқувчиларни мустақил фикрлаш, ташиқлотчилик қобилияти ва амалий тажриба кўникмаларини ривожлантириши, уларни касбга йўналтириши ва таълимнинг навбатдаги босқичини танлаш воситаси.

Ўзбекистонда умумий ўрта таълим босқичлари қуйидагича: бошланғич таълим (I—IV синфлар); умумий ўрта таълим (I—IX синфлар).

Мактабдан ташқари таълим – болалар ва ўсмирларнинг таълимга бўлган, яқка тартибдаги, ортиб борувчи талаб – эҳтиёжларни қондириши, уларнинг бўш вақти ва дам олишини ташиқил этиши учун давлат органлари, жамоат ташиқлотлари, шунингдек бошқа юридик ва жисмоний шахслар маданий-эстетик, илмий, техникавий, спорт ва бошқа йўналишларида тегишли билим, кўникма ва малакаларни бериши (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август)..

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими – ўқувчиларни жадал интеллектуал ривожланиши, чуқур, соҳалаштирилган, табақалаштирилган, касбга йўналтирилган билим, кўникма ва малакаларни бериши воситаси (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август).

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълим олиш мақсадида ҳар ким умумий ўрта таълим асосида академик лицейда ёки касб-ҳунар коллежида ўқишнинг йўналишини ихтиёрий равишда танлаш ҳуқуқига эга. Умумий ўрта таълим негизида ўқиш муддати уч

йил бўлган мажбурий таълим. Академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари эгалланган касб-ҳунар бўйича ишлаш ҳуқуқини берадиган ҳамда бундай иш ёки таълимни навбатдаги босқичда давом эттириш учун асос бўлади.

Академик лицей ўқувчиларнинг интеллектуал қобилиятларини жадал ўстиришни, уларнинг чуқур, табақалаштирилган ва касб-ҳунарга йўналтирилган билим олишларини таъминлайдиган уч йиллик ўрта махсус ўқув юртидир.

Касб-ҳунар коллежи ўқувчиларнинг касб-ҳунарга мойиллиги, маҳорат ва малакасини чуқур ривожлантиришни, танланган касблар бўйича бир ёки бир неча ихтисос олишни таъминлайдиган уч йиллик ўрта касб-ҳунар ўқув юртидир.

Олий таълим – малакали мутахассисларни бакалаврият ва магистратура даражасида тайёрлайдиган таълим босқичи. Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш олий ўқув юртларида (университетлар, академиялар, институтлар ва олий мактабнинг бошқа таълим муассасаларида) ўрта махсус, касб-ҳунар таълими асосида амалга оширилади.

Бакалаврият – мутахассисликлар йўналиши бўйича фундаментал, амалий билим, кўникма ва малакаларни камида тўрт йил давомида берадиган таянч олий таълим.

Магистратура – аниқ мутахассислик бўйича фундаментал, амалий билим, кўникма ва малакаларни камида икки йил давомида берадиган, бакалаврият негизидаги олий таълим.

Олий ўқув юртидан кейинги таълим – жамиятнинг олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга, шахснинг ижодий таълим – касб-ҳунар манфаатларини қаноатлантиришга қаратилган бакалаврият ва магистратурадан кейинги катта илмий ходим-изланувчи ва мустақил тадқиқотчиликни олиб боровчи босқич. (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август)

Олий ўқув юртидан кейинги таълим жамиятнинг илмий ва илмий-педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларини таъминлашга қаратилади. У олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасаларида катта илмий ходим-изланувчи ёки мустақил изланувчи сифатида амалга оширилади.

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш:

1. *Мутахассисларни касб-билимлари ва кўникмаларни янгилаш ҳамда чуқурлаштиришига қаратилган таълим босқичи.* (Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 1997 йил 29 август).

2. *Мутахассисни замон талабига мос равишда касбий билими, кўникмаси ва малакаси (компетенцияси) янгилаш ҳамда чуқурлаштиришига қаратилган таълим босқичи*

Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш 86 та йўналиш ва 225 касб бўйича 42 та муассасаларда олиб борилади. Жумладан, 4 та минтақавий марказ, 10 та тармоқ марказлари, Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимидаги кадрларни малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти, 27 та олий таълим муассасаларидаги факультетлар.

42-чизма. ХФХМ модулининг мақсади ва кутилаётган натижалар

Таълим модули – кишини ўқитиш жараёнида қўлланиладиган мустақил ўқув курси. У тингловчига аввалдан тегишли ўқув курсига оид тарқатма материалларни бериш, белгиланган ўқув соати тугаши билан семестр якунлашини кутиб ўтирмай баҳолашни якунлаш, тез мослашувчан ва алмашувчан таълим воситасидир.

Ўқув курси – фан ва унинг қисмларини ўқув дастурларига мос қилиб ўқитиш даври: ўқув йили, ўқиш даври, семестр.

Ўқув предмети – таълимда фанлардан ажратиб олинган қисмларнинг ўқитилиши.

Билим – кишиларнинг табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида ҳосил қилган маълумотлари, воқеликнинг инсон тафаккурида акс этиши (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2 – ж.- Т.: ЎзМЭ, 2004. 23-б.).

Кўникма – инсоннинг илгариги тажрибалари асосида муайян фаолият ёки ҳаракатни амалга ошириш қобилияти. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5 –ж.- Т.: ЎзМЭ, 2004. 182-б.).

Малака– муайян касб, ишни яхши ўзлаштириш натижасида орттирилган маҳорат. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5 – ж.- Т.: ЎзМЭ, 2004. 419-б.).

Компетенция – кўзланган натижаларга эришиш учун билим, кўникма ва малакаларни қўллай олиш қобилиятини намойиш эта олиши.

Инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлиги таълими ўқув курсини ўқитишдан мақсад: 1. Кишилик жамиятининг барқарор ривожланишини таъминлай оладиган шахсни тайёрлаш учун уларга инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлигига оид билим бериш, кўникма ва малака (компетенция)ларни ҳосил қилиш.

2. Кенг маънода – маҳаллий ва миллий миқёсда бир маромда барқарор ривожланишини таъминлаш учун ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларида инсон фаолияти хавфсизлиги бўйи раҳбар ходимларга билим, кўникма ва малакаларни бериш..

ҲФХ вазифалари – ҲФХ ўқув курсининг мақсадига эришмоқ учун қўйиладиган масалалар. Уларга қуйидагилар киради:

- миллий миқёсда ҲФХ учун таълим концепциясини яратиш орқали давлатнинг тактик ва стратегик режаларини ишлаб чиқиш;

- тизимлашган, яъни оддийдан мураккабга, регионаллик ва ихтисосликка томон йўналтирилган ҳамда иерархик поғонага

жойлаштирилган ДТС, ўқув режалари ва таълим дастурларини яратиш;

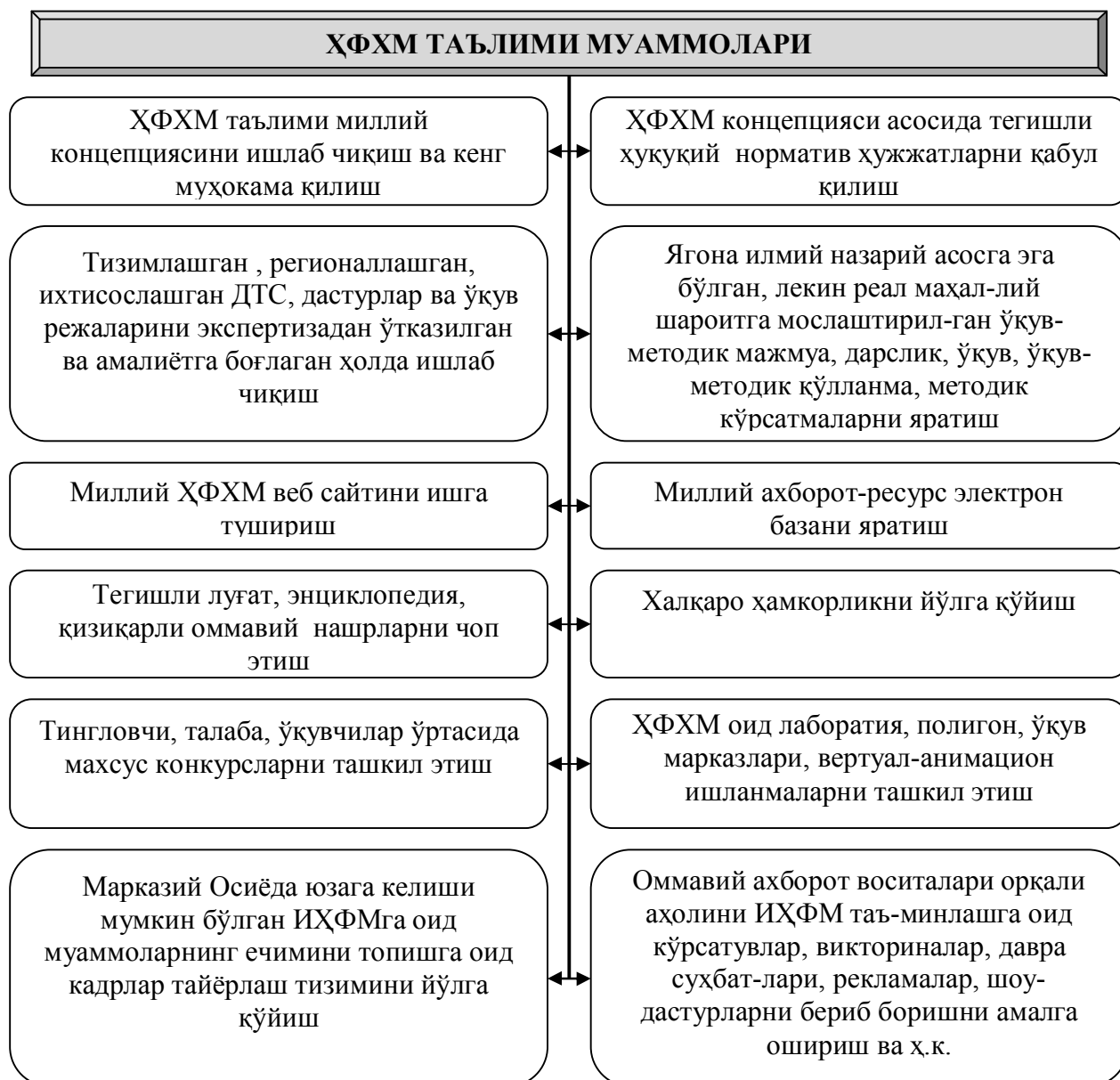
- таълим тизимининг барча поғоналарида педагогик тажриба-синовларни олиб бориш;

- мазкур соҳадаги фундаментал, амалий ва инновацион илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш;

- махсус жиҳозланган полигон, хона, аудитория ва лабораторияларни ташкил этиш ва унда ўқув машғулотларини олиб бориш;

- шу соҳага комплекс ёндаша оладиган кадрлар тайёрлаш, мавжудларининг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш тизимини яратиш ва ҳ.к.

43-чизма. ҲФХМ таълими муаммолари

44-чизма. ҲФХМ тарбияси мезонлари

ҲФХМ таълими – кишиларни корпоратив миқёсда бехатар яшаши ва меҳнат қилиши учун унга ҲФХМдан билим, кўникма ва малака (компетенция) бериш воситаси.

ҲФХМ тарбияси – кишини корпроартив миқёсда бехатар яшаши ва меҳнат қилишини таъминлаш нақадар муҳим масала эканлигини англаган ҳолда фаолият юритишини таъминлаш.

ҲФХМнинг асосий вазифаларидан бири “мазкур йўналишдаги узлуксиз анъанавий ва ноанъанавий таълим тизимини яратиш”дир. Унда ҲФХМни таъминлашга қодир кадрлар тайёрлаш, раҳбар ходимларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёлаш энг муҳим вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади. Зеро тез ўзгарувчан замон талаблари мазкур муаммонинг ўз-ўзидан ечимини топади, дейиш хатодир.

45-чизма. Таълим муассасаларида ҲФХМни таъминлаш талаблари

ХФХМ давлат бошқаруви – фуқароларни бехатар яшаш даражасини таъминловчи давлат органлари ваколатлари, функциялари ва уни амалга ошириш йўллари тизими.

Ўзбекистонда ХФХ бошқаруви: 1. Кенг маънода – давлат ҳокимияти, органлари, бирлашмалари, ташкилотлари, жамоат бирлашмалари ҳамда уларнинг бехатар яшаш даражасини таъминлашдаги ваколатлари, функциялари ва методлари тизими.

2. Тор маънода – ХФХ миллий бошқаруви – фуқароларни бехатар яшаш даражасини таъминлашга оид ижтимоий муносабатларни тартибга солиш воситаси.

Давлатнинг ХФХ бошқаруви — ўз ваколат доирасида давлат бошлиғи, ҳокимияти, ижро этувчи давлат органлари ва уларнинг ҳаёт фаолияти хавфсизлиги муносабатларини тартибга солишдаги фаолияти.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ХФХ таъминлаш — давлатнинг марказий органларининг тегишли бошқаруви.

Муайян маъмурий-ҳудудий бирликларда ХФХ таъминлаш — умумий кўринишдаги маҳаллий ХФХ бошқаруви.

Давлатнинг махсус ХФХ бошқаруви – давлатнинг ихтисослаштирилган органларини ХФХни таъминлашдаги ваколатлари, функциялари ва амалга ошириш усуллари тизими.

Жамоат бошқаруви – шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқароларининг йиғини (вакиллар йиғилиши) ўз хавфсизлик манфаатларидан, урф-одат қоидаларидан ва бехатар яшашдан келиб чиққан ихлолда, ваколат доирасида мустақил фаолият юртиши.

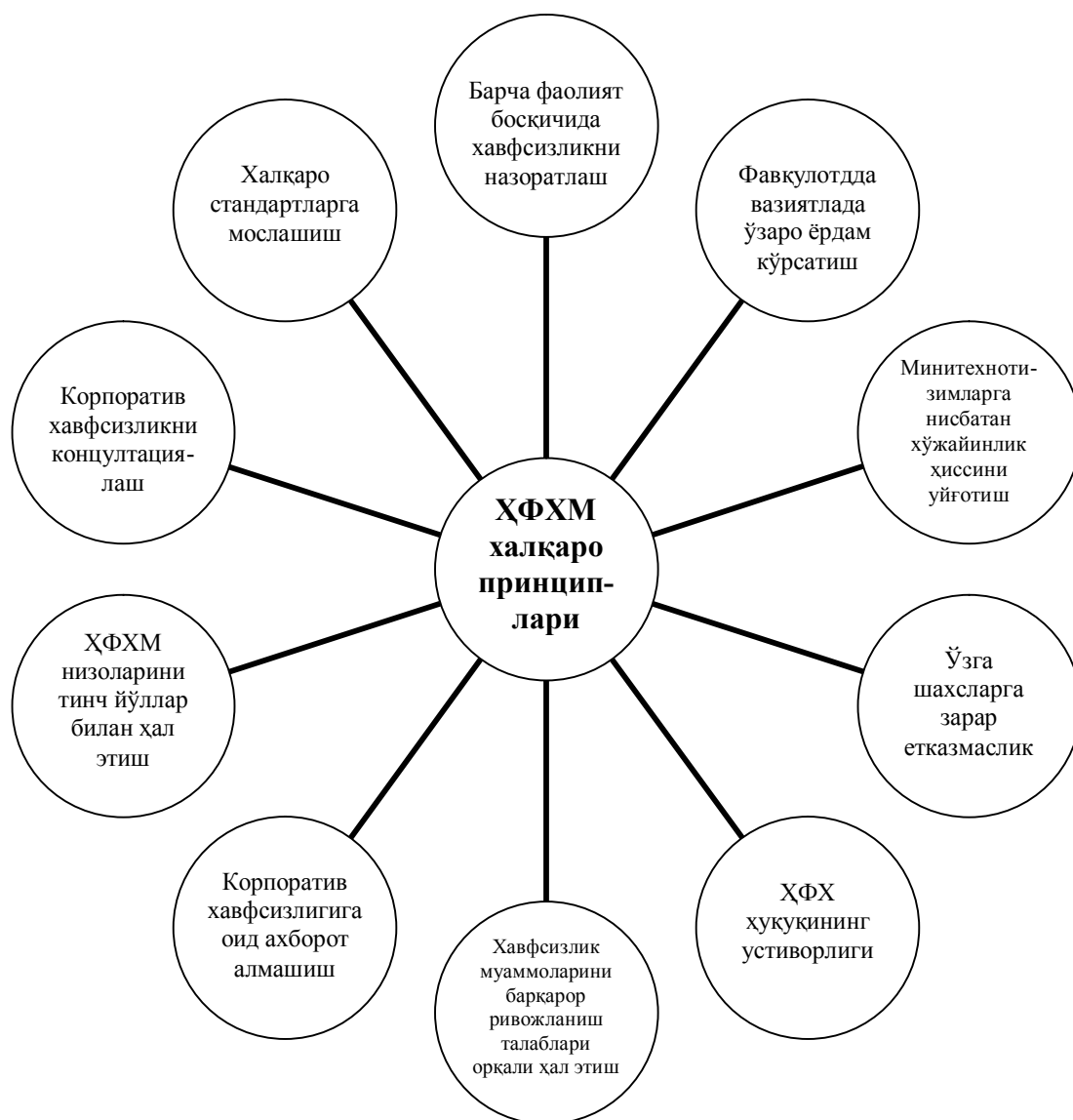
Нодавлат ноижорат ташкилотларида ХФХМ — жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) келишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимлайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотининг инсонларни бехатар яшаш даражасини таъминлашдаги ваколатлари, функциялари ва уни амалга ошириш усуллари тизими.

ХФХ ни бошқаришнинг вазифалари куйидагилардан иборат:

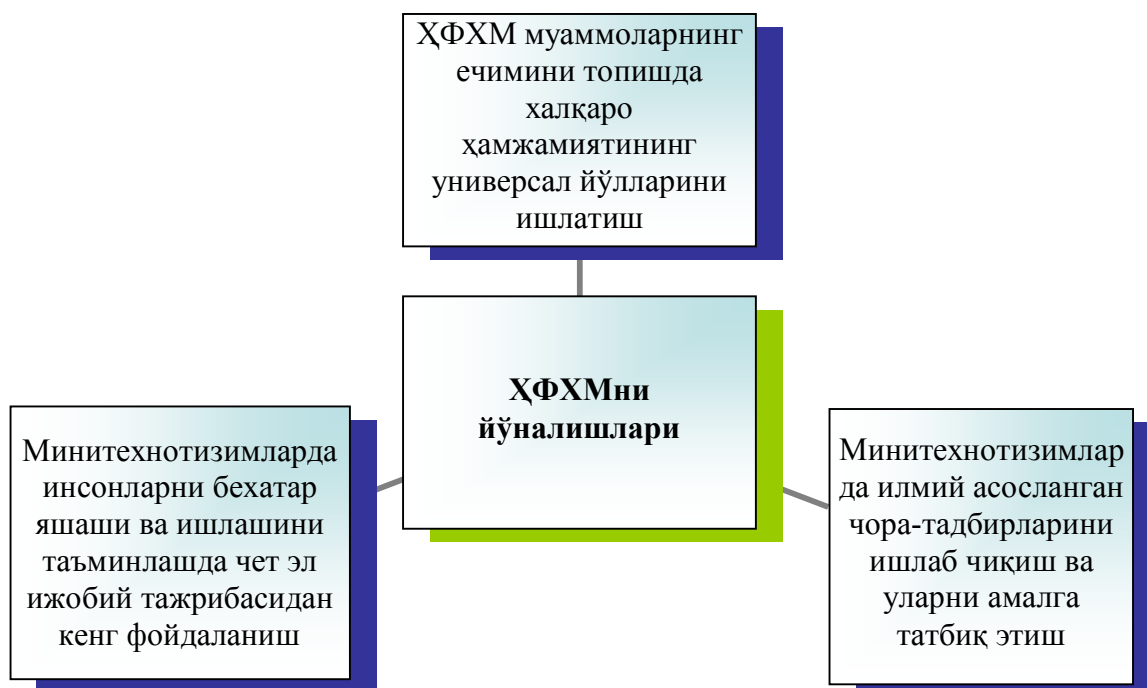
1. Объект ҳолатининг таҳлили ва баҳоси.
2. Объект ҳолатининг таҳлили ва ҳисоботи.

3. Бошқаришнинг тадбирлари.
4. Бошқарилувчи ва бошқарувчи тизимларни ташкил қилиш.
5. Бошқаришнинг ташкилий ишларини назорат қилиш ва текшириш тизимини яратиш.
6. Тадбирларнинг таъсир қилишини, фойдасини аниқлаш.
7. Рағбатлантириш.

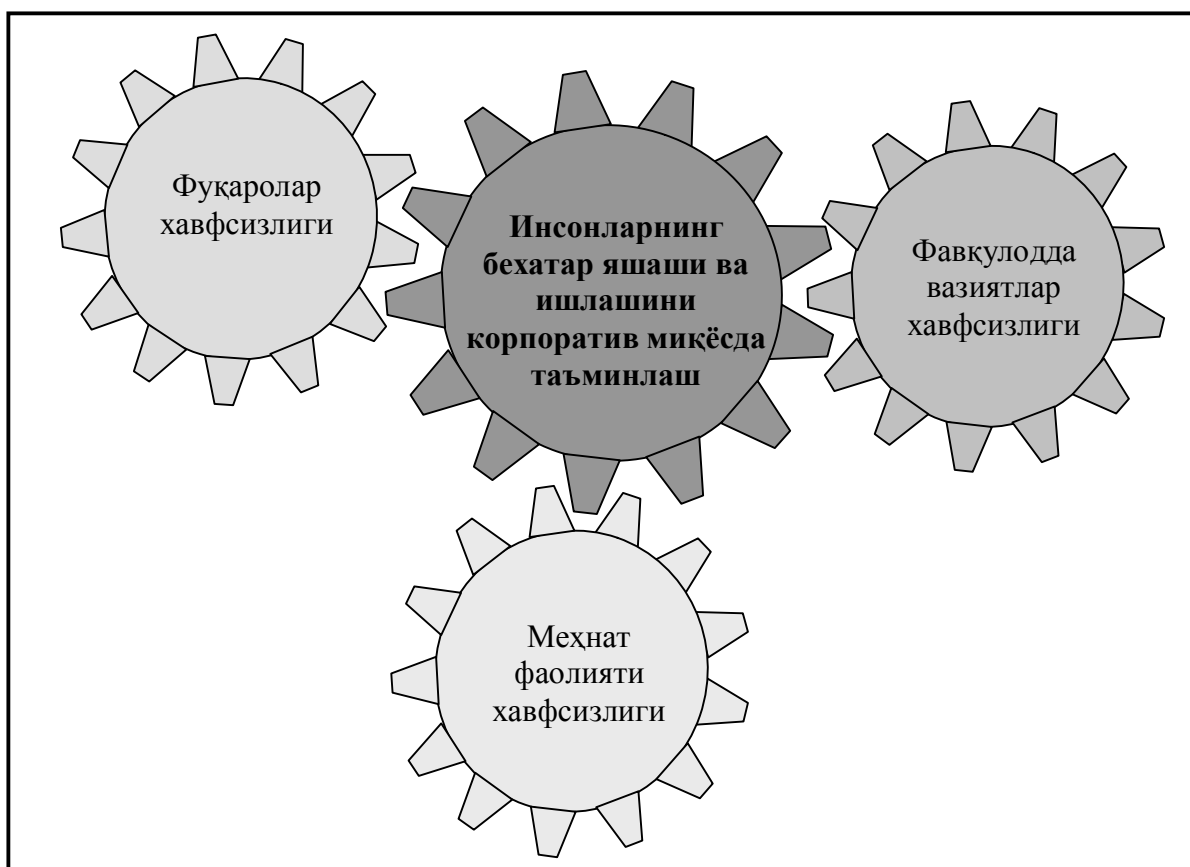
46-чизма. Халқаро миқёсда ХФХМга доир принциплар

47-чизма. Халқаро ХФХМ йўналишлари

48-чизма. ХФХМ таъминлаш механизми

ҲФХМ халқаро бошқаруви – инсониятни Ер планетасида беҳатар ва давлатларнинг барқарор ривожланишини таъминловчи корпоратив муносабат субъектларига қўйилган халқаро ҳуқуқ принциплари, нормалари ва муносабатлари тизими.

Ўзбекистоннинг ҲФХМ оид сиёсати — давлатнинг фуқароларни беҳатар яшаишларини таъминлашга доир олиб бораётган ички ва ташқи фаолият мажмуи ва натижалари.

ҲФХМ принциплари — корпоратив миқёсда инсонларни беҳатар яшаиш ва меҳнат қилишларини таъминлашнинг йўналтирувчи қоидалари.

Халқаро миқёсда ҲФХМ таъминлаш — минитехнотизимлар фаолият даражасини барча инсоният учун етарли даражада ушлаб турувчи халқаро муносабатлар қоидаларини глобал ва регионал миқёсда амалга ошириш.

Минитехнотизимларни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилиш манбалари — корпоратив миқёсда ҲФХМни инсонларни яшаиш ҳуқуқини таъминлайдиган бутун дунё ҳамжамияти субъектларининг хоҳиши ва иродалари акс этган халқаро ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар тизими.

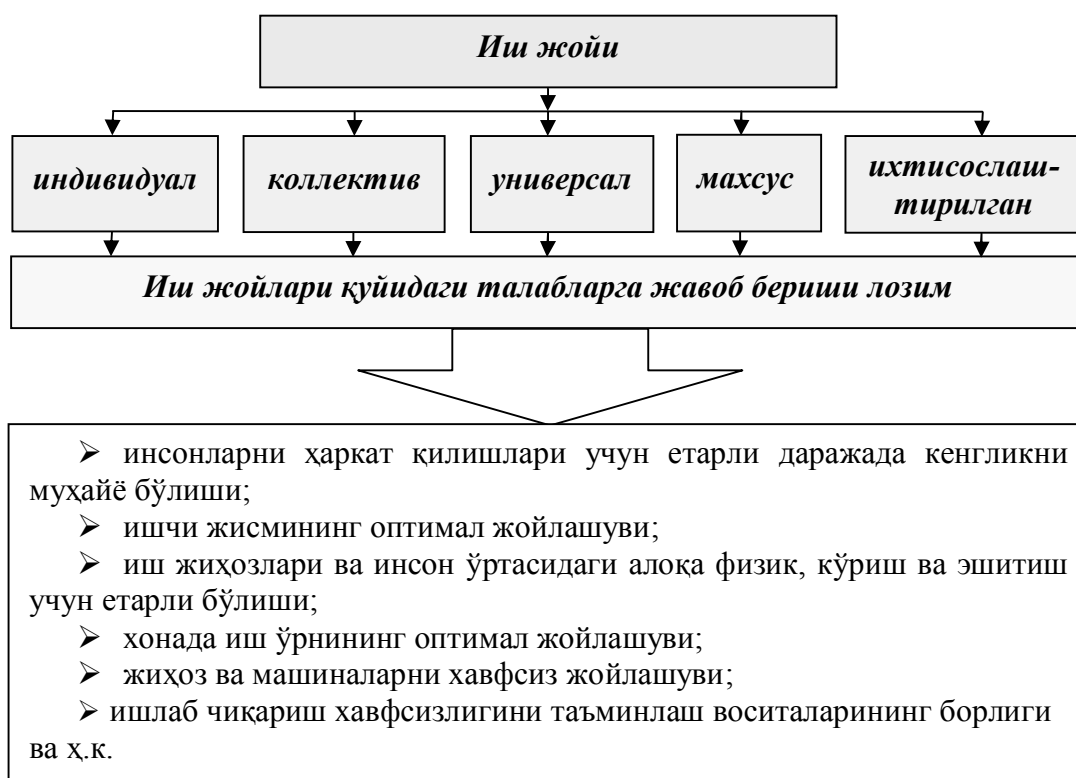
Халқаро универсал ташкилот — фаолият доирасига кўра комплекс, жумладан ҲФХМ хавфсизлик масалаларини глобал миқёсда хал этувчи халқаро ташкилот.

Халқаро регионал ташкилот — фаолият доирасига кўра комплекс, жумладан ҲФХМ хавфсизлик масалаларини минтақавий миқёсда хал этувчи халқаро ташкилот.

Халқаро иқтисодий жавобгарлик — технотизимларга етказилган зарарни қоплаш учун халқаро муносабат субъектларини халқаро жамғармаларга туширадиган бадал тўловлари.

Халқаро ҳуқуқий жавобгарлик — технотизимлардан фойдаланиш натижасида атроф-муҳитга етказилган зарарни қоплаш юзасидан халқаро ҳуқуқ субъектларига қўлланиладиган ноқулай моддий ёки сиёсий шароитларнинг мажбурий кечинмаси.

49-чизма. Турли шаклдаги иш жойларига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

50-чизма. Корхона, ташкилот ва муассасаларда ХФХМни лойиҳалаш тизими

Т/р	Лойиҳалаш ишлари	Олиб бориладиган тадбирлар
1	Техносферанинг хавфсизлик кўрсаткичларини ажратиш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ иш буюмлари ➤ ускуналар ➤ иморатлар ➤ иншоотлар ➤ қувватлар ➤ маҳсулотлар ➤ технологик жараёнлар ➤ иқлим кўрсаткичлари ➤ флора-фауналар ➤ ишчилар ➤ иш жойлари ва ҳ.к.
2	Хавфсизлик кўрсаткичларини идентификациялаш	Ажратилган кўрсаткичларнинг хавфлар руйхатини тузиш
3	ХФХ омилларини аниқлаш ва хавфлар шажарасини тузиш	Хавфлилиқ сабабларини аниқлаш ва уларни тизимлаштириш
4	Хавфларнинг сон ва сифат жиҳатдан баҳолаш	Хавфсизликни таъминлаш лозим бўлган объектларнинг руйхати ва даражалари
5	ХФХ мақсадини аниқлаш	Хавфсизлик даражаларини белгилаш

6	Хавфсизлик кўрсаткичлари бўйича объектларни умумий баҳолаш	Интеграл(сон) баҳолаш ёки балл (сифат) кўрсаткичларининг умумий баҳоси
7	Асослаш, методларини белгилаш ва хавфсизлик воситалари	Хавфсизликни асослаш, уларни таъминлаш методларини белгилаш ва алтернатив йўлларини режалаштириш
8	Алтернатив йўлларнинг авзаллиги ва камчиликлари, салбий ва ижобий томонларни таҳлил қилиш	Хавфсизликнинг оптимал турларини танлаш
9	Қабул қилиниши мумкин бўлган асос, метод ва воситаларни таҳлил қилиш	Оптималлаштириш чораларини танлаб олиш
10	Иқтисодий таҳлил	Моддий ва молиявий имкониятларни чамалаш
11	Оптималлаштириш	Чора-тадбирларни техник, технологик, ижтимоий ва иқтисодий самарадорлигини белгилаш

51-чизма. Минитехнотизимларда хотин-қизлар ва ўсмирлар меҳнат фаолияти хавфсизлиги

Т/р	Хотин-қизлар	Ўсмирлар	Изоҳ
1.	3 ёшга тўлмаган болалари бор бюджет ҳисобидан молиявий жиҳатдан таъминланадиган муассасалар ва ташкилотларда ишлаётган аёлларга иш вақтининг ҳафтасига 35 соатдан ошмайдиган қисқартирилган муддати белгиланади. Лекин, уларга бошқа тоифадаги ишчиларга тўланадиган миқдордан кам бўлмаган иш ҳақи тўланиши белгилаб қўйилган.	Ўсмирларни иш вақтидан ташқари ва дам олиш кунлари ишларга жалб этиш мумкин эмас (245-модда). 16-18 ёшдаги ўсмирлар учун ташийдиган ва силжитадиган юкнинг оғирлиги ўғил болалар учун 13 кг, қизлар учун 7 кг дан ортиқ бўлмаслиги керак. Ўсмирлар учун узлуксиз ташийдиган ва силжитадиган юкнинг оғирлиги 4,1 кг дан кўп бўлмаслиги лозим, 14-15 ёшдаги ўсмирлар учун эса меъёр 2 мартагача камайтиради.	1999 йил 14 апрелда қабул қилинган “Хотин-қизларга кўшимча имтиёзлар тўғрисида”ги қонунининг 228 ¹ -моддасида, Меҳнат кодексининг 241-моддасида кўрсатилган талабларга риоя этилган ҳолда бажарилади
2.	Аёллар туққунга қадар 70 календар кун ва туққанидан кейин 56	16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ўсмирлар учун бир иш ҳафтасидаги иш	Меҳнат кодексининг

	календар кун (туғиш қийин кечган ёки икки ва ундан ортиқ бола туғилган ҳолларда етмиш календар кун) муддати билан ҳомиладорлик ва туғиш таътиллари берилиб, дав-лат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақа тўланади.	соати 36 соат, 15-16 ёшда эса 24 соатгача қисқартирилади. Ўқув йили мобайнида ишлайдиган ўқувчилар учун, 14 дан 16 ёшгача бўлганларга 2 соат, 16 дан 18 ёшгача бўлганларга 3 соат иш соати белгиланган	242-моддасида кўрсатилган талабларга риоя этилган ҳолда бажарилади
3.	Ҳомиладор аёлларни ва 14 ёшга тўлмаган боласи бор аёлларни уларнинг розили-гисиз хизмат сафарларига юбориш мумкин эмас ва ҳ.к.	18 ёшга тўлмаган шахсларни оғир, зарарли ва хавфли меҳнат шароитларида ишлатиш мумкин эмас ва ҳ.к.	

Иш жойи – 1. меҳнат фаолиятини юритувчи ёки юритувчиларнинг ҳаракат қилиш зонаси.

2. Субъектнинг меҳнат фаолиятини олиб бориш зонаси.

Лойиҳа – 1. Бирор иншоат ёки буюмни яратиш учун тузилган ҳужжатлар (ҳисоб-китоб ва чизмалар) мажмуаси.

2. Бирон бир ҳужжатнинг аввалдан тузилган, лекин тасдиқланмаган матни.

3. Муайян бир ишни аввалдан тузилган бажариш режаси.

Кўрсатгич – маълум бир ҳолат, ҳаракат, жараён, ҳодиса, фаолият тури мезонлари.

Даража – муайян бир ҳолат, ҳаракат, жараён, ҳодиса ва фаолият турининг белгиланган кўрсаткичларини сон ва сифат жиҳатдан баҳолаш учун таснифлаш (классификациялаш).

Оптималлаштириш – муайян бир ҳолат, ҳаракат, жараён, ҳодиса ва фаолият турининг даражасининг (хавфсизлик, унумдорлик, ҳосилдорлик...) энг самарали ва мақбул методини танлаб олиш ҳамда тадбиқ этиш.

Альтернатива – мумкин бўлган икки ва ундан ортиқ қарор, йўл, метод, концепция, режа, дастур кабиларнинг муқобил варианты.

Шажара – муайян бир кўрсаткичларнинг келиб чиқиши ва алоқадорлик қонуниятлари.

Идентификация – 1. Ҳолат, вазият, жараён, ҳодиса ва фаолият кўрсаткичларини таҳлил қилиш орқали энг муқобилларини танлаб олиш.

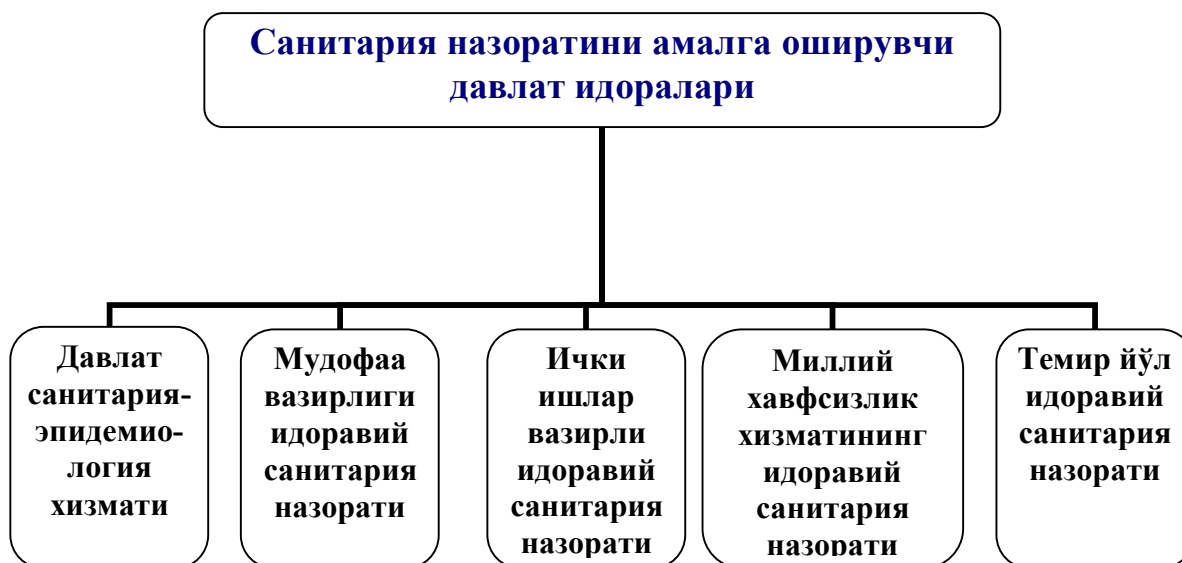
2. Умумий ва хусусий белгиларга қараб объект ёки шахснинг айнанлигини аниқлаш.

Технология – 1. Маҳсулотлар ишлаб чиқариш жараёнида хомашё, материал ёки яримфабрикатга ишлов бериш, тайёрлаш ва уларнинг ҳолати, хоссалари ва шаклини ўзгартириш методлари мажмуи, тўғророғи тизими.

2. Таълим ва тарбия жараёнини ташкил этиш, бошқариш, тегишли фаолиятни олиб бориш методлари тизими.

Ишлаб чиқариш санитарияси – ишловчиларга ишлаб чиқаришдаги зарарли омилларнинг таъсир этишининг олдини олувчи ташкилий, гигиеник, санитар, техник тадбирлар ҳамда воситалар тизими.

52-чизма. Санитария назоратини амалга оширувчи давлат идоралари

53-чизма. Санитария назорати ва текширувини амалга оширувчи давлат идоралари ва муассасаларининг ваколатлари

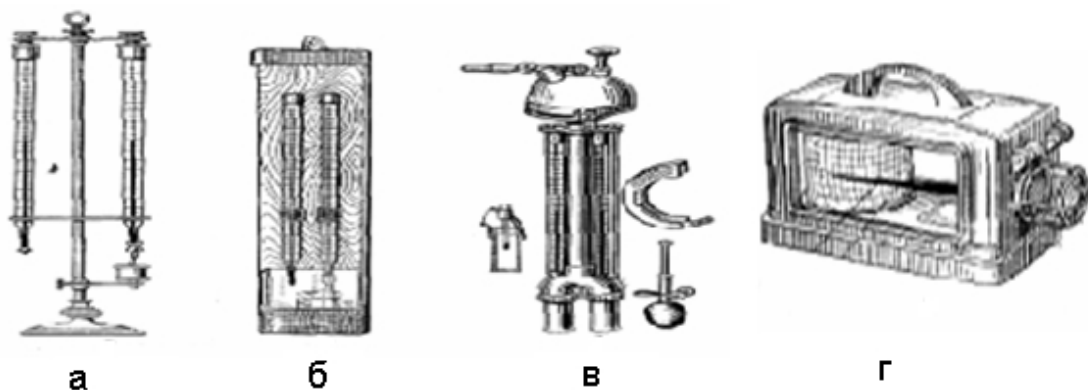
Ўзбекистон Республикаси Бош ва маҳаллий давлат санитария врачларининг ваколатлари (“Давлат санитария назорати тўғрисида”ги ЎзРес Қонуни, 25-26-моддалар)	
Ўзбекистон Республикаси Бош давлат санитария врачининг ваколатлари	Вилоят ва Тошкент шаҳри бош давлат санитария врачларининг ваколатлари
<ul style="list-style-type: none"> ❖ давлат санитария эпидемиология хизмати идоралари ва муассасаларига раҳбарлик қилади, давлат санитария назоратини амалга оширишнинг асосий вазифаларини ва устувор йўналишларини белгилайди; ❖ санитария нормалари, қоидалари ва гигиена нормативларини тасдиқлайди; ❖ атроф-муҳит омилларининг инсон организмига таъсирини аниқлашга доир республика норматив-техника ҳужжатларини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ва нашр этади; ❖ авария вазиятларини йўқотиш чоғида санитария ҳолатини яхшилаш ва эпидемияга қарши тадбирларни амалга ошириш юзасидан муваққат санитария нормалари ва қоидаларини ишлаб чиқади ва тасдиқлайди; ❖ вилоятлар ва Тошкент шаҳри, бош давлат санитария врачларини тайинлайди; ❖ санитария-эпидемиология хизмати муассасаси раҳбарларининг хатти-ҳаракатлари устидан тушган шикоятларни кўриб чиқади; ❖ одамларнинг ҳаёти ва саломатлиги учун хавфли бўлган яшаш ва ҳўжалик фаолиятини юритиш тақиқланадиган ҳудудларни белгилайди; ❖ ҳудудларни карантин инфекциялари олиб кириш ва тарқатишдан санитария муҳофазаси тадбирларини ишлаб чиқади ва амалга оширади; ❖ санитария ҳолатини яхшилаш ва эпидемияга қарши тадбирларни амалга ошириш учун ажратиладиган республика ва маҳаллий эпидемияга қарши жамғармалардан ва моддий-техникавий ресурслардан мақсадга мувофиқ фойдаланиётганини назорат қилади. 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ ўз бўйсунувидаги санитария-эпидемиология хизмати идоралари ва муассасаларига раҳбарлик қиладилар; ❖ халқ ҳўжалиги объектларини қуриш ва қайта қуриш лойиҳалари юзасидан хулосалар берадилар; ❖ санитария эпидемия жиҳатидан хотиржамлик масалалари бўйича ЎЗР қонунлари, Президент фармонлари, Президент ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг ҳужжатлари маҳаллий ҳокимият ва бошқарув идораларининг қарорлари асосида ва уларни бажариш юзасидан ҳужжатлар чиқарадилар; ❖ одамларнинг ҳаёти ва саломатлигига хавфли бўлган, аҳолининг яшаш ва ҳўжалик фаолиятини юритиш тақиқланадиган ҳудудларни белгилайдилар; ❖ вилоят ва шаҳар ҳудудларига карантин инфекциялари олиб кириш ва тарқатишдан санитария муҳофазаси тадбирларини амалга оширадилар; ❖ авария вазиятларини йўқотиш чоғида санитария ҳолатини яхшилаш ва эпидемияга қарши тадбирларни ўтказадилар; ❖ Ўзбекистон Республикасининг Бош санитария врачлари билан келишган ҳолда шаҳарлар ва ноҳияларнинг бош давлат санитария врачларини тайинлайдилар.

**54-чизма. Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб бориш
хоналарида микроиклим кўрсаткичлари**

$$B = \frac{A}{M} \cdot 100\% \quad \frac{\Gamma}{\text{м}^3} \text{ ёки } \left(\frac{\text{кг}}{\text{м}^3} \right)$$

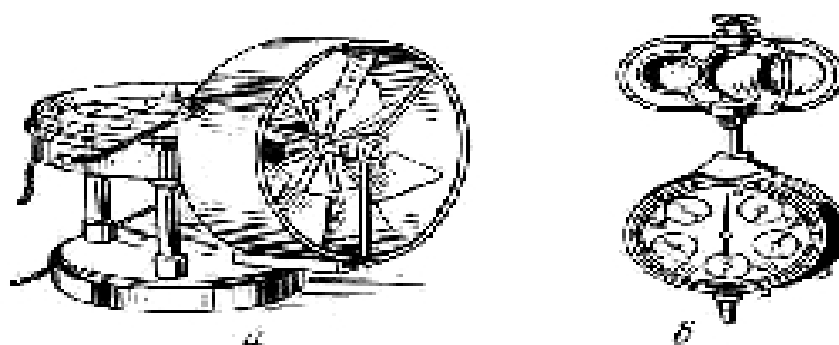
A – абсолют намлик, M – максимал намлик.

55-чизма. Намликни ўлчаш асбоблари ва ускуналари

а, б – Август психрометри. в – Асманнинг аспирацион психрометри. г – Гигрограф М-32

56-чизма. Ҳаво ҳаракат тезлигини ўлчовчи асбоблар

а– Парракли анимометрлар, б –Косачали анимометрлар.

57-чизма. Ишлаб чиқариш хоналари ва иш жойлардаги ҳаво ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракат тезлигининг энг қулай миқдорлари (ГОСТ 12.1.005-88 МХСМ)

<i>Йил даврлари</i>	<i>Иш тоифалари</i>	<i>Ҳаво</i>		
		<i>ҳарорати, °C</i>	<i>нисбий намлиги, %</i>	<i>ҳаракат тезлиги, м/с</i>
Совуқ давр	Енгил - I	20-23	60-30	0,2
	Ўртача оғирликдаги II-а	18-20	60-40	0,2
	Ўртача оғирликдаги II-б	17-19	60-40	0,3
	Оғир - III	16-18	60-40	0,3
Илиқ давр	Енгил – I	20-25	60-40	0,2
	Ўртача оғирликдаги II-а	21-23	60-40	0,3
	Ўртача оғирликдаги II-б	21-25	60-40	0,4
	Оғир – III	18-21	60-40	0,5
Иссиқ давр	Енгил – I	20-30	60-40	0,3
	Ўртача оғирликдаги II-а	21-25	60-40	0,4-0,5
	Ўртача оғирликдаги II-б	21-25	60-40	0,5-0,7
	Оғир - III	21-25	60-40	0,5-1,0

58-чизма. Йилнинг совуқ ва илиқ даврида ишлаб чиқариш хоналарининг ҳаво ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракати тезлигининг йўл қўйиладиган миқдори

<i>Иш тоифалари</i>	<i>Ҳаво</i>			
	<i>Ҳарорати, °C</i>	<i>Нисбий намлиги %</i>	<i>Ҳаракат тезлиги м/с</i>	<i>Ташиқаридаги ҳаво ҳарорати °C</i>
Енгил - I	19-25	75	0.2	15-30
Ўртача оғирликдаги II- а	17-23	75	0.2	15-30
Ўртача оғирликдаги II-б	15-21	75	0.2	15-30
Оғир – III	13-19	75	0.2	15-30

Микроиқлим – ҳавоси ҳарорати, нисбий намлиги ва ҳаракати тезлиги каби кўрсаткичларни муҷассамлаштирувчи ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб боровчи хоналардаги иқлим. Хоналардаги иқлим кўрсаткичлари: ҳаво ҳароратини Цельсийда – термометр ёки термограф ёрдамида, нисбий намликни фоиз ҳисобида – гигрограф, гигрометр ёки психрометрлар ёрдамида, ҳаво ҳаракати м/сек. – тезлиги эса анемометрлар орқали ўлчанади. Масалан, хоналарда ҳаво ҳаракати 0,2–1,5 м/сек. ошмаслиги гигиеник хавфсизлик талабларига мос келади. Таълим самараси ёки меҳнат самарадорлиги иссиқлик нурлари тезлиги, ҳаво намлиги ва атмосфера босими орқали оптималлаштирилади.

Инсон меҳнат фаолияти энергия сарфига кўра 3 турга ажратилади: 1-категория 173 Вт гача (енгил ишлар), 2-категория (ўртача тоифадаги ишлар) 174-293 Вт, 3-категория (оғир ишлар) 293 Вт дан юқори.

Абсолют намлик – муайян ҳажмдаги атмосфера ҳавосида сув парлари массаси. У хона ҳароратига боғлиқ эмас.

Максимал намлик – муайян ҳарорат-температурада хонада максимал даражадаги ҳаво парлари .

Термогуляция – бу инсон аъзоларининг физиологик ва кимёвий жараёнлар таъсирида тана ҳароратининг бир хил даражада (36-37 °С) сақлаб туриши қобилияти.

Енгил жисмоний ишлар (I категория) – ўтириб, тик туриб ёки юриш билан боғлиқ ҳолда бажариладиган, бироқ мунтазам жисмоний, зўриқиш ёки юкларни кўтаришни талаб қилмайдиган ишлар, энергия сарфи соатига 150 ккал ни ташкил этади. Бунга тикувчилик корхонаси, аниқ асбобсозлик ва шу каби корхоналар киради.

Ўртача оғирликдаги жисмоний ишлар (II категория) – соатига 151-250 ккал энергия сарфланадиган фаолият турлари. Бунга доимий юриш ва оғир бўлмаган (10 кг гача) юкларни ташиш билан боғлиқ бўлган ишлар киради. Масалан, йигирув-тўқиш ишлари, механик-йиғув, пайвандлаш цехларидаги ишлар шулар жумласидандир.

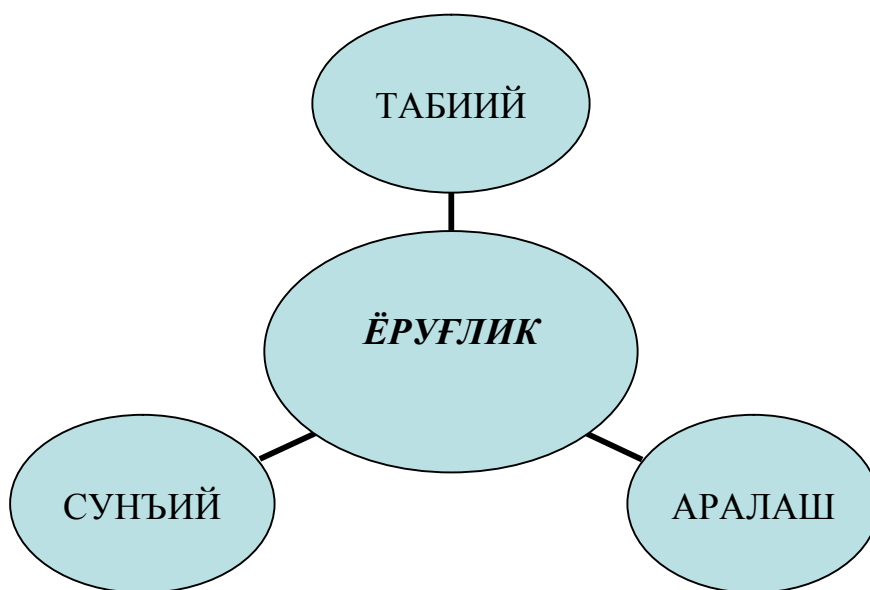
Оғир жисмоний ишлар (III категория) – мунтазам жисмоний зўриқиш, хусусан оғир юкларни (10 кг дан ортиқ) муттасил бир жойдан иккинчи жойга кўчириш ва кўтариш билан боғлиқ ишлар. Бунда энергия сарфи соатига 251 ккал дан

юқори бўлади. Бундай ишлар темирчилик, қуюв ва бошқа қатор цехларда бажарилади.

Зарарли моддаларнинг иш ўрнидаги рухсат этилган миқдори (концентрацияси) деганда шу нарса тушуниладики ҳар куни 8 соат иш давомида ёки бошқача иш тартибида, лекин ҳафтасига 40 соатдан ошмайдиган иш куни билан таъминланганда бутун иш муддати давомида, ҳозирги замон текшириш методлари билан аниқланганда ҳозирги ва келгуси авлодлар соғлигига путур етказувчи зарарли моддалар таъсир қилмайдиган миқдори тушунилади. Зарарли моддаларнинг иш ўрнида ҳаводаги рухсат этилган миқдорлари (концентрациялари) ва хавфлилик синфлари махсус давлат стандартларига келтирилган (ГОСТ 12.1.005-88 МХСМ).

Давлат стандартлари талабларига кўра рухсат этилган ғалла чангининг миқдори (концентрацияси) 4 мг/м^3 , ун чангининг миқдори - 6 мг/м^2 , аммиак - 20 мг/м^3 , марганец - $0,3 \text{ мг/м}^3$, кремний II оксиди - 4 мг/м^3 ва хоказолар.

59-чизма. Хоналарни ёруғлик билан таъминлаш турлари

60-чизма. Ўқув хоналарини сунъий ёруғлик билан таъминлаш турлари

Ёруғлик – *атроф оламни кўриш учун Қуёш ва сунъий манбаларнинг ёруғлик энергиясидан фойдаланиш. Ўқиш ва меҳнат шароитини ёритишда одатда уч турдаги ёритиш усуллари билан фойдаланилади: табиий, сунъий, аралаш.*

Табиий ёруғлик билан таъминлаш – *Қуёшнинг ёруғлик энергияси билан оптимал даражада инсон фаолият юритиш жойларини ёритиш.*

Сунъий ёруғлик билан таъминлаш – *сунъий манбаларнинг ёруғлик энергияси билан оптимал даражада инсон фаолият юритиш жойларини ёритиш.*

Аралаш ёруғлик билан таъминлаш – *Қуёш ва сунъий манбаларнинг ёруғлик энергияси билан оптимал даражада инсон фаолият юритиш жойларини ёритиш*

61-чизма. Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб бориш хоналарида шовқин кўрсаткичлари

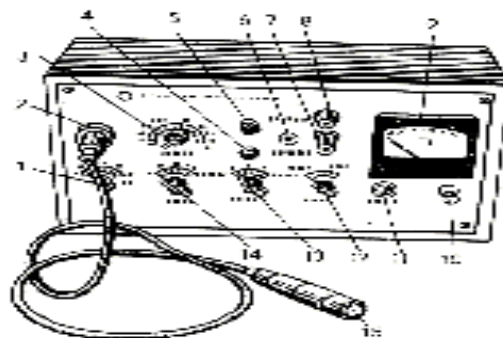
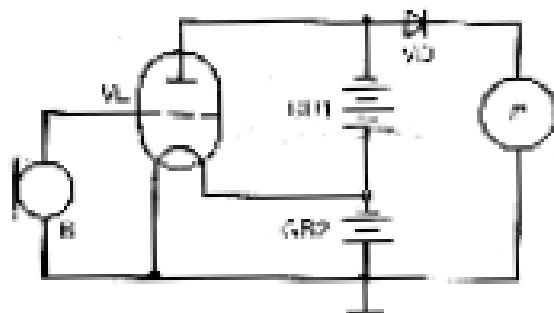
Газ муҳити учун товушнинг тарқалиш тезлиги қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$c_r = \sqrt{N\rho_{cm} / \rho} \quad \text{м/с}$$

Бу ерда:

N- адиабата кўрсаткичи бўлиб ҳаво учун $N=1,41$; ρ_{cm} ва ρ газнинг босими ва зичлиги Па ва г/см³ ларда.

62-чизма. Шовқин ўлчагич ИШВ-1 нинг соддалаштирилган чизмаси ва умумий кўриниши

Шовқин – ҳаво муҳитининг ҳар хил такрорланма (частота) кучга эга бўлган товушларни ҳосил қиладиган тебранма ҳаракати. Кучли ва узоқ давом этадиган шовқин, соғлиқга салбий таъсир кўрсатади. Натижада киши умумий толиқади, диққат эътибори пасаяди, рухий ҳис қилиши секинлашади ва чарчашини ошириб, иш қобилиятини ҳамда хавфларга нисбатан эътиборини пасайтирибгина қолмай, юрак-томир тизими ва овқат ҳазм қилиш аъзоларининг фаолиятига таъсир қилиб, касб касаллиги ҳамда асаб бузилишининг аста-секин ривожланишига олиб келади. Масалан, озиқ-овқат саноати корхоналаридаги шовқин ҳосил бўлиш сабабларига кўра механик, аэрогазогидродинамик ва электромагнит шовқин турларига ажратилади. Нормал шароит учун товушнинг тарқалиш тезлиги - $C=344 \text{ м/с}$ ($t=200\text{C}$; $P=101330 \text{ Па}$).

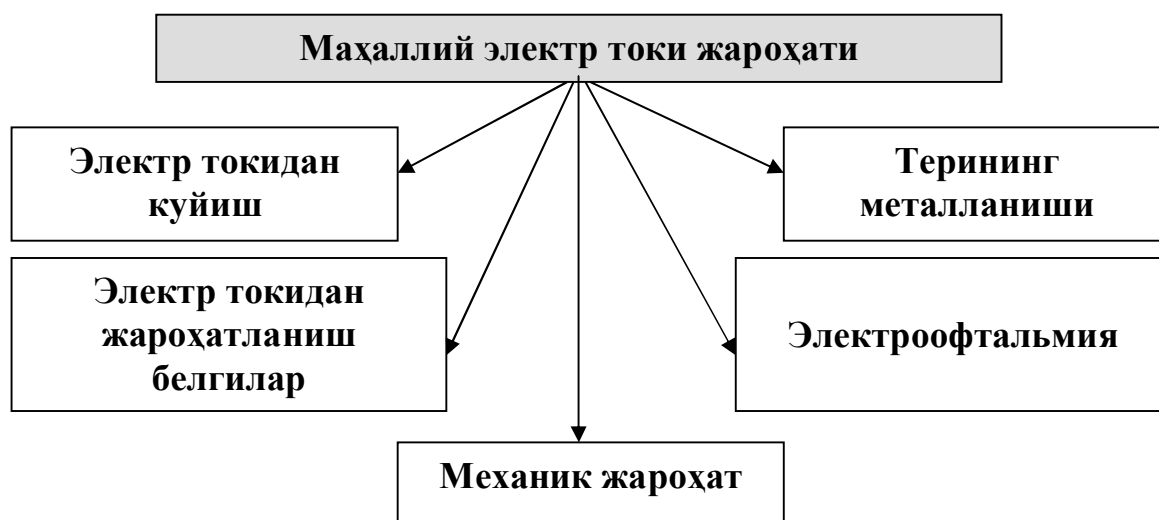
Механик титраш – машина ва унинг қисмларини катта такрорланма ва кичик амплитуда билан тебраниши.

Механик шовқинлар – машина ва унинг қисмларини ҳаракатланишидан, ташиладиган маҳсулотлардан, ишланадиган деталлар ва транспорт воситаларидан чиқадиган (занжирли ва тасмали узатмалар, кесми натижасида ва ҳоказо) тебранма ҳаракати.

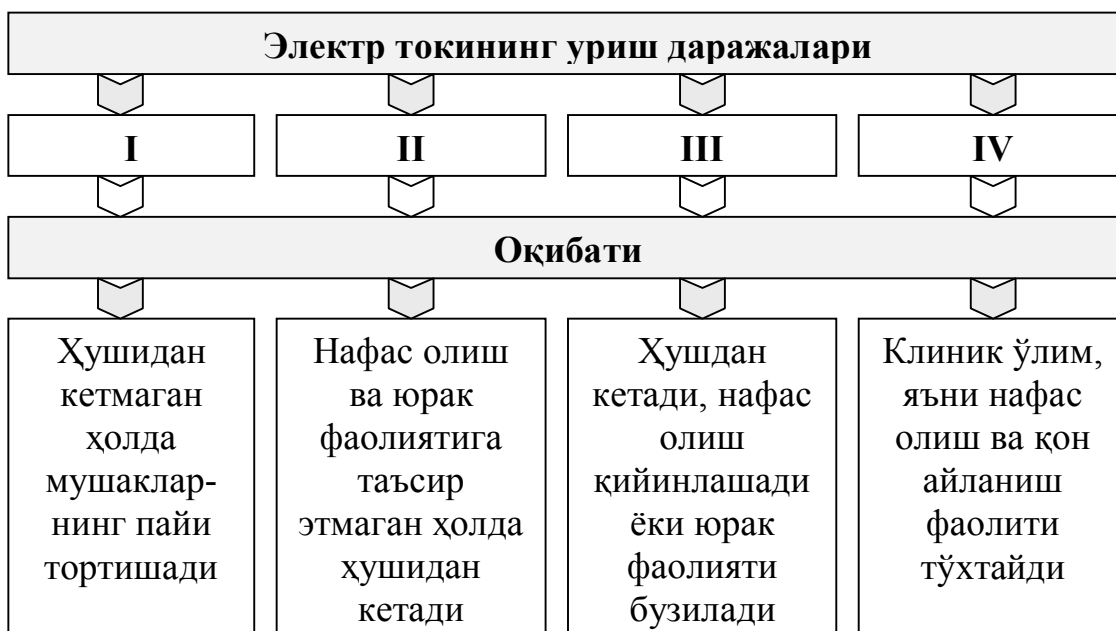
Аэрогазогидродинамик шовқинлар – газлар ва суюқликларни қувурлар орқали ҳаракатланиши, шамоллатгичлар, насос, ичдан ёниши, юргизгичларни ишлаши натижасида ҳосил бўладиган тебранма ҳаракатлар.

Электромагнит шовқинлар – ўзгарувчан токда ишлайдиган электр машиналари ва трансформаторларда ҳосил бўладиган тебранма ҳаракатлар.

63-чизма. Маҳаллий электр токи жароҳати кўринишлари

64-чизма. Электр токининг уриш даражалари

65-чизма. Ўқув ва меҳнат фаолиятини олиб боришда ток кучини қийматига кўра инсонга таъсир этиш даражалари

Ток кучи, мА	Ўзгарувчан ток (50 Гц)	Ўзгармас ток
0,6-1,5	Ток таъсири сезилади, бармоқ учлари секин қимирлайди	Сезилмайди
2-3	Бармоқ учлари тез-тез титрайди	Сезилмайди
7	Кўл бўғинлари шол бўлади	Кўлнинг қизиши сезилади
8-10	Кўлни ток манбаидан олиш қийинлашади, бармоқ ва бўғинларда қаттиқ оғриқ сезилади	Қизиш орта боради
10-15	Кўл бўйлаб кучли оғриқ сезилади. Кўп ҳолларда кўлни ток манбаидан олиб бўлмайди	Қизиш янада кўпроқ орта боради
15-20	Кўл шол бўлади, ток манбаидан кўлни олиш иложи бўлмайди, тўқималар ўта қизийди. Нафас олиш қийинлашади. Оғриқ кучаяди.	Организм ўта қизийди ва тўқималар бир оз иншоқолади
25-50	Кўл ва кўкракда кучли оғриқ пайдо бўлади. Кўлда қаттиқ оғриқ сезилади. Нафас олиш оғирлашади, токни кўп ўтиши натижасида нафас олиш йўллари шол эҳтимоли бор	Кўлда қаттиқ оғриқ пайдо бўлади
50-80	Нафас олиш тўхтади ва юракнинг фибрилляцияси бошланади.	Кўл тўқималари қисқаради ва нафас олиш оғирлашади
90-100	Нафас олиш тўхтади ва уч сониядан ортиқ ток ўтганда юрак тўхтади.	Нафас олиш тўхтади.
100 ортиқ	Терининг қўйиш жараёни бошланади	Одам қурбон бўлади

Маҳаллий электрожароҳатлар – организмларда яққол кўриниб турадиган маҳаллий тўқималарнинг бузилиши. Аксарият ҳолларда улар тери қаватининг жароҳати, айрим ҳолларда эса юмшоқ тўқималар, томирлар ва суякларда намоён бўлади.

Электр токидан куйиш – электр токининг кириш, чиқиш ва ҳаракат йўлидаги инсоннинг ток ўтказувчи қисми билан алоқаси натижасида юзага келадиган тўқималарининг жароҳатланиши.

Электр токидан жароҳатланиш белгилари – *электр токи таъсирида инсон терисининг юза қисмида кулранг ёки оч сариқ рангдаги аниқ чегараланган доғларнинг ҳосил бўлиши. У мазкур жароҳатланган кишиларнинг тахминан 20 фоизида учрайди.*

Терининг металлашиши – *териға электр ёйи таъсирида металлнинг устки қатламидаги зарраларни эриган қисмининг сингиши.*

Электроофтальмия – *кучли ультрабинафша нурлари оқими таъсирида организмлар ҳужайраларида кўзнинг устки қобигини кимёвий ўзгаришни келтириб чиқарувчи яллиғланиши.*

Механик шикастланиш – *инсон танасидан ўтаётдан электр токи таъсирида мушакларнинг кескин, беихтиёр, титраб қисқариши.*

Электр токининг уриши – *электр токини организмдан ўтиши натижасида мушакларни қисқаришига олиб келувчи тўқималар ҳаракати.*

Электр токидан куйишда биринчи ёрдам кўрсатиш – *инсонни электр токи уриши натижасида инсонларни куйиши, титраши, ҳушидан кетиши каби ҳолатларда уларга кўрсатиладиган биринчи ёрдам. Улар қуйидагилардан иборат:*

- ✓ ёрдам кўрсатиш қоидаларига амал қилиш;
- ✓ электр манбаларини узиб қўйиш ва жабрланган инсонга яқинлашмаслик;
- ✓ ҳодиса содир бўлган жойда электр узатиш линияси ва симлари ётган тақдирда ўт ўчириш командаси ёки электриклар бригадаси кутиш;
- ✓ усти очиқ сим автомобиль корпусида ётган бўлса, машинадаги инсонларга жойларида қолишни талаб қилиш;
- ✓ жабрланувчини дастлаб кўздан кечиришда унинг нафас олишининг бузилиши ёки юракнинг тўсатдан тўхташи белгиларини диққат билан кузатиш;
- ✓ жабрланувчини иккиламчи кўздан кечиришда инсон жароҳатларини аниқлаш ва жароҳатларга стерилланган боғлам қўйиш;
- ✓ яшин уришидан жабрланган инсонда куйиш ташқари суякларни синиши кузатилганда уларни жойидан қимирлатмаслик ва ҳ.к.

66-чизма. Ёнғиннинг келиб чиқиш сабаблари

Ёнғиннинг келиб чиқиш сабаблари			
Ижтимоий	Технологик	Табиий	ва бошқалар
Инсон олов ва енгил ёнувчи буюмлардан фойдаланганда	Машина ва ускуналарни носозлиги, ишдан чиқиши, материал ва моддаларнинг қайта ишлаш технологиялар такомиллаштирилмаганида	Табиий тусдаги фавқулотда вазиятларда	Таълим, тарбия ва турли синов ишларини олиб бориш кабиларда

67-чизма. Ёнғиннинг хавфли омиллари

Х А В Ф Л И О М И Л Л А Р	→ Аланга ва учқун чиқиши
	→ Иссиқ оқимларнинг юзага келиши
	→ Атроф-муҳит ҳаво ҳароратининг кўтарилиши
	→ Кислород концентрациясининг пасайиши
	→ Тутунда кўришнинг пасайиши
	→ Заҳарли маҳсулотларнинг ёниш ва термик парчаланишининг концентрациялашуви

68-чизма. Ёнғинни ўчириш методлари ва воситалари

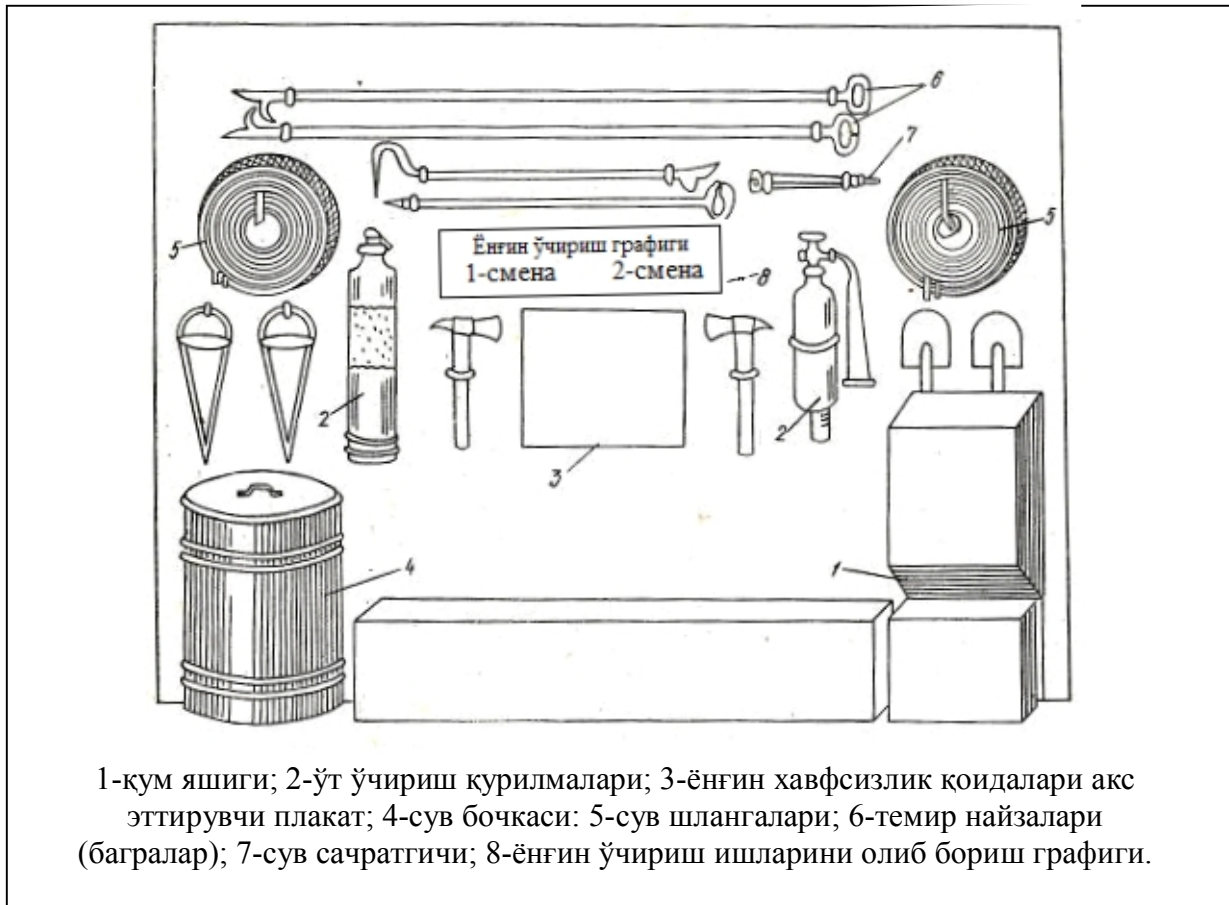
Ёнғин ўчириш методлари	Ёнғин ўчириш воситалари
Музлатиш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Сувнинг доимий оқими ёрдамида ➤ Сувнинг сочма оқими ёрдамида ➤ Ёнувчи моддаларни кўчириш ёрдамида ва ҳ.к.
Изоляциялаш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Кўпик қатлами ёрдамида ➤ Ёнувчи моддаларда ёриқларни ҳосил қилиш ёрдамида ➤ Ёнғин ўчирувчи кукун қатлами ёрдамида ва ҳ.к.
Аралаштириш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Сувнинг ингичка-сочма оқими ёрдамида ➤ Газ-сувли оқим ёрдамида ➤ Ёнмайдаган пар ва газлар ёрдамида ➤ Ёнувчи суюқликлар ёрдамида ва ҳ.к.
Кимёвий тўхтатиш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Ёнғин ўчирувчи кукун ёрдамида ➤ Галоидуглеводородлар ёрдамида ва ҳ.к.

69-чизма. ОВП-10 русумидаги кимёвий-кўпикли ёнғин ўчириш қурилмаси

- 1) қурилама корпуси;
- 2) кислотали стакан;
- 3) муҳофаза мембранаси;
- 4) сочиш жойи;
- 5) қурилама қопқоғи;
- 6) шток;
- 7) даста;
- 8,9) резинали прокладкалар;
- 10) пружина;
- 11) оғзи;
- 12) қуриламанинг устки қисми;
- 13) резинали клапан;
- 14) ён ушлагич;
- 15) қурилма туби

70-чизма. Ёнғин доскаси ва жиҳозларнинг жойланиши

- 1-қум яшиги; 2-ўт ўчириш қурилмалари; 3-ёнғин хавфсизлик қоидалари акс эттирувчи плакат; 4-сув бочкаси; 5-сув шлангалари; 6-темир найзалари (багралар); 7-сув сачратгичи; 8-ёнғин ўчириш ишларини олиб бориш графиги.

Ёнғин — одамларнинг ҳаёти ва (ёки) соғлиғига, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулкига, шунингдек атроф табиий муҳитга зарар етказадиган, назорат қилиб бўлмайдиган ёниш.

Чакнаш – ёнувчи модда буги билан ҳаво ёки кислород аралашмасининг аланга, электр учкуни ёки қизиган нарсаларга унинг тегиши натижасида юзага келадиган бир лаҳзали ҳолат.

Портлаш – модданинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга жадал суръатда ўтиши бўлиб, ундан кўп миқдорда энергия чиқади ва сиқилган газлар ҳосил бўлади. Портлаш натижасида сиқилган газлар турли шаклдаги вайронагарчиликларга олиб келади.

Ўз-ўзидан алангаланиш – моддани маълум бир ҳароратгача қизиши натижасида билвосита аланганинг содир бўлиши ҳолати. Ўз-ўзидан алангаланиш ҳарорати модданинг ёниш хавфининг белгиловчи муҳим кўрсаткичидир.

Ёнғин назорати — ёнғин хавфсизлиги талабларига риоя қилинишини текшириши ва текширув натижалари бўйича чоратадбирлар кўриши тизими.

Ёнғинлар профилактикаси — ёнғинлар келиб чиқиши эҳтимолини истисно этишига ва уларнинг оқибатларини камайтиришига қаратилган оғоҳлантириши чора-тадбирлар тизими.

Ёнғиндан сақлаш хизмати — инсон ҳаёти ва соғлиғи, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулки, атроф табиий муҳитни ёнғинлардан ҳимоя қилиши ҳамда турли объектлар, аҳоли пунктлари ва ҳудудларда ёнғин хавфсизлигини талаб даражасида сақлаб туриши мақсадида белгиланган тартибда ташиқил этилган бошқарув органлари, кучлар ва воситалар мажмуи.

Ёнғин хавфсизлиги — инсон, юридик ва жисмоний шахслар мол-мулкининг, шунингдек атроф табиий муҳитнинг ёнғиндан ҳимояланганлик ҳолати.

Ёнғин хавфсизлиги талаблари — ёнғин хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қонун ҳужжатларида белгиланган ижтимоий ва (ёки) техник хусусиятга эга бўлган махсус шартлар.

Ёнғин хавфсизлиги талабларининг бузилиши — ёнғин хавфсизлиги талабларини етарли даражада бажармаслик.

Ёнғиннинг хавfli омиллари – инсонларни ҳалок бўлиши, заҳарланиши, жароҳатланиши ва моддий талофат келтирувчи ёнғин кучлар.

Ёнғин-техник маҳсулоти — ёнғин хавфсизлигини таъминлашга мўлжалланган махсус техник, илмий-техник ва интеллектуал каби маҳсулотлар.

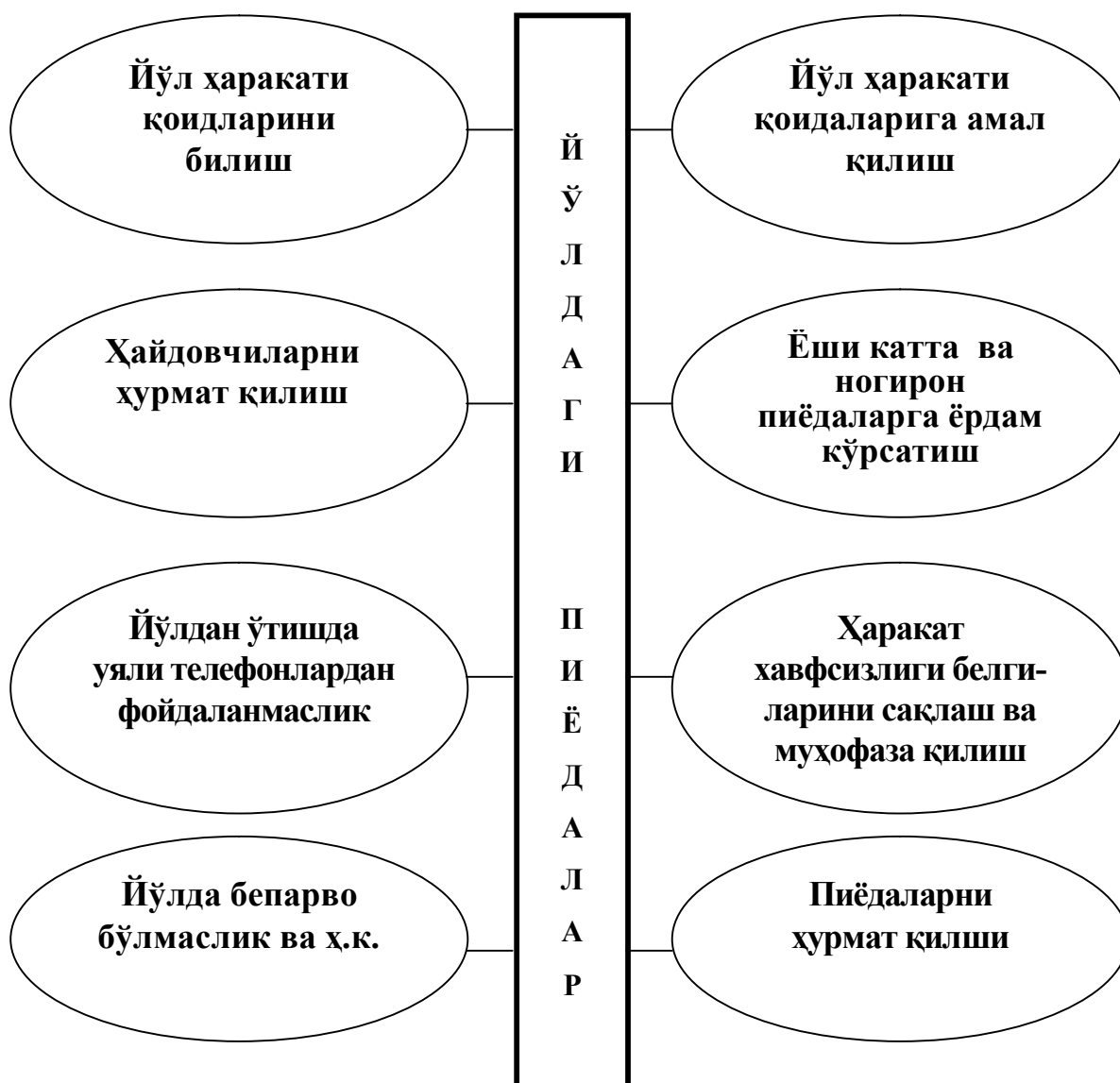
Ёнғинга қарши режим — ёнғин хавфсизлиги талаблари бузилишининг олди олиниши ва ёнғинлар ўчирилишини таъминлаш юзасидан кишиларнинг хатти-ҳаракат қоидалари, ишлаб чиқаришни ташкил этиши ва (ёки) биноларни (ҳудудларни) сақлаш тартиби.

Ёнғинга қарши алоҳида режим — ёнғин хавфи юқори бўлган даврда муайян ҳудудларда қонун ҳужжатларига мувофиқ ёнғин хавфсизлигининг қўшимча талабларини белгилаш тартиби.

71-чизма. Ҳаракат хавфсизлиги

72-чизма. Пиёдалар учун ҳаракат хавфсизлиги

Ҳаракат таркиби – транспорт оқимида турли транспорт воситаларининг нисбатини белгиловчи кўрсаткич. Бу кўрсаткич фоизда ёки улушда ўлчанади ва транспорт оқимининг тезлигига ва зичлигига катта таъсир кўрсатади.

Ҳаракат оқимининг тезлиги – йўл бўлаклари бўйича турли транспорт воситаларининг тезлигини алоҳида ва умумий ҳаракатланиш тезлигини белгиловчи кўрсаткич. У м/с ёки км/соат ўлчов бирлигида берилади.

Транспорт оқимнинг зичлиги – бир километр узунликдаги йўлнинг муайян ҳаракат полосасидаги транспорт воситалари сони. У км/дона ўлчов бирлигида берилади. Мазкур кўрсаткич ҳаракат таркиби, унинг тезлиги ва йўл шароитига қараб ўзгаради. Енгил автомобиллардан иборат максимал транспорт оқимининг

зичлиги $q_{max} = 200$ авт/км, бунда $V=0$ км/соат. Транспорт оқимининг оптимал зичлиги $q_{opt} = 15-25$ авт/км.

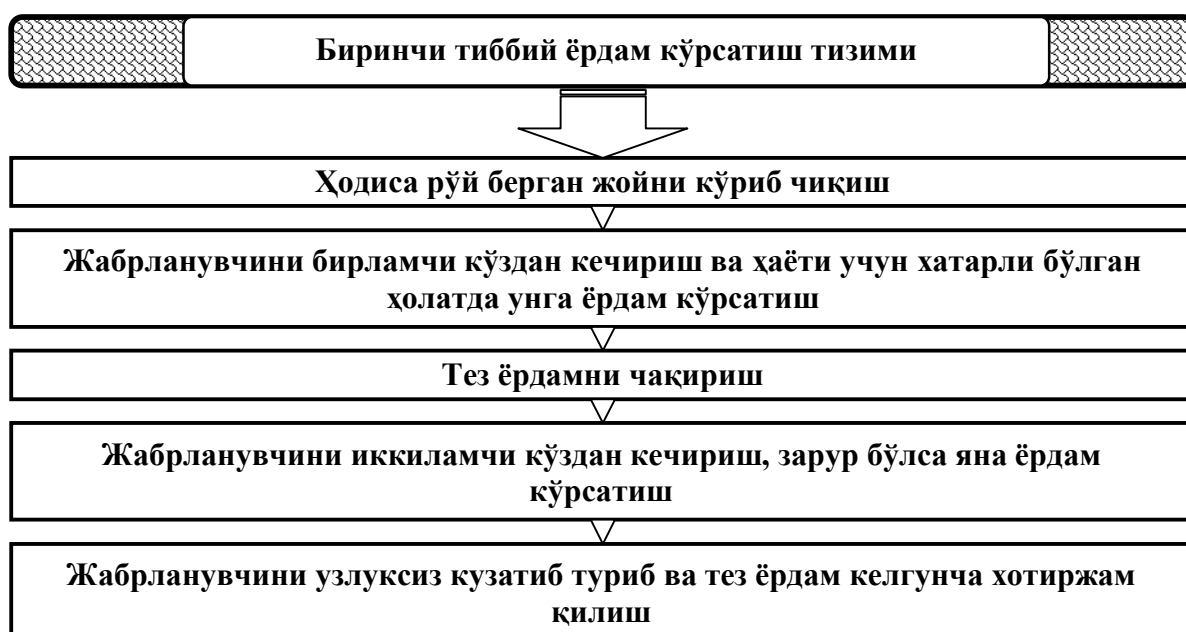
Транспорт ҳаракатининг ушланиши (пробка) – муайян йўл участкасида транспорт ҳаракатининг ўрнатилган тезликка нисбатан пасайиши.

Пиёдаларнинг ҳаракат миқдори – маълум йўл кесимида муайян вақт бирлигида ўтган пиёдалар сони. У пиёда/соат ёки пиёда/сутка ўлчов бирлигида белгиланади.

Пиёдалар ҳаракат тезлиги – пиёдаларнинг ёши, психологик ҳолати, ҳаракатланиш мақсади, қатнов зичлиги кабиларга боғлиқ инсонларнинг ҳаракат қилиш тезлиги. У ўртача 1,8-5,7 км/соат тезликни ташкил этади.

Пиёдалар оқимининг зичлиги – пиёдалар сонини ҳаракатланиш йўлакчасининг $1m^2$ майдонига тўғри келадиган нисбат. Пиёдалар оқимининг зичлиги тротуарнинг энига ва пиёдаларнинг ҳаракат миқдорига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлиб, уларнинг нисбати пиёдаларнинг ҳаракатланиш қулайлигини белгилайди. Масалан, Вилнюс шаҳри марказий проспектидаги пиёдалар зичлиги $0,6 \div 1,2$ пиёда/км² ташкил этади, катта шаҳарларда эса бу кўрсаткич $3 \div 4$ пиёда/м². Санкт-Петербургдаги Невский шоҳ кўчасида пиёдалар ҳаракат миқдори 20.000 пиёда/соат.

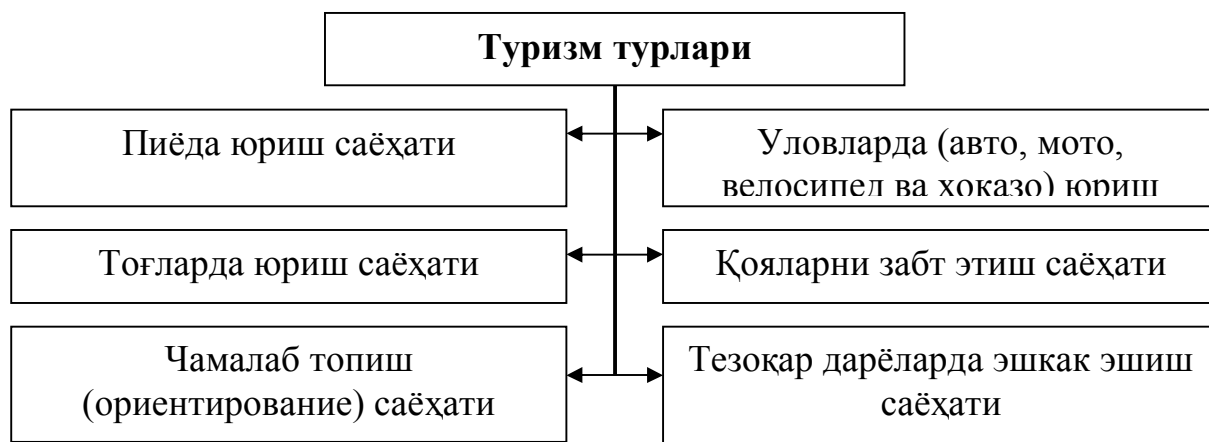
73-чизма. Шошинч биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш тизими

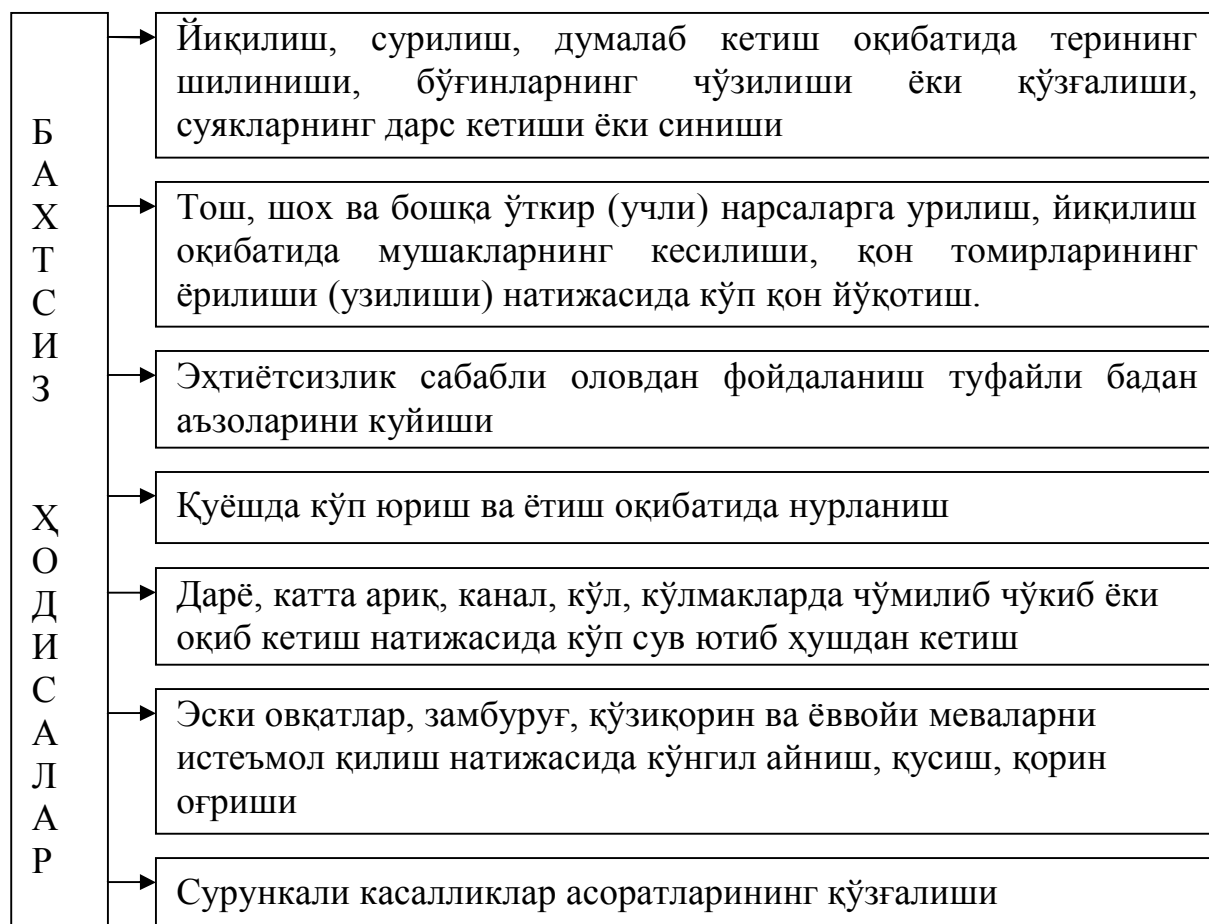
Дисмургия – боғламлар ҳар хил жароҳатларда ва касалликларда уларни тўғри ишлатиш, бойлаш тўғрисидаги таълимот.

Терминал ҳолат – бу ҳаёт билан ўлим орасидаги чегара.

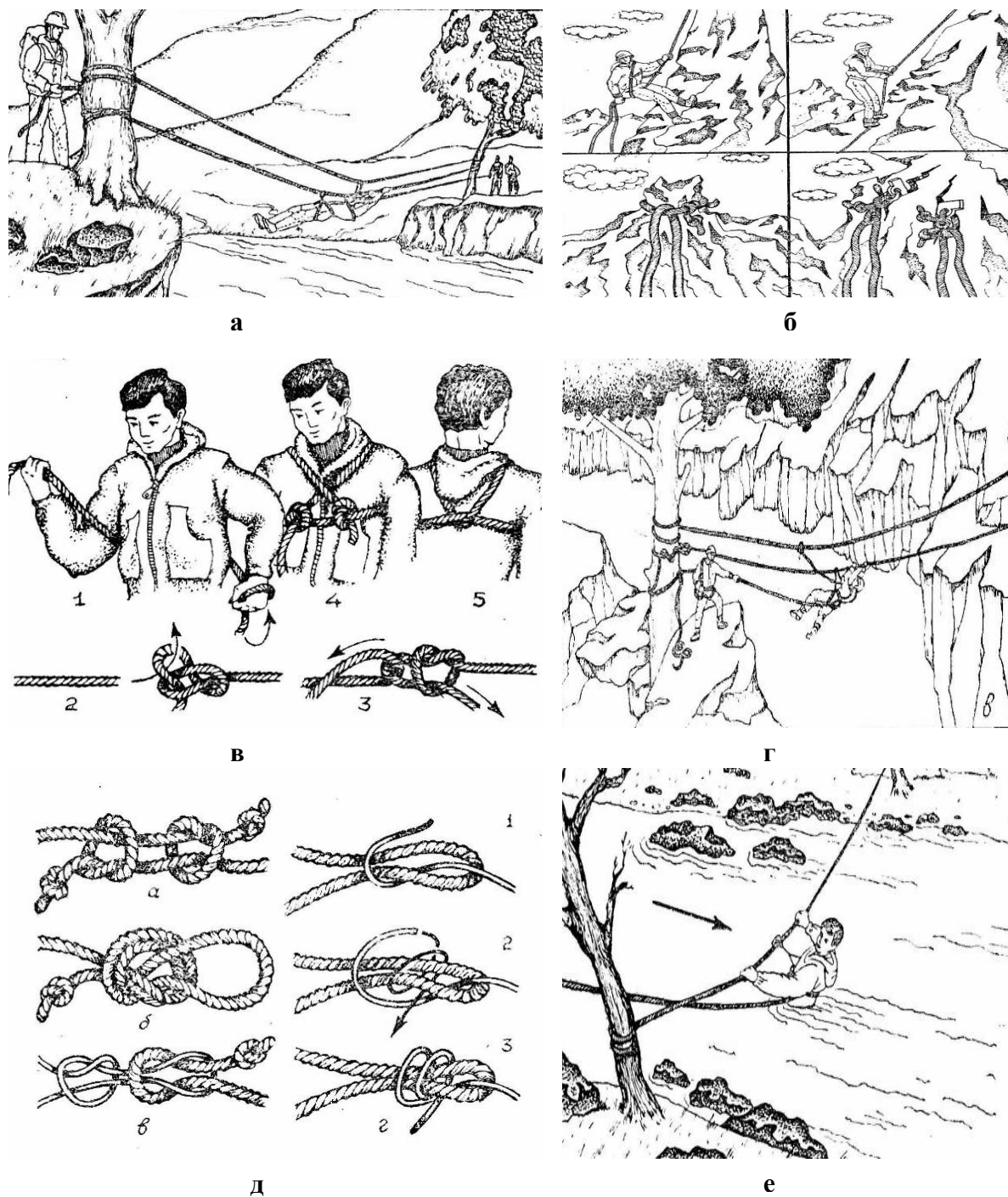
74-чизма. Туризм турлари

75-чизма. Туризмдаги бахтсиз ҳодисаларнинг кўринишлари

76-чизма. Саёҳат хавфсизлигини таъминлашда арқондан фойдаланиш усуллари

а- арқонни дарахтларга мустаҳкамлаш усуллари; б-арқондан фойдаланиш усуллари; в- арқонни танага боғлаш усуллари; г- тоғли жойларда арқонда осилиб ўтиш; д-арқонни боғлаш усуллари; е- чуқур сувдан ўтиш усули

Сайр қилиш – кенг, оммага қулай бўлган пиёда, чангида, велосипед, қайиқ ва бошқа воситалар ёрдамида юриб соғлиқни яхшилаш, организмни чиниқтириш мақсадида уюштирилаётган қисқа муддатли оммабоп туризм шаклидир.

Экскурсия – жамоа бўлиб бирор объектга (музей, стадион, ўрмон ва ҳоказо) илмий қидирув ёки ўқув мақсадида, умумий маданий дам олиш учун ўтказиладиган тадбирлар ҳисобланади.

Походлар – ташиқий равишда гуруҳ бўлиб пиёда, велосипед, чанги, қайиқ ва шу каби воситалар ёрдамида жисмоний чиниқтириш, ўлкани ўрганиш, ижтимоий-фойдали меҳнат қилиш мақсадида уюштирилади.

Экспедиция – туристик саёҳат бўлиб, у бирон объектни (географик, геологик, ўлкашунослик, тарихий ва бошқалар) ўрганиш мақсадида уюштирилади.

Ҳаваскорлик саёҳатлари – жисмоний маданият жамоалари кенгашлари, спорт клублари, туристлар клуби, маданият клублари, туристлар оромгоҳлари, базалари, болалар туристик станциялари, мактаблар, ўқувчилар уйлари ва алоҳида туристлар гуруҳлари томонидан уюштирилади.

Туристлик жамоа – саёҳатчиларнинг бошланғич ташкилоти ёки уюшмаси тушунилади. Яъни таълим муассасалари ва ишлаб чиқариш корхоналарининг таркибида жамоатчилик асосида мазкур жамоа тuzилади.

Саёҳатларда биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш – инсонни саёҳат вақтида жароҳатланиши, шикастланиши, суякларни синиши ёки дарс кетиши каби ҳолатларда уларга кўрсатиладиган биринчи ёрдам. Улар қуйидагилардан иборат:

✓ енгил яраларни артиб-тозалаб (спирт ёки одекалон) боғлаш.

✓ қон томирларидан қоннинг отилиб ёки тўхтовсиз оқиб турган жойнинг юқори қисмини қисиб (жугут ёки рўмол билан) боғлаш.

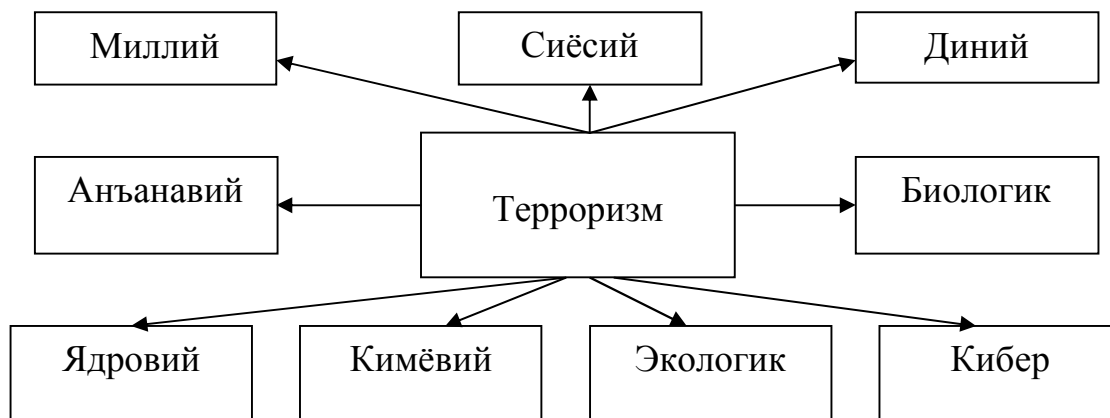
✓ қўл ёки оёқларнинг бўғини чиқса ёки суяклар синса ёғочлардан мослама (шина) ясаб уни қўшиб боғлаш.

✓ юриш ҳолига эга бўлмаганларни 2-3 киши бўлиб қўлда ёки таёқлардан ясалган замбилларда (носилка) кўтариб тегишли жойга олиб бориш.

✓ куйишнинг даражаларига қараб ёғ (вазелин) суртиш ва боғлаш.

✓ сувда чўкиб ёки йиқилиб хушсиз бўлганларга сунъий нафас олдириш, оғзига пуфлаш. Ичидан сувни чиқариш учун уни қорни билан тиззага ётқизиш, белидан (орқасидан) босиш, оғзини очиб рўмолни (қошиқ ёки бирорта буюм) тишлатиш.

77-чизма. Терроризм турлари

78-чизма. Террорчилик кўлами ва уни амалга оширишда фойдаланиладиган воситалар

Терроризм — сиёсий, диний, мафкуравий ва бошқа мақсадларга эришиши учун шахснинг ҳаёти, соғлиғига хавф туғдирувчи, мол-мулк ва бошқа моддий объектларнинг йўқ қилиниши (шикастлантирилиши) хавфини келтириб чиқарувчи ҳамда давлатни, халқаро ташкилотни, жисмоний ёки юридик шахсни бирон-бир ҳаракатлар содир этишига ёки содир этишдан тийилишига мажбур қилишига, халқаро муносабатларни мураккаблаштиришига, давлатнинг суверенитетини, ҳудудий яхлитлигини бузишига, хавфсизлигига путур етказишига, қуролли можаролар чиқаришни кўзлаб извогарликлар қилишига, аҳолини қўрқитишига, ижтимоий-сиёсий вазиятни беқарорлаштиришига қаратилган, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига жавобгарлик назарда тутилган зўрлик, зўрлик ишлатиши билан қўрқитиши ёки бошқа жиноий қилмишлар.

Террорчи — террорчилик фаолиятини амалга оширишида иштирок этаётган шахс.

Террорчилик гуруҳи — олдиндан тил бириктириб террорчилик ҳаракатини содир этган, бундай ҳаракатга тайёргарлик кўрган ёки уни содир этишига суиқасд қилган шахслар гуруҳи.

Террорчилик ташкилоти — икки ёки ундан ортиқ шахснинг ёки террорчилик гуруҳларининг террорчилик фаолиятини амалга ошириши учун барқарор бирлашуви.

Террорчиликка қарши операция — террорчилик ҳаракатига чек қўйиши ва унинг оқибатларини минималлаштириши, шунингдек жисмоний шахсларнинг хавфсизлигини таъминлаш ҳамда террорчиларни зарарсизлантиришига қаратилган, келишилган ва ўзаро боғлиқ махсус тадбирлар мажмуи.

Террорчилик фаолияти — террорчилик ҳаракатини уюштириши, режалаштириши, тайёрлаш ва амалга оширишдан, террорчилик ҳаракатига ундашдан, террорчилик ташкилотини тузишдан, террорчиларни ёллаш, тайёрлаш ва қуроллантиришдан, уларни молиялаштириши ва моддий-техника жиҳатидан таъминлашдан иборат бўлган фаолият.

Террорчилик ҳаракати — гаровда ушлаб туриши учун шахсларни қўлга олиши ёки ушлаб туриши, давлат ёки жамоат арбобининг, аҳолининг миллий, этник, диний, бошқа гуруҳлари, чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлар вакилларининг

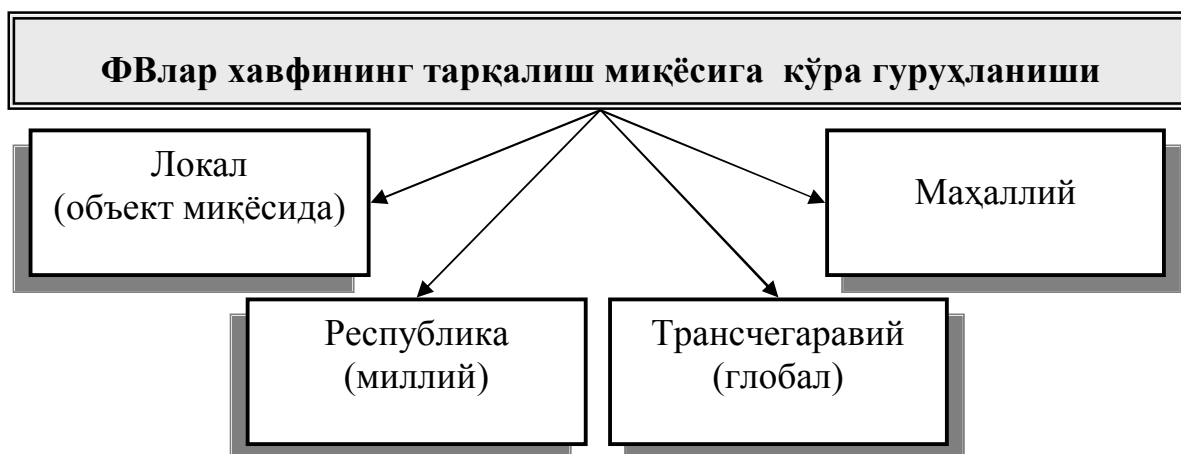
ҳаётига тажовуз қилиш, давлат ёки жамоат аҳамиятига молик объектларни босиб олиш, шикастлантириш, йўқ қилиш, портлатишлар, ўт қўйишлар, портлатиш қурилмаларини, радиоактив, биологик, портловчи, кимёвий, бошқа заҳарловчи моддаларни ишлатиш ёки ишлатиш билан қўрқитиш, ер усти, сув ва ҳаво транспорти воситаларини қўлга олиш, олиб қочиш, шикастлантириш, йўқ қилиш, аҳоли гавжум жойларда ва оммавий тадбирлар ўтказилаётганда ваҳима кўтариш ва тартибсизликлар келтириб чиқариш, аҳоли ҳаётига, соғлиғига, жисмоний ёки юридик шахслар мол-мулкига авариялар, техноген хусусиятли ҳалокатлар содир этиш йўли билан зарар етказиш ёки хавф туғдириш, таҳдидни ҳар қандай воситалар ва усуллар билан ёйиш тарзида террорчилик тусидаги жиноятларни, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган нормаларида белгиланган террорчилик тусидаги бошқа ҳаракатларни содир этиш.

Халқаро терроризм — бир давлат ҳудуди доирасидан ташқарига чиқадиган терроризм.

79-чизма. Фавқулодда вазиятларни тарқалиш тезлигига кўра гуруҳлаш

80-чизма. Ўзбекистонда фавқулодда вазиятларнинг амалдаги худудий таснифи

81-чизма. Ўзбекистонда амалдаги фавқулодда вазиятлар таснифи

ФВлар келиб чиқиш манбасига кўра гуруҳланиши		
Табиий	Техноген	Экологик
<p>1) экологик хавфли ҳодисалар: zilzilalar, er kuchiylari, toғ ўpiri-liylari va boшқalar</p> <p>2) gidrometrologik хавфли ҳодисалар: сув toш-қинлари, шеллар, қор кўчкилари, кучли шамоллар (довуллар), жала ва бошқалар</p> <p>3) Фавқулодда эпидемиологик, эпизоотик ва эпифитотик вазиятлар; алоҳида хавфли инфекциялар (ўлат, вабо. сарғайма, иситма) юқумли касалликлар, терлама, Брил касаллиги, Сибир яраси, қутуриш, вирусли инфекциялар- СПИД;</p>	<p>1) Транспортлардаги авария ва ҳалокатлар (кема, самолёт, темир йўл, вокзал,)</p> <p>2) Кимёвий хавфли объектлардаги авариялар;</p> <p>3) Ёнғин-портлаш хавфи мавжуд бўлган объектлардаги авариялар;</p> <p>4) Энеретика ва коммунал тизимдаги авариялар; (ГЕС, ГРЭС)</p> <p>5) Бино ва иншоатларнинг бирдан қулаб тушуши билан боғлиқ авариялар;</p> <p>6) Радиоактив ва бошқа хавфли ҳамда экологик жиҳатдан зарарли моддалардан фойдаланиш ёки уларни сақлаш билан боғлиқ авариялар;</p> <p>7) Гидротехник иншоатлардаги ҳалокатлар ва авариялар; сув омборлари, каналлар</p>	<p>1) Қуруқлик (тупроқ, ер ости)нинг ҳолати ўзгариши билан боғлиқ вазиятлар (фойдали қазилмаларни қазиб чоғида, ҳалокатли кўчкилар);</p> <p>2) Атмосфера таркиби ва хоссалари ўзгариши билан боғлиқ бўлган вазиятлар (хаво муҳитининг зарарли газлар билан ифлосланиши);</p> <p>3) Гидросфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ вазиятлар (Ер юзаси ва ости сувларининг саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши оқовалари).</p>

Вазият - муайян бир ҳолатни юзага келтирувчи шароит.

Фавқулодда вазият — 1. Одамлар қурбон бўлишига, уларнинг соғлиги ёки атроф табиий муҳитга зарар етишига, жиддий моддий талафотлар келтириб чиқаришига ҳамда одамларнинг ҳаёт фаолияти шароити издан чиқишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган авария, ҳалокат, хавфли табиий ҳодиса, табиий ёки бошқа офат натижасида муайян ҳудудда юзага келган ҳолат. 1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 2-моддаси.

2. Табиий, антропоген ёки аралаш турдаги воқеа, жараён ва ҳодисалар натижасида технотизимларда қутилмаган тарзда юзага келган салбий ҳолат.

Аҳолини ва ҳудудларни фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш — 1. Фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш чоралари, усуллари, воситалари тизими, саъй-ҳаракатлари мажмуи. 1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 2-моддаси.

2. Технотизимларда аҳоли ва унинг яшаш муҳитини қутилмаган табиий, антропоген ёки аралаш турдаги воқеа, жараён ва ҳодисалар натижасида юзага келиши мумкин салбий ҳолатлардан сақлашга оид чора-тадбирлар тизими.

Фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш — 1. Олдиндан ўтказиладиган ҳамда фавқулодда вазиятлар рўй бериши хавфини имкон қадар камайтиришга, бундай вазиятлар рўй берган тақдирда эса, одамларнинг ҳаётини асраб қолиш ва соғлигини сақлашга, атроф табиий муҳитга етказиладиган зарар ва моддий талафотлар миқдорини камайтиришга қаратилган тадбирлар комплекси. 1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 2-моддаси.

2. Технотизимларда аҳоли ва унинг яшаш муҳитини қутилмаган табиий, антропоген ёки аралаш турдаги воқеа, жараён ва ҳодисалар натижасида юзага келиши мумкин салбий

ҳолатлардан сақлаш профилактикасга оид чора-тадбирлар тизими.

Фавқулодда вазиятларни бартараф этиш — 1. *фавқулодда вазиятлар рўй берганда ўтказиладиган ҳамда одамларнинг ҳаётини асраб қолиш ва соғлигини сақлашга, атроф табиий муҳитга етказиладиган зарар ва моддий талафотлар миқдорини камайтиришга, шунингдек фавқулодда вазиятлар рўй берган зоналарнинг кенгайишига йўл қўймасликка ҳамда хавфли омиллар таъсирини тугатишга қаратилган қутқарув ишлари ва кечиктириб бўлмайдиган ишлар комплекси.* 1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 2-моддаси.

2. *Технотизимларда аҳоли ва унинг яшаш муҳитини кутилмаган табиий, антропоген ёки аралаш турдаги воқеа, жараён ва ҳодисалар натижасида юзага келиши мумкин салбий ҳолатларни қайта тиклашга оид чора-тадбирлар тизими.*

Локал фавқулодда вазият – бирор объектга талукли бўлиб, унинг миқёси ўша объект ҳудуди билан чегараланади. Бундай вазият натижасида 10 дан зиёд бўлмаган одам жабрланади ёки 100 дан ортиқ бўлмаган одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар фавқулодда вазият пайдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 1 минг бараваридан ортиқ бўлмаган миқдорини ташкил этган ҳисобланади.

Маҳаллий тавсифидаги фавқулодда вазият – аҳоли яшайдиган ҳудуд (аҳоли пункти, шаҳар, туман, вилоят) билан чегараланади. Бундай вазият натижасида 10дан ортиқ, бироқ 500дан кам бўлмаган одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар фавқулодда вазият пайдо бўлган кунда энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 1 минг бараваридан ортиқни, бироқ 0,5 миллион бараваридан кўп бўлмаган миқдорини ташкил этган ҳисобланади.

Республика (миллий) тавсифидаги фавқулодда вазият – фавқулодда вазият натижасида 500 дан ортиқ одамнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилган ёхуд моддий зарар ФВ пайдо бўлган кунда энг кам ойликини ҳақи миқдорининг 0,5 миллион бараваридан ортигини ташкил этадиган, ҳамда ФВ минтақаси вилоят чегарасидан ташқарига чиқадиган, республика миқёсида тарқалиши мумкин бўлган ФВ тушунилади.

Трансчегаравий (глобал) тавсифдаги фавқулодда вазият - оқибатлари мамлакат ташиқарисига чиқадиган ёхуд ФВ чет элда юз берган ва Ўзбекистон ҳудудига даҳлдор ҳолат тушунилади. Бундай фалокат оқибатлари ҳар бир мамлакатнинг ички кучлари ва маблағи билан ҳамда ҳамжамият ташкилотлари маблағлари ҳисобига тугатилади.

82-чизма. Ўзбекистонда фавқулодда вазиятларда фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

ФВда фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари* (ЎзР Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисидаги Қонунининг 15 – 16-моддаларига мувофиқ)	
Ҳуқуқлари	Мажбуриятлари
<ul style="list-style-type: none"> ▪ ФВ рўй берганда ҳаётлари, соғлиқлари ва шахсий мол-мулклари муҳофазаланиши. ▪ Умумий ва якка муҳофазаланиш воситаларидан, маҳаллий ҳокимият органларининг, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ФВда аҳолини муҳофаза қилиш учун мўлжалланган бошқа мол-мулкдан фойдаланиш. ▪ Мамлакат ҳудудининг муайян жойларида бўлганда улар дуч келиши мумкин бўлган хавф-хатар даражаси тўғриси-да ҳамда зарур хавфсизлик чоралари ҳақида хабардор бўлиш. ▪ ФВ рўй берган зоналарда ишлаганлиги учун бепул тиббий хизмат, компенсациялар ва бошқа имтиёзлар олиш. ▪ ФВни бартараф этиш мобайнида мажбуриятларини бажариш чоғида соғлиғига етказилган зарар учун компенсациялар ҳамда имтиёзлар олиш. ▪ Аҳоли ва ҳудудларни ФВдан муҳофаза қилиш мажбуриятларини бажариш чоғида орттирган касаллиги муносабати билан меҳнат қобилиятини йўқотганда, ногиронлиги меҳнатда майиб бўлиш оқибатида келиб чиққан ходимларга белгиланган тартибда пенсия олиш. ▪ Давлат ижтимоий суғуртаси тартиби ва шартлари, компенсациялар ва имтиёзлар турлари ҳамда миқдорлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Хавфсизлик чораларига риоя этишлари, ишлаб чиқариш ва технология интизоми, экологик хавфсизлик талаблари ФВлар рўй беришига олиб келиши мумкин бўлган тарзда бузилишига йўл қўймасликлари. ▪ Муҳофазаланишнинг асосий усулларини, жабрланганларга бирламчи тиббий ёрдам кўрсатиш йўллари йўрганишлари ҳамда ўз билим ва амалий кўникмаларини такомиллаштиришлари. ▪ ФВ рўй беришига олиб келиши мумкин бўлган авариялар, офатлар ва ҳалокатлар таҳдидидан дарак берувчи аломатлар борлиги тўғрисида тегишли органларга хабар беришлари; ▪ ФВ таҳдид солган ва бошланган шароитларда огоҳлантириш белгиларини, юриш-туриш қоидалари ва ҳаракат қилиш тартиби, умумий ва якка муҳофазаланиш воситаларидан фойдаланиш усулларини билишлари; ▪ зарурат бўлганда авария-қутқарув ишлари ва кечиктириб бўлмайдиган бошқа ишларни ўтказишда ёрдамлашишлари шарт.

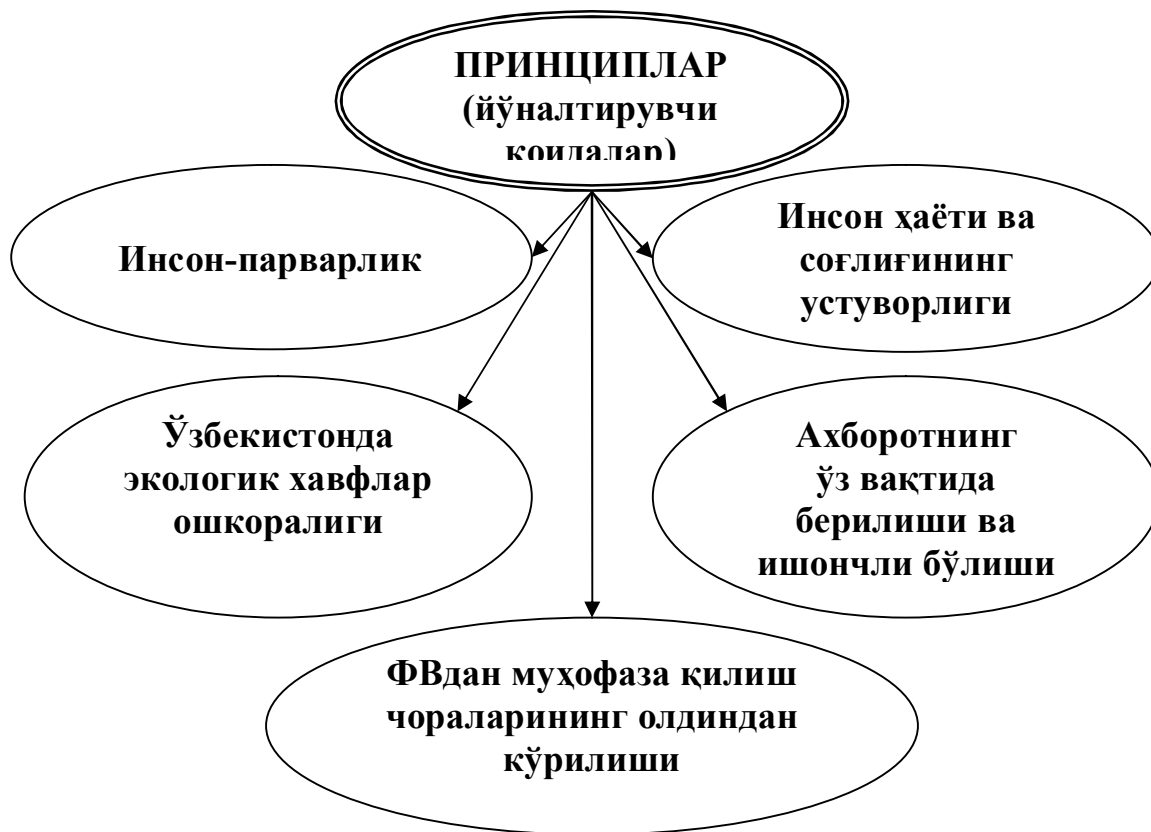
* Миллий қонунчиликка мувофиқ улар бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишлари мумкин.

83-чизма. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ваколатлари

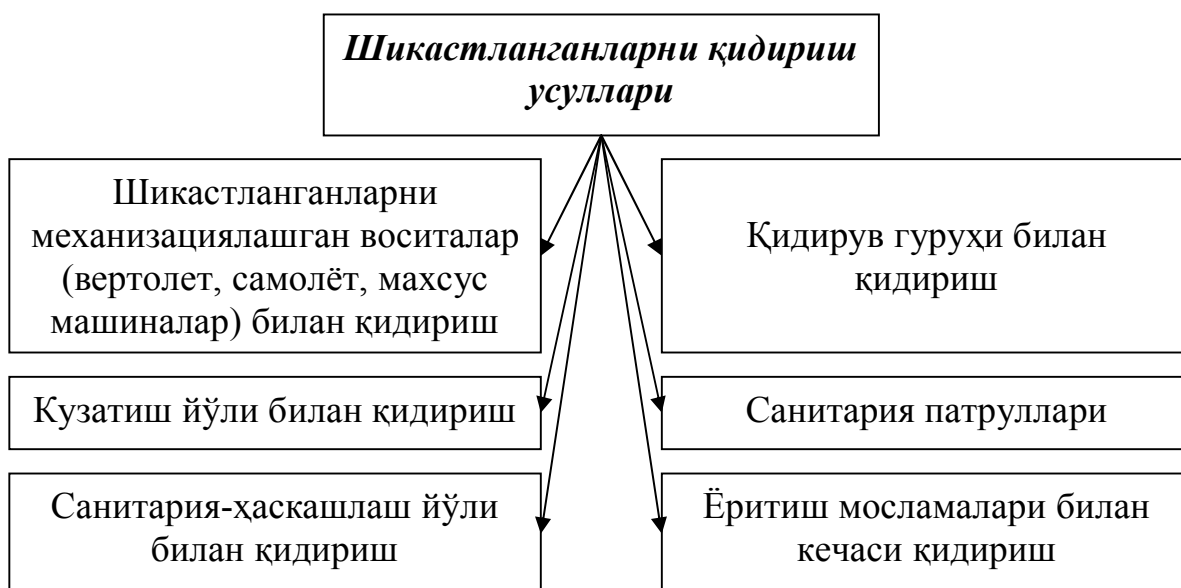
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ваколатлари (ЎзР Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисидаги Қонунининг 7 – 8-моддаларига мувофиқ)	
Вазирлар Маҳкамаси	Фавқулодда вазиятлар вазирлиги
<ul style="list-style-type: none"> ▪ ФВни бартараф этиш учун молиявий ва моддий ресурслар давлат резервлари яратилишини таъминлайди ҳамда улардан фойдаланиш тартибини белгилайди. ▪ ФВнинг олиш ва уларни бартараф этишга оид кучлар ва воситаларни молия ҳамда ресурс жиҳатидан таъминлашни, уларни махсус техника ва бошқа моддий-техника воситалари билан жиҳозлашни амалга оширади. ▪ Вазирликлар, идоралар, ижро қўқимияти маҳаллий органларининг аҳолини ва ҳудудларни ФВдан муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолияти устидан назоратни амалга оширади. ▪ ФВ таснифини тасдиқлайди ҳамда уларни бартараф этишда ижро қўқимияти органлари иштироки даражасини белгилайди; 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ФВнинг олдини олиш, бундай вазиятларда одамларнинг ҳаётини асраб қолиш ва соғлиғини сақлаш, моддий ва маданий бойликларни муҳофаза қилиш, шунингдек ФВ оқибатларини бартараф этиш ва зарарини камайтириш юзасидан чоралар ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш. <ul style="list-style-type: none"> ▪ аҳолини ва ҳудудларни ФВдан муҳофаза қилиш соҳасида махсус дастурлар ишлаб чиқилиши ва илмий тадқиқотлар амалга оширилишини ташкил этади ▪ ўз ваколати доирасида вазирлик ва идоралар, корхона, муассаса ва ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади ▪ бошқарув органларининг, аҳолини ва ҳудудларни муҳофаза қилиш кучлари ва воситаларининг ФВ шароитида ҳаракат қилишга тайёр бўлишини ташкил этади; ▪ ФВни бартараф этиш кучлари ва воситалари бошқарувини амалга оширади, бошқарув пунктлари, хабар бериш ва алоқа тизимларини тузади ▪ ФВ шароитида авария-қутқарув ишлари ва кечиктириб бўлмайдиган бошқа ишлар ўтказилишини ташкил этади ▪ аҳолини ва ҳудудларни ФВдан муҳофаза қилиш тадбирлари бажарилиши устидан давлат назоратини амалга оширади ▪ ишлаб чиқариш ва ижтимоий объектлар бўйича лойиҳалар ва қарорлар юзасидан давлат экспертизаси ўтказилишида иштирок этади.

* Миллий қонунчиликка мувофиқ улар бошқа ваколатларни ҳам амалга оширадilar

84-чизма. Ўзбекистон Республикасида фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилишнинг асосий принциплари

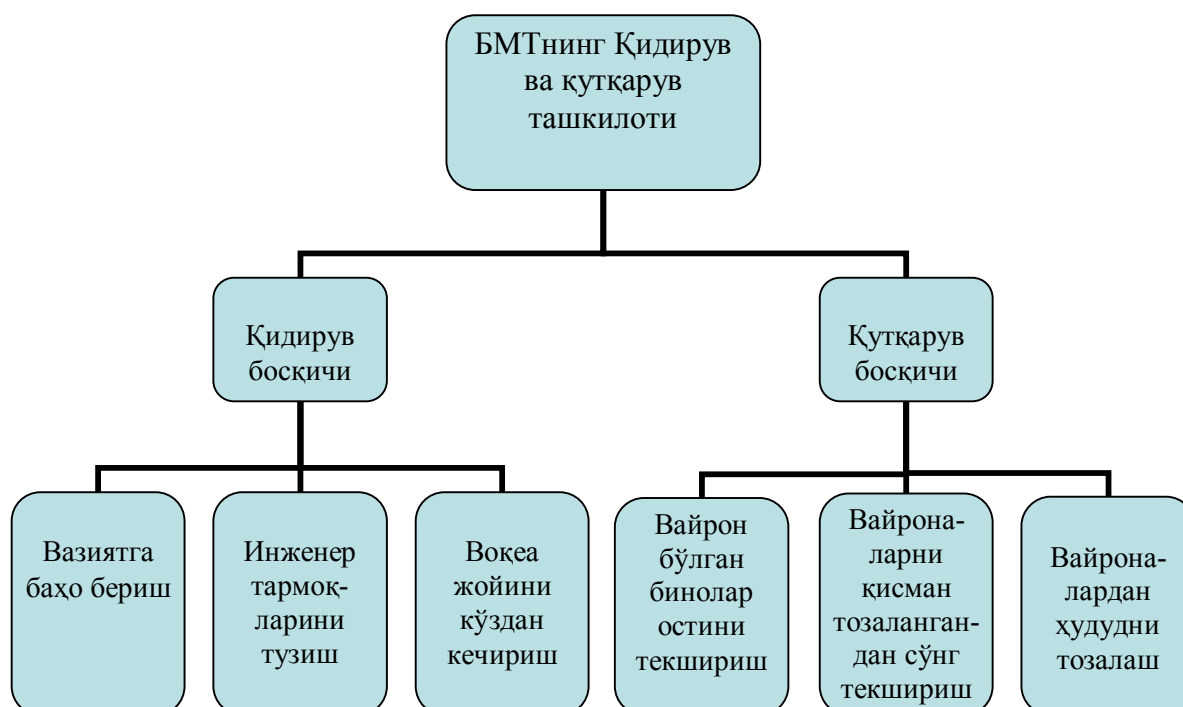
85-чизма. Фавқулодда вазиятлар натижасида вайрон бўлган ҳудудларда шикастланган кишиларни қидириш усуллари

**86-чизма. АҚШда фавқулодда вазиятлар натижасида
инсонларнинг қурбон бўлиши**

Т/р	Ҳалокатли фавқулодда вазиятлар тури	Қурбонлар сони, <i>кишидан нафар</i>
1	Йўл транспорти ҳодисаси	$\frac{10\ 000}{3}$
2	Электр токининг уриши	$\frac{100\ 000}{6}$
3	Ёнғиндан куйиш	$\frac{100\ 000}{4}$
4	Заҳарланиш	$\frac{100\ 000}{2}$
5	Ишлаб чиқариш воситаларининг носозлиги	$\frac{100\ 000}{1}$
6	Яшин уриши	$\frac{10\ 000\ 000}{5}$
7	Бошқа фавқулодда вазиятлар	$\frac{100\ 000}{4}$

**87-чизма. Бирлашган миллатлар ташкилоти(БМТ)нинг
Қидирув ва қутқарув ташкилоти**

88-чизма. Фавқулдда вазият давлат тизимининг (ФВДТ) асосий вазифалари

Фавқулдда вазиятлар давлат тизимининг асосий вазифалари

ФВДТ тўғрисидаги Низом (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 23.12.1998 йилдаги 558-сонли қарорига 1-илова), қуйи тизимлар тўғрисидаги низомлар (ҳар бир қуйи тизим ўзининг низомини Ўзбекистон Республикаси Фавқулдда вазиятлар вазирлиги билан келишилган ҳолда тасдиқлайди)

1. Тинчлик ва ҳарбий даврда аҳолини ва ҳудудларни фавқулдда вазиятлардан муҳофаза қилиш соҳасида ҳуқуқий ва иқтисодий меъёрий ҳужжатларнинг ягона контсептсиясини белгилаш, ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.
2. Республика ҳудудида юзага келиши мумкин бўлган техноген ва табиий хусусиятли фавқулдда вазиятларни прогностлаш, уларнинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларини баҳолаш.
3. ФВларнинг олдини олишга, одамлар хавфсизлигини таъминлашга, хавфли технологиялар ва ишлаб чиқаришларнинг тавакклчилигини пасайтириш, мулкчилик шаклидан ва идоравий бўйсунушидан қатъи назар, иқтисодиёт тармоқлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар фаолият кўрсатишининг барқарорлигини оширишга қаратилган мақсади ва комплекс илмий-техник дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.
4. Бошқарув органлари ва тизимларнинг ФВнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш учун мўлжалланган куч ва воситаларининг доимий тайёрлигини таъминлаш.
5. Аҳоли ва ҳудудларни ФВлардан муҳофаза қилиш соҳасидаги ахборотларни йиғиш, ишлаб чиқиш, алмашиш ва бериш.
6. Аҳолини, бошқарув органларининг, мансабдор шахсларини, ФВДТ кучлари воситаларини фавқулдда вазиятларда ҳаракат қилишга тайёрлаш.
7. ФВларни бартараф этиш учун молиявий ва моддий ресурслар захираларини яратиш.
8. Аҳолини ва ҳудудларни ФВлардан муҳофаза қилиш соҳасида давлат экспертизаси, назорати ва текширувини амалга ошириш.
9. ФВлар оқибатларини бартараф этиш.
10. ФВлардан зарар кўрган аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишга оид тадбирларни амалга ошириш.
11. ФВлардан муҳофаза қилиш соҳасида аҳолининг, шу жумладан уларнинг оқибатларини бартараф этишда бевосита қатнашган шахслар-нинг ҳуқуқий ва мажбуриятларини амалга ошириш.
12. Аҳоли ва ҳудудларни ФВлардан муҳофаза қилиш соҳасида халқаро ҳамкорлик қилиш.

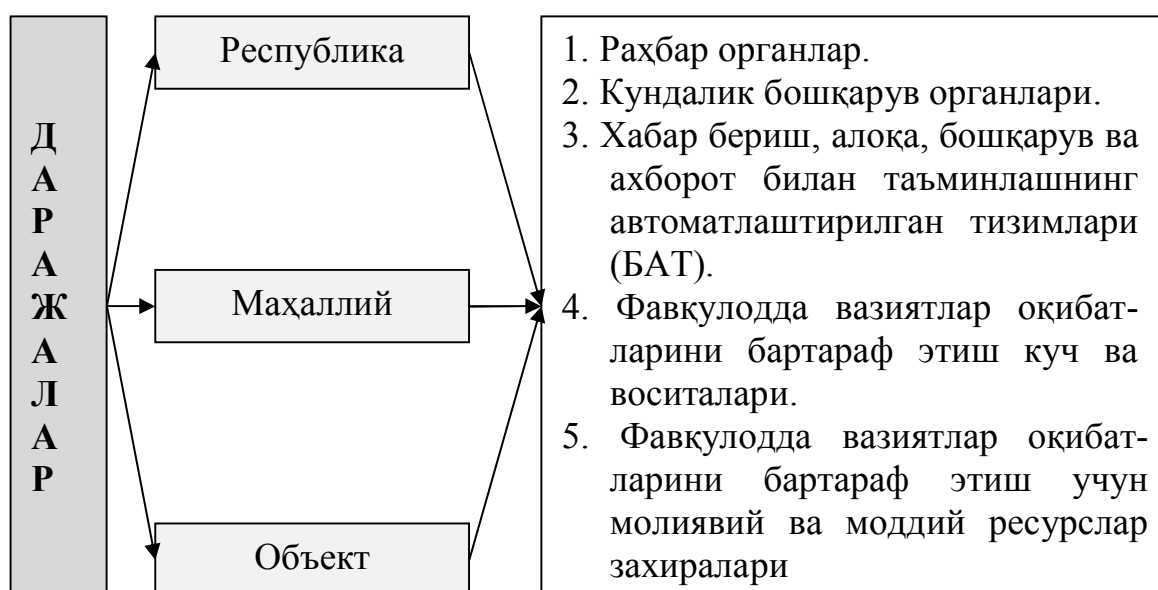
89-чизма. Фавқулодда вазият давлат тизимнинг ташкилий тузилмаси

ФВДТнинг ҳудудий қўйи тизимлар – Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида тузилади ва тегишли равишда туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар миқёсидаги бўғинлари.

ФВДТнинг функционал қўйи тизимлар – вазирликлар, давлат қўмиталари, корпорациялар, концернлар, уюшмалар ва компаниялардаги тузилмаси. Битта идора битта ёки бир неча тизимга эга бўлиши, ёки умуман қўйи тизим ташкил этмаслиги, ёки бир неча вазирлик ва идоралар битта қўйи тизим ташкил этишлари мумкин. Ушбу масала ФВДТ тўғрисидаги Низомнинг 3-илоvasида (Ўзбекистон Республикаси вазирликлари ва идораларнинг аҳолини ва ҳудудлари фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш бўйича функсиялари) баён этилган. Функционал қўйи тизимларнинг асосий вазифаси атроф табиий муҳит ва кучли хавфли объектлар ҳолатини кузатиш ва назорат қилишни амалга ошириш, шунингдек идорага қаршли объектларда уларнинг ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва улар оқибатларини бартараф этишдан иборат.

90-чизма. ФВДТнинг ташкилий ҳимояланиш даражалари

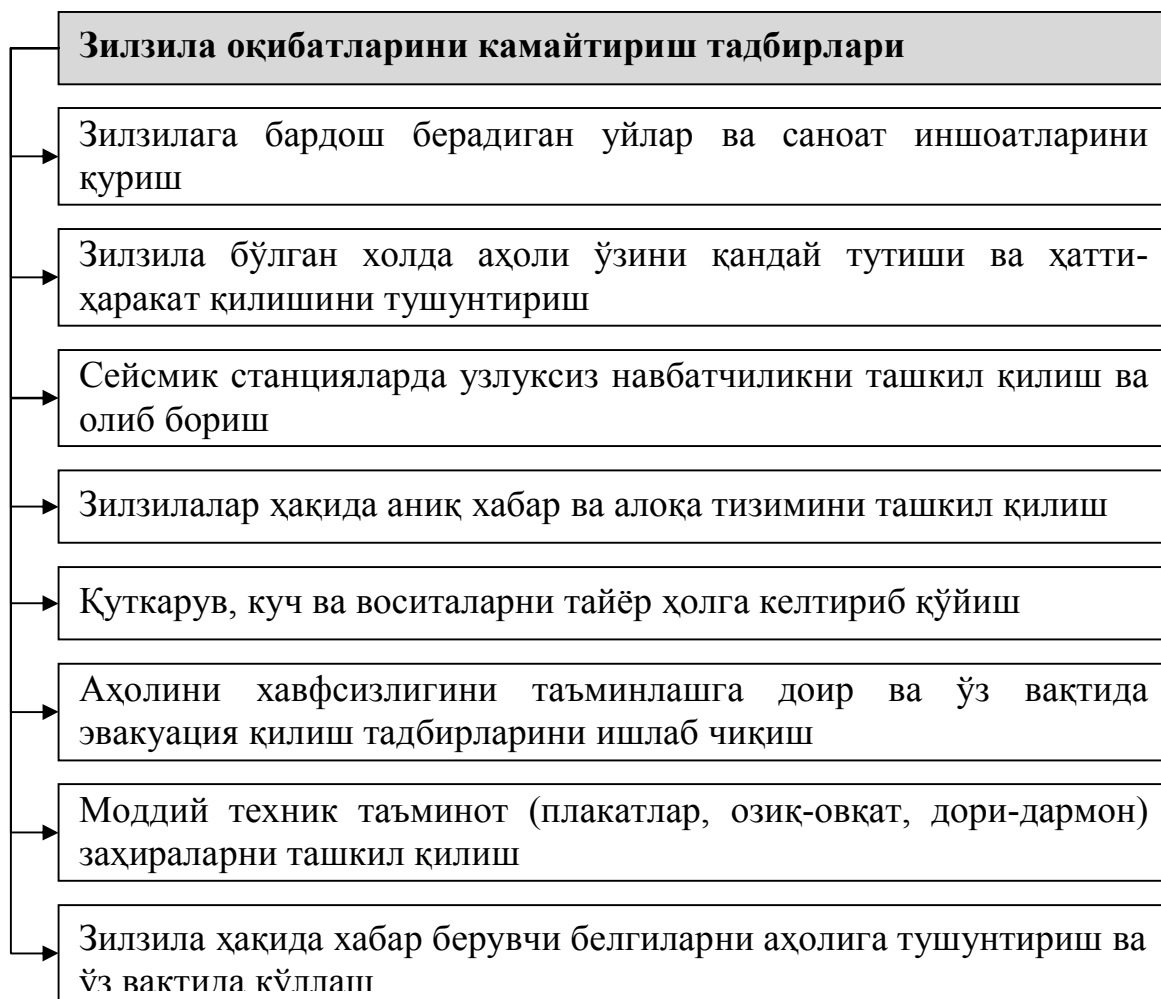
ФВДТ раҳбар органлари – аҳоли ва ҳудудларни фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш масалаларини ҳал этиш ваколатига кирадиган давлат бошқаруви, маҳаллий ҳокимият органлари тизими.

ФВДТнинг кундалик бошқарув органлари – бу ФВДТнинг тегишли ҳудудий ва функционал қуйи тизимларига ҳамда унинг бўғинларига бевосита кундалик бошқарувни амалга оширувчи бошқарув органларидир.

91-чизма. Зилзила ҳақида маълумот

Рихтер бўйича магнитуда	Дунё бўйича бир йилда зилзилаларнинг ўртача сони	Ернинг қимирлаш давомийлиги, секунд	Ернинг қаттиқ қимирлаши қамраб олган майдон радиуси, км
8,0-8,9	1	30-90	80-160
7,0-7,9	15	20-50	50-120
6,0-6,9	140	10-30	20-80
5,0-5,9	900	2-15	5-30
4,0-4,9	8000	0-5	0-15

92-чизма. Зилзила оқибатларини камайтириш тадбирлари

Зилзила - Ер ички энергиясининг ўзгариши, вулқон отилиши жараёнлари ва инсоннинг хўжалик фаолияти туфайли юзага келадиган табиий офат.

Энг кучли **зилзила** Ўзбекистонда 1902 йилда (8-9 балл) Андижонда, 1946 йилда Наманганда (Чотқол зилзиласи номи билан), Тошкентда 1868 ва 1966 йилларда (7-8 балл), Газлида 8-10 балл, Тожикистонда 1907 йилда, Ҳисорда (9-10 балл), 15га яқин қишлоқлар хонавайрон бўлган, 1000га яқин одам нобут бўлган.

1911 йилда 18 февралдан 19 февралга ўтар кечаси 9 баллик кучли зилзила туфайли Помир тоғида Муғроб водийси ёнбағирларида тарихда мисли кўринмаган тоғ ўпирилиб, кўчки рўй берди. Кўчки Муғроб дарёсини бутунлай тўсиб қўйган ва “Учсой” тўғони ҳосил бўлиб, натижада жаҳонда энг йирик тоғ кўли пайдо бўлган. Сарез қишлоғининг ўрнида пайдо бўлган бу кўл, шу сув босган қишлоқнинг номи билан “Сарез” кўли деб

аталган. Бугунги кунда ушбу тоғ кўлининг юзаси 80 км², узунлиги 60 км, чуқурлиги 500 м, умумий сув миқдори 17 млрд. м³ ни ташкил этади.

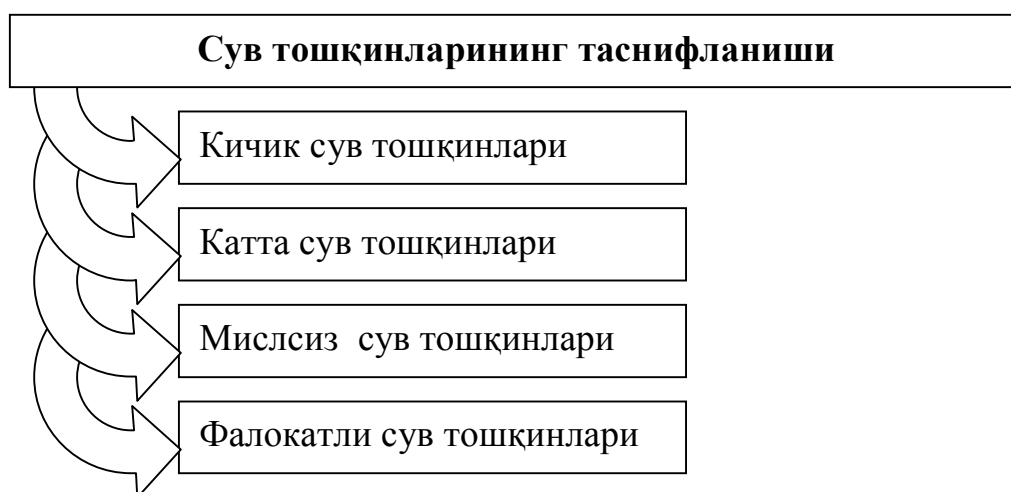
93-чизма. Сеймик магнитуда, сунами магнитудаси ва асосий тўлқин баландлиги орасидаги боғланиш

Зилзила магнитудаси, балл	Сунами магнитудаси, балл	Асосий тўлқин баландлиги, м
7,5	1	2-3
8	2	4-6
8,25	3	8-12
8,5	4	14-20

94-чизма. Сувости зилзила магнитудасидан сунамини пайдо бўлиш эҳтимоли

Сувости зилзила магнитудаси, балл	Сунамини пайдо бўлиш эҳтимоли, %
7,5 юқори	100
7,0-7,2	65-70
6,7-6,9	15-20
5,9-6,2	1-2

95-чизма. Сув тошқинларнинг масштаби ва талофат келтириш бўйича таснифланиши

Сунами – асосан сув ости силкинишлари вақтида денгиз туби катта майдонларининг пастга ёки юқорига силжиши натижасида юзага келадиган, денгиз тўлқинидан иборат ҳавфли табиий ҳодиса.

Тошқин - асосан жала ёмғир, қор эриши, сув босими орқали дарё, кўл ва сув омборларда сув ҳажмининг кўтарилиши натижасида юзага келадиган табиий офат. У биноларнинг бузилиши, иншоатлар, йўллар, алоқа тармоқлари, электр узатиш иншоатлари, ўсимлик, ҳайвон ва инсонларни нобуд бўлишига олиб келади.

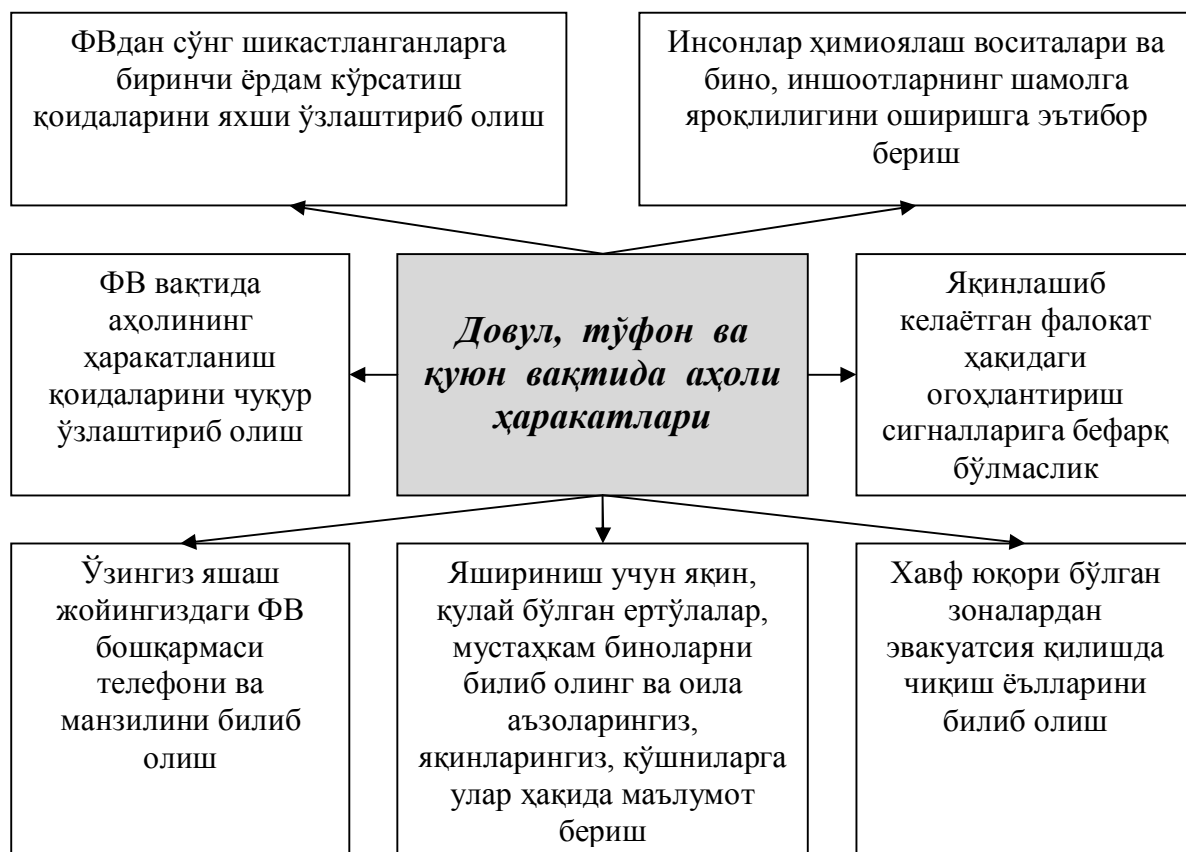
Кичик сув тошқинлари – асосан текисликдаги дарёларда содир бўладиган ва аҳолининг яшашига кескин таъсир этмайдиган, унча кўп бўлмаган моддий зарар етказадиган сув тошқини.

Катта сув тошқинлари – дарё ҳавзасининг катта қисмини қамраб оладиган, аҳолининг хўжалик ва ҳаёт турмушини бузадиган сув тошқини.

Мислсиз сув тошқинлари – дарё ҳавзасининг ҳамма қисмини қамраб оладиган, аҳолининг хўжалик ва ҳаёт турмушини бузадиган ҳамда оммавий эвакуация қилишга олиб келадиган сув тошқини.

Ҳалокатли сув тошқинлари – бир ёки бир неча дарё ҳавзаларини қамраб оладиган, аҳолининг хўжалик ва ҳаёт турмушини бузадиган ҳамда жуда катта миқдорда моддий ва молиявий зарар етадиган, аҳолининг ўлимига сабаб бўладиган, оммавий эвакуация қилишга олиб келадиган сув тошқини.

96-чизма. Довул, тўфон ва қуюн вақтида аҳоли ҳаракатлари.

97-чизма. Сел ҳавфи бор ҳудудларда хавфсизлик тадбирлари

Х А В Ф С И З Л И К Т А Д Б И Р Л А Р И	<ol style="list-style-type: none"> 1. Оммавий ахборот воситалари орқали тоғли ҳудудардаги об-ҳаво шароити билан боғлиқ хабарларни доимо кузатиб бориш. 2. Тинимсиз ёмғир ёки жала ёғиши давом этса, селга хавфли юқориги ҳудудлардан тезда хавфсиз жой томон ҳаракат қилиш. 3. Ҳаракатдаги сел оқими томон яқинлашмаслик, ундан 50-70 м масофада туриш. 4. Кўчки хавфи бор жойлар яқинида тўхтамаслик. 5. Сел хавфи бор ҳудудларда дам олиш учун тўхташ ва кўл дамбалари бўйига палаткалар ўрнатмаслик. 6. Сел хавфи белгилари сезган тақдирда тоғ ёнбағир бўйлаб янада юқорирокқа кўтарилиш. 7. Сел хавфи ўтгандан сўнг, сел оқими ўйиб кетган жойлардан жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиш. 8. Сел хавфи ўтгандан сўнг қор кўчкиси ёки муз кўчиши юзага келиши мумкинлигини инобатга олиб, хавф мавжуд жойлардан узоқроқ юришга ҳаракат қилиш.
--	---

Сел – тоғ дарёлари ўзанларида тўсатдан юзага келувчи катта ҳажмдаги тоғ жинслари бўлаклари, ҳарсанглар, органик моддалар ва сув аралашмасидан иборат вақтинчалик юзага келувчи шиддатли оқим. Сел оқимларини узоқ давом этган кучли жала, қор ёки музликларининг жадал эриши, зилзила ва вулқон отилишлари келтириб чиқаради.

Қор кўчкиси – *тоғларнинг тик ёнбағирларида қор массасининг ағдарилиб ёки сирпаниб тушиши.* Бундай ҳолатда қорнинг устки қисми бироз музлаган бўлиб, қалин қор ёғиши ёки бошқа геодинамик сабабларга кўра пастга қараб силжиши натижасида **қуруқ кўчки** ҳосил бўлади. Баҳор ойларида қор эриган сувининг шимилиб, қорнинг тагини намланиши натижасида қор массасининг турғунлиги камайиб, пастга томон ағдарилиб тушишидан **хўл кўчки** ҳосил бўлади.

Қуруқ кўчкилар 100-300км/соат тезликда, хўл кўчкилар эса - 30 км/соат гача тезликда ҳаракатланади.

Кўчкилар ва ўпирилишлар – *асосан кучли ёмғир ёғиши, қорнинг тез эриши, зилзила содир бўлиши, ерга ишлов беришдаги агротехник хатоликлар ва бошқа омиллар натижасида тоғнинг устки тупроқ қатламнинг пастга томон сирпаниши.* У аҳоли яшаш жойлари, алоқа тармоқлари ва тўғонларга жиддий зарар етказиши мумкин.

Ер сурилиши (кўчки) – *қиялиги катта бўлган тоғ ва тоғолди ҳудудларда тупро ва юмшоқ тоғ жинсларининг пастга томон ҳаракати.*

Тўфон – ер устки иншоатларини жиддий зарарлайди, денгиздан 10-12 метр баландликда тўлқинни юзага келтиради ва тоғлардаги қорли бўрон ва шамол, ҳаво массасини 12 ва ундан юқори балларда (1 балл – 2,5 м/с) ҳаракатлантиради. Океанда юзага келадиган (50 м/с) тўфон тайфун деб аталади.

Бўрон – бу тезлиги 20 м/с дан ортиқ ва узоқ давом этувчи кучли шамол. У циклон даврида кузатилади ва денгизда катта ўлқинларни, қуруқликда эса вайроналикларни келтириб чиқаради.

Қуюн – бу момоқалди роқ булутида юзага келувчи ва кўпинча ер юзасигача диаметри ўнлаб ва юзлаб метрга етувчи хартум шаклида чўзилувчи шамол. У узоқ муддат давом этмайди, булут билан биргаликда ҳаракат қилади.

98-чизма. Гидротехника иншоотларининг хавфсизлигини таъминлашга қўйиладиган асосий талаблар

Гидротехника иншоотларининг хавфсизлигини таъминлашга қўйиладиган асосий талаблар

- ✓ гидротехника иншоотлари хавфининг йўл қўйиладиган даражасини таъминлаш;
- ✓ гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги декларацияларини тақдим этиш;
- ✓ гидротехника иншоотларини лойиҳалаштириш, қуриш ва улардан фойдаланиш бўйича фаолиятни лицензиялаш хавфлилик даражаси юқори бўлган объектлар жумласига кирувчи;
- ✓ гидротехника иншоотларидан фойдаланишнинг узлуксизлиги;
- ✓ гидротехника иншоотларининг хавфсизлигини таъминлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш, шу жумладан уларнинг хавфсизлиги мезонларини белгилаш, гидротехника иншоотларининг ҳолатини доимий назорат қилиш мақсадида уларни техника воситалари билан жиҳозлаш, гидротехника иншоотларига зарур малакага эга бўлган ходимлар хизмат кўрсатишини таъминлаш;
- ✓ гидротехника иншоотларида фавқулодда вазиятларнинг юзага келиш хавфини энг кўп даражада камайтириш бўйича тадбирлар мажмуини олдиндан ўтказиш.

Гидротехника иншоотлари — тўғонлар (плотиналар), гидроэлектр станциялар бинолари, сув ташлаш, сув бўшатиш, сув ўтказиш ва сув чиқариш иншоотлари, туннеллар, каналлар, насос станциялари, сув омборлари қиргоқларини, дарёлар ва каналлар ўзанларининг қиргоқлари ва тубини тошқин ҳамда емирилишлардан муҳофаза қилиш учун мўлжалланган иншоотлар, саноат ва қишлоқ хўжалиги ташкилотларининг суюқ чиқиндилар сақланадиган жойларини ўраб турувчи иншоотлар (кўтармалар).

Фойдаланувчи ташкилот — тасарруфида (балансида) гидротехника иншооти бўлган корхона, муассаса ва ташкилот.

Гидротехникада фавқулодда вазият — муайян ҳудуддаги аварияга олиб келиши мумкин бўлган, шунингдек гидротехника иншоотининг аварияси натижасида вужудга келган бўлиб, одамлар қурбон бўлишига, одамлар соғлиғига ёки атроф табиий муҳитга зарар етказилишига, жиддий моддий талафотларга ва

одамларнинг ҳаёт фаолияти шароитлари бузилишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган вазият.

Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги — гидротехника иншоотларининг одамлар ҳаёти, соғлиги ва қонуний манфаатларини, атроф табиий муҳит ва хўжалик объектларини муҳофаза қилишни таъминлаш имконини берувчи ҳолати.

Гидротехника иншоотининг хавфсизлиги декларацияси — гидротехника иншоотининг хавфсизлиги асослаб бериладиган ҳужжат.

Гидротехника иншоотининг хавфсизлиги мезонлари — гидротехника иншооти ҳолатининг ва ундан фойдаланиш шартларининг гидротехника иншооти аварияси хавфининг йўл қўйиладиган даражасига мувофиқ миқдор ва сифат кўрсаткичларининг чекланган қийматлари.

Гидротехника иншооти аварияси хавфининг йўл қўйиладиган даражаси — гидротехника иншооти аварияси хавфининг норматив ҳужжатлар билан белгиланган қиймати.

99-чизма. ХФХМни таъминлашда раҳбарларнинг асосий вазифалари кетма-кетлиги

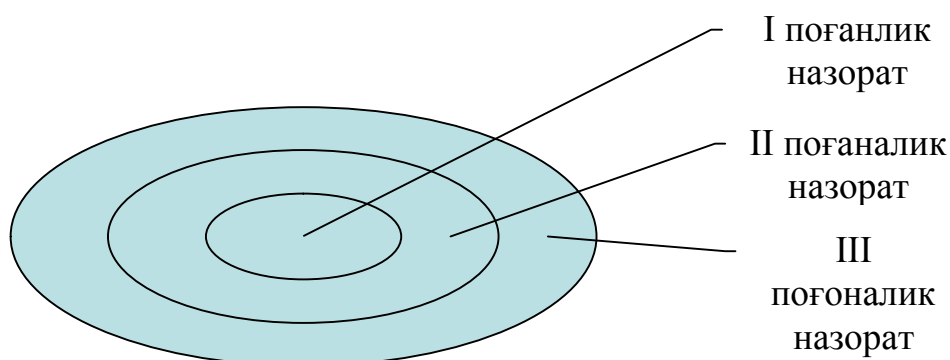
1	Турли вазиятларда корпоратив муносабат субъектларига ХФХни таъминлаш заурлигини тушинтириш
2	Корпоратив муносабат субъектларига ХФХни таъминлашдаги ҳуқуқлари ва мажбуриятларини етказиш
3	Корпоратив муносабат субъектларига турли ҳолатларда, жумладан фавқулодда вазиятларда ҳаракат қилиш қоидаларини ўргатиш
4	ХФХга доир миллий ва халқаро миқёсда эришилган илғор тажрибаларни кенг тарғиб қилиб қилиш
5	ХФХни таъминлаш талабларини муайян кетма-кетликда, яъни тизимли тарғиб қилиш

100-чизма. Таълим муассасалар раҳбарларининг фавқулодда вазиятларда корпоратив муносабат субъектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари

Таълим муассасалар раҳбарларининг ФВ корпоратив муносабат субъектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари

- ходимлар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий объектларни фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш бўйича зарур чораларни режалаштириш, молиялаш ва амалга ошириш;
- хавф манбаи юқори бўлган объектлар хавфсизлиги тўғрисида белгиланган тартибда декларация тақдим этиш;
- ходимларни фавқулодда вазиятлар шароитида қутқарув хизматлари ва қутқарув тузилмалари таркибида муҳофазаланиш усуллари ва ҳаракат қилишга ўргатиш;
- хабар бериш маҳаллий тизимларини яратиш ва доимо шай ҳолатда сақлаб туриш ҳамда фавқулодда вазиятлар таҳдиди борлиги ёки рўй берганлиги тўғрисида ходимларни ўз вақтида хабардор қилиш;
- фавқулодда вазиятлар шароитида объектлар иши ҳамда ходимлар ҳаёт фаолияти барқарор кечишини таъминлаш;
- муҳандислик-химоя иншоотларини, заруратга қараб, олдиндан барпо этилишини таъминлаш ҳамда уларни доимо шай ҳолатда сақлаб туриш;
- фавқулодда вазиятлар рўй бериши эҳтимолини назарда тутиб, белгиланган тартибда моддий ва молиявий ресурслар резервларини яратиш;
- фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш куч ва воситалари яратилишини, тайёргарликдан ўтказилишини ҳамда шай бўлиб туришини таъминлаш;
- фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш режаларига мувофиқ ўз тасарруфидаги объектларда авария-қутқарув ишлари ўтказилишини таъминлаш;
- белгиланган тартибда ихтисослашган хизматлар ва тузилмаларни яратиш, уларни шахсий таркиб, техника ва анжом билан тўлдириш;
- белгиланган тартибда эвакуацияга оид тадбирларни ўтказиш ва одамларни жойлаштириш учун олдиндан базалар тайёрлаб қўйиш;
- белгиланган тартибда фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш соҳасида ахборотлар тақдим этиш.

101-чизма. Таълим муассасаларида ХФХМнинг поғоналик назорати

Таълим муассасаларида ХФХМнинг поғоналик назорати – таълим тизимидаги барча муассасаларда ХФХни таъминлаш учун ҳар ойда режлаштириладиган текширув. Барча таълим муассасаларида ХФХни таъминлаш учун уч поғоналик назорат амалга оширилади:

I поғона – ҳар куни педагоглар навбатчи ўқитувчи билан иш жойларини айланиб чиқиб, учраган камчиликларни бартараф этиш чораларини кўрадилар ва тегишли соҳа бўйича директор ўринбосарига хабар беради.

II поғона – ҳар ҳафтада бўлим бошлиқлари директор ўринбосари билан биргаликда таълим муассасидаги иш жойларини айланиб чиқиб, учраган камчиликларни тузатиш чораларини кўрадилар.

III поғона – ойда бир маротаба муассаса директори ва унинг ўринбосарлари ўзига қаршли йўналишлар бўйича ХФХни таъминлаш нуқтаи назардан АЛ ва КХКга тегишли барча ҳудуд, бино ва иншоотларни айланиб чиқиб, ёзма далолатнома тайёрлайдилар ва уни алоҳида бир масала сифатида таълим муассасининг Педагогик Кенгашида муҳокама қиладилар ва тегишли қарорни чиқарадилар.

102-чизма. Таълим муассасаларининг ўқув хоналари, ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устахоналари машғулотлар ўтказишда меҳнатни муҳофаза қилиш талаблари

(2013 йил 1 апрелдаги “Таълим муассасаларининг ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устахоналари учун меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини тасдиқлаш ҳақида” 20-б-сонли, 2013 йил 1 мартдаги “Таълим муассасаларининг ўқув хоналарида машғулотлар ўтказишда меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини тасдиқлаш ҳақида” 14-б-сон Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирининг буйруқлари асосида)

Ўқув хоналари	Ўқув-ишлаб чиқариш устахоналари
Умумий қоидалар	
1. Машғулотлар ўтказиладиган барча таълим муассасаларига тааллуқли.	1. Ўқув-ишлаб чиқариш устахоналарида амалиётларни ўтказиш билан шуғулланувчи барча таълим муассасаларига тааллуқли.
<p>2. Ишлаб чиқариш биноларини ва иншоотларини лойиҳалаш, қуриш ва қайта қуришда, техник жиҳозлаш ва қайта жиҳозлашда, технологик жараёнлар ҳамда ускуналардан фойдаланишда ҳисобга олиниши лозим.</p> <p>3. Техник жиҳатдан тартибга солиш соҳасидаги норматив ҳужжатлар талаблари бажарилиши шарт эканлигини истисно этмайди.</p> <p>Таълим муассасаларида меҳнатни муҳофаза қилиш ва ишлаб чиқариш бўйича хавфсизликка оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга риоя этилиши устидан давлат назорати бунга махсус ваколат берилган давлат органлари томонидан, жамоатчилик назорати эса меҳнат жамоалари ва касаба уюшмаси, таълим муассасалари томонидан сайланадиган меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича вакиллар томонидан амалга оширилади.</p>	
Меҳнатни муҳофаза қилиш хизматини ташкил этиш	
<p>1. Таълим муассасаларида меҳнатни муҳофаза қилиш борасидаги ишларни ташкил қилиш Меҳнат муҳофазаси бўйича ишларни ташкил этиш тўғрисидаги намунавий низомга (рўйхат рақами 273, 1996 йил 14 август) мувофиқ амалга оширилади.</p> <p>2. Таълим муассасаларида қуйидаги асосий ҳужжатлар ишлаб чиқилади (тасдиқланади) ва юритилади:</p> <ul style="list-style-type: none"> меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилиш ишларини яхшилаш, санитария-соғломлаштириш чора-тадбирлари бўйича бўлимни ўз ичига олган жамоавий шартнома; тасдиқланган меҳнат шароитларини баҳолаш ва иш ўринларини аттестация қилиш услубига мувофиқ иш ўринларини аттестация қилиш карталари; меҳнатни муҳофаза қилиш хизматининг чораклик иш режалари; ходимлар ва муҳандис-техник ходимларни ўқитиш, йўл-йўриқ бериш ва билимларини синовдан ўтказиш дастурлари; меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича маъмурий-жамоатчилик назоратини юритиш журнали (уч босқичли назорат); ходимларга ёнғинга қарши йўл-йўриқ бериш ва ёнғин-техникавий минимум машғулотларини ўтказиш дастури; ҳар бир касб ва иш турлари бўйича меҳнатни муҳофаза қилиш йўриқномалари. <p>3. Ўзбекистон Республикаси «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунининг (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й., 5-сон, 223-модда) 14-моддасига мувофиқ ходимлар сони 50 нафар ва ундан ошадиган таълим муассасаларида махсус тайёргарликка эга шахслар орасидан меҳнатни муҳофаза қилиш хизматлари тузилади (лавозимлар жорий этилади), 50 ва ундан зиёд транспорт воситаларига эга бўлган таълим муассасаларида эса бундан ташқари йўл ҳаракати</p>	

хавфсизлиги хизматлари тузилади (лавозимлар жорий этилади). Ходимлар сони ва транспорт воситалари миқдори камроқ таълим муассасаларида меҳнатни муҳофаза қилиш хизматининг вазифаларини бажариш раҳбарлардан бирининг зиммасига юкланади.

4. Меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати ўз мақомига кўра таълим муассасасининг асосий хизматларига тенглаштирилади ва унинг раҳбарига бўйсунди ҳамда таълим муассасасининг фаолияти тугатилган тақдирда бекор қилинади.

5. Меҳнатни муҳофаза қилиш хизматининг мутахассислари лавозим йўриқномасига биноан уларнинг мажбуриятлари жумласига киритилмаган бошқа ишларни бажаришга жалб этилишлари мумкин эмас.

6. Таълим муассасаларида меҳнат фаолияти билан боғлиқ равишда содир бўлган бахтсиз ҳодисалар ва бошқа жароҳатланишларни текшириш ва ҳисобини юритиш Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 6 июндаги 286-сон қарори (Ўзбекистон Республикаси Хукумати қарорларининг тўплами, 1997 й., 6-сон, 21-модда) билан тасдиқланган Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ва ходимлар саломатлигининг бошқа хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олиш тўғрисидаги низомга мувофиқ амалга оширилиши лозим.

Ходимларни ўқитиш, уларнинг билимларини синовдан ўтказиш ва уларга йўл-йўриқ беришни ташкил этиш

1. Таълим муассасаси ходимлари ўз касблари бўйича белгиланган тартибда ўқишлари, уларнинг билимлари синовдан ўтказилиши ва уларга йўл-йўриқлар берилиши керак.

2. Ходимларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича билимларини синовдан ўтказиш Меҳнат муҳофазаси бўйича ўқишларни ташкил қилиш ва билимларни синаш тўғрисидаги намунавий низомга (рўйхат рақами 272, 1996 йил 14 август) мувофиқ амалга оширилиши лозим.

3. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича йўриқномалар Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича йўриқномаларни ишлаб чиқиш тўғрисидаги низомга (рўйхат рақами 870, 2000 йил 7 январь) (Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат кўмиталари ва идораларининг меъерий ҳужжатлари ахборотномаси, 2000 й., 1-сон) мувофиқ ишлаб чиқилади ҳамда таълим муассасаси ходимларини ва иш жойларини ушбу йўриқномалар билан таъминлаш таълим муассасаси раҳбарияти зиммасига юклатилади.

Хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари

1. Таълим муассасалари ГОСТ 17.2.3.02 бўйича хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари, уларнинг тавсифи, юзага келиш манбалари, ходимларга таъсир қилиш хусусиятлари, саломатлик учун хавфлилик даражаси ҳамда келгусидаги оқибатлари тўғрисида тўлиқ ва ҳолисона маълумотга эга бўлиши лозим.

2. Иш жойларидаги ишлаб чиқариш муҳити ҳамда хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари тўғрисидаги маълумотлар ишлаб чиқариш муҳитининг физик, кимёвий, радиологик, микробиологик ва микроиклим ўлчови натижалари, шунингдек меҳнат шароитларини аттестация қилиш орқали белгиланиши лозим.

3. Янги зарарли моддалар пайдо бўлишига ёки хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари йўқолишига олиб келадиган технологик жараёнлар ўзгарганда хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари тўғрисидаги маълумотларга таълим муассасаси раҳбари томонидан тегишли ўзгартиришлар киритилиши лозим.

Ўта хавфли касблар ва ишлар рўйхати

1. Таълим муассасаси ўта хавфли шароитда бажариладиган ишлар рўйхатига эга бўлиши лозим. Рўйхатга хавфли моддалар билан бажариладиган ишлар, баландликда, ифлосланган ҳаво ва сув муҳитида, юқори ҳарорат ва намлик шароитида бажариладиган ишлар, буғ ва сув иситиш қозонлари, юк кўтариш механизмлари, босим остида ишлайдиган сифимлар, электр ускуналарга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ ишлар ва амалдаги тармоқ рўйхатларига мувофиқ бошқа ишлар киритилиши шарт.

2. Барча ходимлар ўта хавфли ишларни бажариш топшириғини олишдан олдин, меҳнат муҳофазаси бўйича йўл-йўриқ олиши ва ишларни бажариш усулларини ўзлаштириб олиши шарт.

3. Ўта хавфли ишларни бажариш фақат белгиланган тартибда расмийлаштирилган наряд-рухсатномага мувофиқ амалга оширилиши лозим.

4. Таълим муассасаси раҳбарияти ўта хавфли ишларни режалаштириш, ташкиллаштириш ва хавфсиз бажариш белгиланган талабларга мувофиқ амалга оширилишига жавобгардир.

Жамоавий ва якка тартибдаги ҳимоя воситаларини қўллаш

1. Ходимларни хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омилларидан ҳимоя қилиш жамоавий ва якка тартибдаги ҳимоя воситаларидан фойдаланиш орқали таъминланиши лозим.

2. Жамоавий ҳимоя воситаларига қуйидагилар киради:

ўқув ва лаборатория хоналарининг ҳаво муҳитини меъёрлаштириш воситалари (шамоллатиш ва ҳаво тозалаш, иситиш, ҳаво ҳароратини, намлигини бир хил меъёрда сақлаш ва бошқалар);

ўқув ва лаборатория хоналарининг ёруғлигини нормаллаштириш воситалари (ёритиш асбоблари, ёруғликдан ҳимоя қилиш мосламалари ва бошқалар);

шовқиндан, тебранишдан, электр тоқлар уришидан ҳамда ускуналар юзасини юқори даражадаги ҳароратдан ҳимоя қилиш воситалари;

механик ва кимёвий омилларнинг таъсиридан ҳимоя қилиш воситалари.

3. Жамоавий ҳимоя воситалари хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари барча ходимларга таъсир қилганда қўлланилиши шарт ва таълим муассасасини куриш ёки реконструкция қилиш лойиҳаларига киритилиши лозим.

4. Жамоавий ҳимоя воситалари ёрдамида хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омилларини рухсат этилган миқдоргача камайтириш имкони бўлмаган ҳолларда якка тартибдаги ҳимоя воситалари қўлланилиши лозим. Бундай ҳолларда якка тартибдаги ҳимоя воситаларисиз ходимларнинг ишга жалб қилиниши тақиқланади.

5. Якка тартибдаги ҳимоя воситаларидан фойдаланадиган ходимлар уларнинг қўлланилиши, ҳимоя хусусиятлари ва амал қилиш муддати тўғрисидаги маълумотларга эга бўлиши лозим.

6. Таълим муассасасида қуйидагилар таъминланиши шарт:

якка тартибдаги ҳимоя воситаларининг зарур миқдори ва номенклатураси;

ҳимоя воситаларини қўллаш ва тўғри фойдаланиш устидан доимий назорат амалга оширилиши;

ҳимоя воситаларининг самарадорлиги ва созлиги текширилиши;

хавфли ва захарли моддалар билан ишлашда фойдаланилган якка тартибдаги ҳимоя воситаларининг дезинфекция қилиниши (бир марта қўлланиладиган ҳимоя воситалари бундан мустасно).

7. Турли агрессив моддалар билан ишлаётганда тери касалликларининг олдини олиш учун профилактик паста ва мазлардан фойдаланиш лозим.

8. Ходимлар махсус кийим, махсус пойабзал ва бошқа якка тартибда ҳимояланиш воситалари билан белгиланган тартибда бепул таъминланиши лозим.

Касбий танлов

1. Таълим муассасаларида танлов ўтказилиши лозим бўлган касблар ва мутахассисликлар рўйхати бўлиши лозим.

2. Ўқитувчилар, таълим муассасаларининг раҳбарлари тегишли маълумотга ва иш тажрибасига эга бўлиши керак.

3. Босим остида ишловчи асбоб-ускуналарда, шунингдек хавфи юқори бўлган ишларда хизмат кўрсатувчи ходимлар махсус курсларда тайёргарликдан ўтган ва тегишли гувоҳномага эга бўлиши шарт.

4. Ўн саккиз ёшдан кичик шахсларнинг меҳнати қўлланиши тақиқланадиган ноқулай

меҳнат шароитлари ишлари рўйхатига (рўйхат рақами 1990, 2009 йил 29 июль) (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 30-31-сон, 355-модда) мувофиқ ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар зарарли ва ноқулай меҳнат шароити мавжуд ишларга қабул қилинмаслиги лозим.

5. Аёллар меҳнатидан фойдаланиш тўлиқ ёки қисман тақиқланадиган меҳнат шароити ноқулай бўлган ишлар рўйхатига (рўйхат рақами 865, 2000 йил 5 январь) (Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат кўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари ахборотномаси, 2000 й., 1-сон) мувофиқ аёллар зарарли ва ноқулай меҳнат шароитига эга бўлган ишларга қабул қилинмайди.

Ходимларнинг саломатлигини назорат қилиш

1. Таълим муассасаларида ходимларнинг саломатлигини назорат қилиш Ходимларни тиббий кўриқдан ўтказиш тартиби тўғрисида низом (рўйхат рақами 2387, 2012 йил 29 август) (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 35-сон, 407-модда) асосида амалга оширилиши лозим.

2. Таълим муассасаси раҳбарияти касаба уюшмаси кўмитаси ва соғлиқни сақлаш органлари билан биргаликда ҳар йили даврий тиббий кўриқдан ўтиши лозим бўлган ходимларнинг рўйхатини тузиши ҳамда ходимларнинг тиббий кўриқдан ўтишини таъминлаши лозим.

3. Тиббий кўриқлар таълим муассасасининг тиббий муассасаларида, улар мавжуд бўлмаган ҳолларда даволаш-профилактика муассасаларида ўтказилиши лозим.

4. Ходим тиббий кўриқдан ўтишдан бўйин товлаган ёки тиббий кўриқ натижаларига кўра берилган тавсияларни бажармаган тақдирда ушбу ходим ишга қўйилиши мумкин эмас.

5. Даврий тиббий кўриқлар ўз вақтида, сифатли ўтказилиши ва уларнинг натижаларига кўра тавсиялар бажарилиши учун жавобгарлик таълим муассасаси раҳбарияти зиммасига юклатилади.

6. Ходимларни соғлиғи туфайли уларга рухсат этилмаган ишларда ишлатиш тақиқланади.

Санитария ва гигиенага қўйиладиган талаблар

1. Таълим муассасаларининг хоналари ва иш ҳудудидаги ҳарорати, нисбий намлик, ҳавонинг ҳаракатланиш тезлиги ва бошқалар ГОСТ 12.1.005-88 «Иш ҳудудининг ҳавоси. Умумий санитария-гигиеник талаблари» га мувофиқ бўлиши керак.

2. Таълим муассасасининг ишлаб чиқариш хоналари қуйидаги санитария қоидаларига мувофиқ сақланиши лозим:

хоналарнинг ҳарорати, нисбий намлик ва ҳавонинг ҳаракатланиш тезлиги, иш жойларидаги ортиқча иссиқлик, бажарилаётган ишнинг оғирлик даражасига кўра тоифаси йил мавсуми ҳисобга олинган ҳолда белгиланиши;

ишлаб чиқариш, санитария-маиший, хом ашё ва тайёр маҳсулотни сақлаш хоналарининг ёруғлиги ҚМҚ 3.01.05-98 «Табиий ва сунъий ёритиш. Лойиҳалаштириш меъёрлари»га мувофиқ бўлиши ҳамда меҳнат шароитларини яратиш учун етарли ёруғлик кучини таъминлаши;

хоналарда ёритиш асбоблари чанг тўпланишига имконият бермайдиган конструкцияга эга бўлиши, шунингдек синган тақдирда унинг парчалари сочилиб кетмаслиги учун ёпиқ бўлиши.

3. Ноқулай омиллар таъсирига қарши ҳимоя тадбирларини тузишда самарали ҳаво алмашинуви тизимини ҚМҚ 2.04.05-97 «Иситиш, вентиляция ва кондициялаш» талабига мувофиқ ташкил қилиш лозим.

4. Ишлаб чиқариш, санитария-маиший, хом ашё ва тайёр маҳсулотни сақлаш хоналарини гигиеник жиҳатдан тоза сақлаш ва ходимларнинг шахсий гигиенасига қўйиладиган талаблар қонун ҳужжатларида белгиланган қоидаларга мувофиқ бўлиши лозим.

Таълим муассасаси майдонларида бўлган хавфсизлик талаблари

1. Таълим муассасаси майдонлари ва биноларининг жойлашуви ҚМҚ II 89-80 «Саноат ташкилотларининг бош плани» талабларига мос бўлиши керак.
2. Таълим муассасаси майдонлари кўкаламзорлаштирилган ва сув қуйиш қувурлари тармоғи билан таъминланган бўлиши лозим.
3. Таълим муассасаси майдонидаги ўтиш жойлари мустаҳкам ёпқичлар, сувлар оқиб кетадиган иншоотлар билан жиҳозланган бўлиши керак.
4. Ёз мавсумида йўлаклар ва ўтиш жойларига сув сепилган, қишда қордан тозаланиб, қум сепилган бўлиши лозим.
5. Қишки мавсумда биноларнинг томлари қордан, карнизлари музлардан тозалаб турилиши зарур.
6. Таълим муассасаси ҳудудида ҳар куни тозалаб ва дезинфекция қилиб туриладиган ахлат ташланадиган идишлар бўлиши шарт.
7. Ҳовлидаги ҳожатхоналар озода сақланиши, мунтазам дезинфекция қилиниши, сутканинг қоронғи пайтида эса ёритилиши керак.
8. Таълим муассасаси жойлашган майдон бутун чегара бўйлаб тўсилган бўлиши, унинг ҳудудига бегоналарнинг кириши чекланган ва назорат остига олинган бўлиши лозим.

Бино ва иншоотларга бўлган хавфсизлик талаблари

1. Ёрдамчи бинолар ва хоналар ҚМҚ 2.09.04-98 «Ташкилотларнинг маъмурий ва маиший бинолари» талабларига мувофиқ бўлиши лозим.
 2. Ишлаб чиқариш ва ёрдамчи хоналарнинг микроиқлими (харорати, нисбий намлиги, ҳавонинг ҳаракатланиш тезлиги ва бошқалар) ГОСТ 12.1.005-88 талабларига жавоб бериши керак.
 3. Мунтазам ишлашга мўлжалланган иш жойларининг нам хоналарида ҳамда иссиқ ўтказувчи полларида (бетонли, ғиштли, плитали ва бошқалар) ёғоч тўшамалар ва панжаралар ётқизилган бўлиши керак.
 4. Пол тўшамалари зарарли моддалар, ишлаб чиқаришдаги чиқиндилар ва чанглардан осон тозаланадиган бўлиши керак.
 5. Бинога транспорт воситаларининг кириш жойлари дарвозалар ва сигнал асбоб-ускуналари билан таъминланган бўлиши лозим.
 6. Дарвоза тавақалари ёпиқ ва очиқ ҳолатида махсус мосламалар билан мустаҳкам тутиб турилган бўлиши керак.
 7. Таълим муассасаларида бинолар ва иншоотлардан фойдаланиш ҳолатини мунтазам кузатиш ташкил этилган бўлиши керак.
 8. Бинолар бир йилда бир марта таълим муассасаси раҳбари тасдиқлаган комиссия томонидан техник кўриқдан ўтказилиши лозим. Техник кўриқ хулосалари уларда топилган нуқсонларни бартараф этиш бўйича тадбирлар ва муддати кўрсатилган далолатномалар орқали расмийлаштирилиши керак.
 9. Ходимлар учун хавф туғдирувчи ҳалокат тусидаги бузилишлар тезда бартараф этилиши керак. Хавфли ҳудудларда ишлаб чиқариш жараёнлари ҳалокат бартараф этилгунга қадар тўхтатиб турилиши, шунингдек хизмат кўрсатувчи ходимлар хавфсиз жойга кўчирилиши керак.
 10. Кириш ва чиқиш йўллари, коридор, тамбур, нарвонлар турли жисмлар ва асбоб-ускуналар билан тўсиб қўйилмаслиги лозим. Эвакуация чиқиш йўлларининг барча эшиклари бинодан чиқиш йўналиши бўйича очилиши лозим.
- Таълим муассасасининг ишлаб чиқариш хоналари ва омборхоналари ёнғиндан хабар берувчи ва ёнғинларни бартараф этувчи автоматик қурилмалар билан жиҳозланган бўлиши лозим.

Шамоллатиш ва иситиш тизимида қўйиладиган талаблар

<p>1. Шамоллатиш ва иситиш тизими ҚМҚ 2.04.05-97 «Иситиш, шамоллатиш ва кондиционерлаш» талабларига мувофиқ бўлиши лозим.</p> <p>2. Оқимли шамоллатишларни ташқи ҳаво тизимидан олиш ердан камида 2 м баландликда бажарилиши лозим.</p> <p>3. Ўтиш жойларида жойлашган иситиш жиҳозлари рухсат этилган ўтиш йўлакларининг энини камайтирмаслиги лозим.</p> <p>4. Иш жойларида ҳаво ҳарорати енгил жисмоний ишда 21° С, ўртача оғир ишда 17° С ва оғир ишда 16° С дан паст бўлмаслиги керак.</p>	
	<p>5. Ходимларнинг исиниши учун хоналардаги ҳарорат 22° С дан кам бўлмаслиги керак.</p> <p>6. Исиниш хоналаригача бўлган масофа биноларда жойлашган иш жойларидан 75 м дан, бино ташқарисидаги иш жойларидан эса 150 м дан кўп бўлмаслиги лозим.</p>
<i>Шовқин ва тебранишга қўйиладиган талаблар</i>	
<p>1. Иш жойларида, хоналарда ва таълим муассасаси худудида шовқин ва тебранишнинг даражаси СанҚваМ 0120-01 «Иш жойларида шовқиннинг йўл қўйилган даражасининг санитария меъёрлари», СанҚваМ 0122-01 «Иш жойларида умумий ва локаль тебранишнинг санитария меъёрлари», ГОСТ 12.1.003-89 «Шовқин. Умумий хавфсизлик талаблари» ва ГОСТ 12.1.012-90 «Тебранма. Умумий хавфсизлик талаблари» талабларига мувофиқ бўлиши керак.</p> <p>2. Иш жойларида шовқин ва тебраниш даражаси мунтазам назорат қилиб турилиши керак. Агарда у белгиланган меъёрлардан юқори бўлса, уни пасайтириш учун қуйидаги тадбирлар қўлланиши лозим:</p> <p>деталларнинг зарбали ҳаракатларини зарбасиз ҳаракатларга, илгарилама-қайтма ҳаракатларни айланма ҳаракатларга ўзгартириш;</p> <p>шовқин чиқарувчи агрегат ёки унинг айрим қисмларига шовқинни тўсувчи қобиклар ўрнатиш;</p> <p>агрегатдан чиқаётган аэродинамик шовқинларга қарши самарали товуш сўндиргичлар қўллаш;</p> <p>шовқинли ускуналарни (паррақлар, компрессор) тўсилган хоналарда ёки ишлаб чиқариш хоналаридан ташқарида жойлаштириш;</p> <p>тебранишни камайтириш учун, унинг манбалари (электр двигателлар, паррақлар ва бошқалар) полдан ва бинонинг бошқа конструкцияларидан изоляцияланган мустақил пойдеворларда ёки махсус ҳисоблаб чиқилган амортизаторларга ўрнатилиши керак.</p> <p>3. Ишлаб чиқариш хоналарида шовқинни техник воситалар билан баргараф этишнинг иложи бўлмаса, эшитиш аъзоларини якка тартибда ҳимоя қилувчи воситалардан ва шовқинга қарши каскалардан фойдаланиш керак.</p>	
<i>Сув таъминоти ва канализация тизимига қўйиладиган талаблар</i>	
<p>1. Сув билан таъминлаш ва канализация тизими ҚМҚ 2.04.01-98 «Биноларнинг ички сув қувири ва канализацияси» талабига мос келиши керак.</p> <p>2. Ичимлик сувидан фойдаланиш учун сув қувирига уланган фавворачалар бўлиши керак. Сув қувурлари йўқ бўлганда махсус идишларда қайнатилган сув бўлиши лозим.</p> <p>3. Ичимлик сувининг ҳарорати 8° С дан 20° С гача бўлиши керак.</p> <p>4. Таълим муассасаси худудидаги ҳожатхоналар иссиқ сув ва канализация тизимига уланган бўлиши лозим.</p> <p>5. Таълим муассасасида канализация тизими йўқ бўлганда давлат санитария назорати органлари билан келишилган ҳолда таълим муассасасида ер қатламини ифлослантирмаган ҳолда душхоналардан ва юз-қўл ювгичлардан сув оқмайдиган қурилмалар ахлат ўраларининг мавжуд бўлишига рухсат этилади.</p>	

Ёритишга қўйиладиган талаблар

1. Ўқув ва лаборатория хоналарини табиий ва сунъий ёритиш ҚМҚ 2.01.05-98 «Табиий ва сунъий ёритиш» талабларига мос бўлиши лозим.
2. Ёритиш воситалари тоза ва соз ҳолатда бўлиши керак. Ёруғлик тушувчи ойналарни йилида камида икки марта тозалаш лозим.
3. Ёруғлик тушадиган дераза ва эшикларни турли предметлар (ускуна, тайёр маҳсулот ва бошқалар) билан тўсиб қўйишга рухсат этилмайди.
4. Сунъий ёритиш умумий ва бирлашган тизим орқали амалга оширилади. Биргина маҳаллий ёритишни қўллаш тақиқланади.
5. Участка ва хоналарда портлаш бўйича хавфли газ ва чанглар концентрацияси йиғилиб қолиши эҳтимоли бўлса, электр ёритиш тизими портлашдан алоҳида бажарилиши керак.
6. Хавфлилик даражаси юқори бўлган хоналарда кучланиши 36 В дан юқори бўлмаган кўчма электр ёриткичлар ишлатилиши керак. Ускуналар ва иншоотлар (бункерлар, қудуқлар, буғлантириш камералари, туннеллар ва бошқалар)нинг ички сиртини ёритиш учун ишлатиладиган кўчма электр ёриткичларнинг кучланиши 12 В дан ошмаслиги керак.
7. Кўчириб юрилувчи ёриткичлар шишали ҳимоя қопқоқлари ва металл тўр билан қопланган бўлиши лозим. Ушбу ёриткичлар ва бошқа кўчириб юрилувчи аппаратлар учун мис толали эгилувчан кабель ва электр ўтказгичлар қўлланиши лозим.
8. Эвакуация йўлаклари ва зинапояларда авария ёриткичлари бўлиши лозим.
9. Авария ёриткичлари бошқа ёриткичлардан тури, ўлчамлари ва махсус туширилган белгилари билан ажралиб туриши ва вақти-вақти билан чангдан тозалаб турилиши лозим.
10. Авария ёритиш тармоқларига электр энергия истеъмолчиларининг уланиши тақиқланади. Авария ёриткичларининг созлиги ҳар чоракда камида бир марта текширилиши лозим.

Маиший иморатларга қўйиладиган талаблар

1. Таълим муассасалари маиший ва овқатланиш хоналари, тиббий пунктлар билан жиҳозланган бўлиши керак.
2. Кийим алмаштириш ва ювиниш хоналари, ичимлик суви таъминоти қурилмалари, ҳожатхоналар ва шу каби қурилмаларнинг сони таълим муассасаларининг умумий контингент сони ҳисобига олинган ҳолда белгиланиши лозим.
3. Душхоналар ва ҳожатхоналардаги тарновлар, каналлар, траплар, писсуарлар ва унитазлар мунтазам равишда тозаланиши, ювилиши ва дезинфекция қилиниши лозим.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишга бўлган талаблар

1. Таълим муассасаси атроф табиий муҳитнинг (ҳаво, тупроқ, сув ҳавзалари) ифлосланишига ва зарарли омилларнинг тегишли нормалардан ортиқ даражада тарқалишига олиб келмаслиги лозим.
2. Таълим муассасаларида ишлаб чиқариш жараёнларини амалга оширишда атроф табиий муҳитни чиқиндилар (оқова сувлар, шамоллатиш тизими чиқиндилари ва бошқалар) билан ифлосланиши эҳтимолини истисно этадиган шароитлар таъминланиши лозим.
3. Таълим муассасаларида чиқиндиларни йиғиш учун атрофи ўралган махсус жой ажратилиши ва чиқиндилар учун махсус идишлар билан таъминланиши ва ушбу идишлар бўшатиладиган сўнг хлорли оҳак эритмаси билан дезинфекция қилиниши ва ювилиши керак.

Ёнғин ва портлашга қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Ўқув ва лаборатория хоналари ёнғин ва портлаш хавфсизлиги, уларни режалаштиришда, ташкиллаштиришда ва олиб боришда ГОСТ 12.1.004-91 «Ёнғин хавфсизлиги. Умумий талаблари» ва ГОСТ 12.1.010-90 «Портлаш хавфи. Умумий талаблари»га ва мазкур Қоидаларга мувофиқ таъминланиши лозим.

<p>2. Шамоллатиш тизими ёнғиндан дарак берувчи сигнализация билан бирлаштирилган бўлиши керак.</p> <p>3. Ёнғин сув манбаи йўлаклари ҳамда ёнғинни ўчириш воситаларига борадиган йўлаklar доимо бўш бўлиши керак.</p> <p>4. Портлашнинг олдини олиш учун машина ва агрегатларнинг ишқаланувчи қисмларини қизиби кетишига йўл қўймаслик лозим.</p> <p>5. Аралашганда портловчи модда ҳосил қилиши лозим бўлган газларни умумий коллекторга чиқариш тақиқланади.</p> <p>6. Архив, омборхона ва ҳаво алмаштириш ускуналари ўрнатилган хоналарнинг эшиклари ёнғинга чидамли қилиб ишланган бўлиши керак.</p> <p>7. Таълим муассасаси биноларининг ҳар бир қаватида ёнғин содир бўлганида ходимларни, ўқувчи-талабаларни ва моддий бойликларни қутқариш чизмаси ўрнатилиши шарт. Чизмада хоналар, йўлаklar, бирламчи ёнғин ўчириш воситалари, телефон жойлашуви, ходимлар ва ўқувчи-талабаларнинг фавқулодда ҳолатда захира чиқиш йўлларида ҳаракат қилиш йўналишлари кўрсатилиши лозим.</p> <p>8. Биноларда қуйидагилар тақиқланади: ертўлада ёнувчи суюқликлар, газ сифимлари, портлаш хавфи бўлган моддаларни сақлаш; чордоқларда, техник қаватларда, венткамераларда асбоб-ускуналарни сақлаш; захира чиқиш йўллари деворларига, шифт ва полларига енгил ёнувчи материаллар билан ишлов бериш, бўяш, шунингдек зинапоялар ва улар олдидаги хоналарга ёнувчи қурилиш материалларидан ишлов бериш, ёғоч панеллар билан безаш, турли қўшимча хизмат хоналарини қуриш; хоналардаги электр иситкич асбоблари, компьютер ва ёрдамчи асбоб-ускуналарни электр тармоғига уланган ҳолда қолдириш; электр асбоб-ускуналар ва жиҳозлардан фойдаланишдан аввал уларни қўллаш бўйича техник йўриқномада келтирилган фойдаланиш қоидалари билан танишиб чиқмасдан ишлатиш.</p> <p>9. Ёнғин ўчириш воситаларидан хўжалик ишларини бажариш мақсадларида фойдаланиш тақиқланади.</p> <p>10. Ёнғинга қарши сув ҳавзалари доимо соз ҳолатда бўлиши, ичидаги сув ҳажми ёнғинни ўчириш учун етарли бўлиши керак. Сув ҳавзаларининг ишга яроқлилиги йилига камида икки мартаба, баҳор ва куз мавсумларида текширилиши лозим.</p>	<p>11. Ишлаб чиқаришда синалмаган ёнғин ва портлаш хавфи мавжуд ҳамда токсик хусусиятларга эга бўлган моддалар ва материалларни қўллаш тақиқланади.</p> <p>12. Ишлаб чиқариш жараёнларини амалга оширишда ёнғинлар, портлашлар, авариялар, захарланишлар содир бўлиши ҳамда атроф муҳит унинг чиқиндилари (оқова сувлари, шамоллатиш чиқиндилари ва бошқалар) билан ифлосланиши эҳтимолини истисно этадиган шароитлар таъминланиши лозим.</p> <p>13. Ишлаб чиқариш бинолари ва хоналари дастлабки ёнғинни ўчириш воситалари билан таъминланган бўлиши шарт.</p> <p>14. Ўқув-ишлаб чиқариш хоналари учун ҳудудий ёнғин хавфсизлиги хизмати билан келишилган ёнғин хавфсизлиги</p>
<p>11. Ўқув ва лаборатория хоналарида синалмаган ёнғин ва портлаш хавфи мавжуд ҳамда токсик хусусиятларга эга бўлган моддалар ва материалларни қўллаш тақиқланади.</p> <p>12. Ўқув ва лаборатория хоналарининг портлаш жиҳатдан хавфлилик тоифалари лойиҳа таълим муассасаси томонидан ТЛТМ 24-86 «Технологик лойиҳалаштириш тармоқ меъёрлари»га мувофиқ ҳар бир ҳолат учун алоҳида аниқланиши лозим.</p> <p>14. Технологик жараёнларни амалга оширишда ёнғинлар, портлашлар, авариялар, захарланишлар содир бўлиши ҳамда атроф муҳит унинг чиқиндилари (оқова сувлари, шамоллатиш чиқиндилари ва бошқалар) билан ифлосланиши эҳтимолини истисно этадиган шароитлар</p>	<p>11. Ишлаб чиқаришда синалмаган ёнғин ва портлаш хавфи мавжуд ҳамда токсик хусусиятларга эга бўлган моддалар ва материалларни қўллаш тақиқланади.</p> <p>12. Ишлаб чиқариш жараёнларини амалга оширишда ёнғинлар, портлашлар, авариялар, захарланишлар содир бўлиши ҳамда атроф муҳит унинг чиқиндилари (оқова сувлари, шамоллатиш чиқиндилари ва бошқалар) билан ифлосланиши эҳтимолини истисно этадиган шароитлар таъминланиши лозим.</p> <p>13. Ишлаб чиқариш бинолари ва хоналари дастлабки ёнғинни ўчириш воситалари билан таъминланган бўлиши шарт.</p> <p>14. Ўқув-ишлаб чиқариш хоналари учун ҳудудий ёнғин хавфсизлиги хизмати билан келишилган ёнғин хавфсизлиги</p>

таъминланиши лозим.

15. Ўқув ва лаборатория хоналари дастлабки ёнғинни ўчириш воситалари билан таъминланган бўлиши шарт.

16. Ўқув ва лаборатория хоналари учун ҳудудий ёнғин хавфсизлиги хизмати билан келишилган ёнғин хавфсизлиги бўйича йўриқнома ишлаб чиқилиши ва кўринадиган жойга осиб қўйилиши лозим.

17. Ўқитувчи ва ўқувчилар билан ёнғин хавфсизлиги бўйича машғулотлар ўтказилиши ва уларга ёнғиннинг олдини олиш бўйича йўл-йўриқлар берилиши керак.

18. Таълим муассасасининг барча хоналарида, омборхонада ва ёрдамчи биноларнинг кўринарли жойларида ёнғин хавфсизлиги хизматининг телефон рақамлари ёзилган эслатма ёзувлари бўлиши керак.

19. Таълим муассасаси биноларида ўрнатилган ички ёнғин ўчириш жўмраклари сув тармоғига уланган бўлиб, махсус ёнғин қутилари ичида жойлаштирилиши керак. Дастаклар ёнғин ўчириш ички жўмрагига улаб қўйилган бўлиши керак.

бўйича йўриқнома ишлаб чиқилиши ва кўринадиган жойга осиб қўйилиши лозим.

15. Ўқитувчи ва ўқувчи-талабалар билан ёнғин хавфсизлиги бўйича машғулотлар ўтказилиши ҳамда уларга ёнғиннинг олдини олиш бўйича йўл-йўриқлар берилиши керак.

16. Ўқув-ишлаб чиқариш хоналари, омборхона ва ёрдамчи биноларнинг кўринарли жойларида ёнғин хавфсизлиги хизматининг телефон рақамлари ёзилган эслатма ёзувлари бўлиши керак.

17. Таълим муассасаси биноларида ўрнатилган ички ёнғин ўчириш жўмраклари сув тармоғига уланган бўлиб, махсус ёнғин қутилари ичида жойлаштирилиши керак. Енг ва дастаклар ёнғин ўчириш ички жўмрагига улаб қўйилган бўлиши керак.

103-чизма. Таълим муассасаларининг ўқув-лаборатория, информатика хоналари ва спорт залида бажариладиган ишларга қўйиладиган хавфсизлик талаблари

Ўқув лаборатория хоналарига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Таълим муассасаси биносига туташ ҳолда қурилган ўқув лаборатория хоналари бошқа хоналардан товуш ютувчи воситалар билан ҳимояланган бўлиши лозим.

2. Ўқув лаборатория хоналаридаги чиқиндилар ҳар доим йиғиштириб олиниши лозим.

3. Ўқув лаборатория хоналарининг поли иссиқ, текис ва тозалаш учун қулай бўлиши лозим.

4. Ўқув лаборатория хоналарининг деворлари силлиқ бўлиши, бўёқ билан қопланиши ва намлаб тозалаб туриш учун қулай бўлиши лозим.

5. Ўқув лаборатория хоналари ичимлик суви билан таъминланиши лозим.

6. Ўқув лаборатория хонасида биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш учун тиббиёт қутчаси (аптечка) билан таъминланган бўлиши лозим.

7. Ўқув лаборатория хоналарида ўқувчиларнинг устки кийимларини сақлаш учун алоҳида шкаф ажратилган бўлиши лозим.

Физика ўқув лаборатория хоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Ўқитувчи физика ўқув лаборатория хонасида ишлаш қоидалари, иш жараёнида юзага келадиган хавфли вазиятлар ва эҳтиёт чоралари бўйича ўқувчиларга тушунча бериши лозим.

2. Ўқитувчи физика ўқув лаборатория ишини бажариш жараёнида иш жойини тўғри ташкил этиши, ишни хавфсиз ҳолда бажаришга эришиш ва ҳимоя воситаларидан

фойдаланиши керак.

3. Физика ўқув лабораторияда тажриба намоишларини бажариш жараёнида ўқувчининг хатти-ҳаракатларини доимий равишда ўқитувчи ва лаборант томонидан кузатиб борилиши лозим.

4. Физика ўқув лаборатория ишлари ва тажриба намоишлари хавфсизлик қоидаларига риоя қилган ҳолда тайёрланиши лозим.

5. Синфда поллар зич, линолиум қопланган, иссиқни сақлашга мослашган бўлиши керак.

6. Физика ўқув лаборатория хонасида мунтазам равишда ҳарорат $18^{\circ}\text{C} - 21^{\circ}\text{C}$, ҳавонинг намлиги 40 – 60 фоиз бўлиши керак.

Кимё ўқув лаборатория хоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Кимё хонасида машғулотлар ўтказилаётганда ҳар бир ўқувчи меҳнатни муҳофаза қилиш йўриқномаси талаблари билан таништирилган бўлиши ва танишганлиги ҳақида журналга қайд қилиниши лозим.

2. Кимё ўқув лаборатория хонасида ўқитувчи ёки лаборант тажрибаларни бажаришдан олдин мўрилли шкафнинг ишга яроқлилигини текшириб кўриши лозим.

3. Кимё ўқув лаборатория хонасида биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш учун тиббиёт қутичаси (аптечка) билан таъминланган бўлиши керак, (унинг таркибида: бинт, пахта, жгут; 5 фоизли йод, 10 фоизли натрий гидрокарбонат, 1 фоизли калий пермонганат, борат кислотаси (3 фоизли 10 мл.), 5 фоизли аммиак эритмаси (ампулада), валерианка таблеткаси, антисептик препаратлар (перекис-водород), фурацилин таблетка, оғриқ қолдирувчи таблеткалар, қайчи ва пинцет бўлиши лозим).

4. Кимё хонасининг поллари зич линолиум билан қопланиши ва иссиқни сақлашга мослашган бўлиши керак.

5. Кимё хонаси электр токи, сув ва оқова сув таъминоти билан таъминланган ҳамда давлат стандарти талабларига мувофиқ бўлиши лозим.

Биология ўқув лаборатория хоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Биология ўқув лаборатория хонасида машғулотларни ташкил этиш жараёнида ўқувчилар меҳнатни муҳофаза қилиш ва ёнғин хавфсизлиги қоидаларига риоя қилишлари бўйича йўриқнома талаблари билан таништирилган бўлиши ва танишганлиги ҳақида журналга қайд қилиниши лозим.

2. Биология ўқув лаборатория хонасидаги асбоблар, мосламалар, приборлар носозлиги аниқланганда ва ёнғин хавфсизлиги бўйича ҳар қандай хавф туғилганда ўқитувчи ушбу таълим муассасасининг раҳбариятига хабар бериши лозим.

3. Биология ўқув лаборатория хонасида машғулотлар ўтказилаётганда иш жойини тоза сақланиши ва шахсий гигиена талабларига қатъий риоя қилиниши шарт.

4. Биология ўқув лаборатория хонасининг ҳавосини тозалаб туриш учун дераза ойналарини вақти-вақти билан очиб туриш лозим.

5. Шиша идишлар синган пайтда қўл билан йиғиштирмаслик, чиқиндиларни йиғиш воситаларидан ёки супургидан фойдаланиш керак.

6. Биология ўқув лаборатория хонасида биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш учун тиббиёт қутичаси (аптечка) билан таъминланган бўлиши лозим.

7. Машғулот тугагандан сўнг биология ўқув лаборатория хонасида ишлатилган жихозларни тартибга келтириш лозим.

Информатика ўқув хоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Информатика ўқув хонасида қуйидагилар тақиқланади:

хонага қишки устки кийимда кириш;

компьютер ва унинг қурилмаларини электр тармоғига рухсатсиз улаш ёки ўчириш;

компьютер экранига қўл ва бошқа нарсаларни теккизиш;

компьютер қурилмаларининг уланиш жойларига ва электр тармоқ манбаларига тегиш;

компьютер қурилмалари яқинида иситиш асбобларидан фойдаланиш;
компьютер қурилмаларининг яқинида тез ёнувчи моддали идишларни очиш ва ишлатиш;

компьютер ва унинг бошқа қурилмалари устига турли буюм ва кийимларни қўйиш;

нам қўл билан компьютер қурилмаларига тегиш ва уларни улаш;
компьютер қурилмаларининг тешиклариға авторучка, чизғич ва бошқа нарсаларни тикиш;

компьютер клавишларини босишда куч ишлатиш;
компьютер ишлаб турганда қаровсиз қолдириш;
компьютер ишлаб турган ҳолатда тозалаш ишларини олиб бориш.

2. Компьютер мониториға табиий ёруғликнинг асосий оқими чапдан тушиши керак.
3. Информатика ўқув хонасининг кенглиги 6 м дан ортиқ бўлган хоналарни икки томонлама ёритишда баландлиги 2,2 – 2,9 м дан ошмайдиган дераза бўлиши лозим.

4. Информатика ўқув хонасида табиий ёруғликнинг асосий оқими компьютерда ишловчининг орқа ва олд томонидан йўналган бўлиши мумкин эмас.

5. Информатика ўқув хонасининг доскаси сунъий ёритишда икки томондан бир хил узокликда ва бир текисда жойлаштирилган, шифтда қотирилган ёки осилган люминесцент ёриткичлар асосидаги умумий ёритиш тизими қўлланилиши лозим. Ёриткичлар ва деразалар компьютер экранида акс этиши мумкин эмас.

6. Информатика ўқув хоналарида сунъий ёритишда ўқувчи столи сатҳининг ёритилиш даражаси 300 – 500 лк оралиғида бўлиши керак.

7. Информатика ўқув хоналарида ҳавонинг органик табиатли антропоген моддалар ва диоксид углерод билан ифлосланиши сабабли ҳар қандай об-ҳаво шароитида ҳарорат ва намликнинг оптимал ҳолатда бўлишини таъминлай оладиган ҳаво ҳайдовчи шамоллатиш воситалари бўлиши лозим.

8. Информатика ўқув хонасининг электр таъминоти электротехника хавфсизлиги талаблари асосида бўлиши лозим.

9. Компьютер столлариға электр манбаининг тортилиши кўзгалмайдиган ва кўринмайдиган бўлиши лозим.

10. 166. Электр манбаини улаш ва ўчириш қурилмасининг жойлашиши ўқитувчига электр токини зудлик билан ўчириш имкониятини бериши лозим. Уни синф доскасининг чап ёки ўнг томонига ўрнатиш тавсия этилади.

11. Информатика ўқув хонасида ёнғин хавфсизлигини таъминлаш учун фойдаланиш муддати кўрсатилган ва тўлдирилган ўт ўчиргич бўлиши лозим.

12. Деворларни бўяшда очик рангли бўёқлардан фойдаланиш лозим. Бўёқ таркибида оҳак кукунлари бўлмаслиги лозим.

13. Информатика ўқув хонасидаги синф доскаси, иш столлари ва жавонларнинг сатҳи нур қайтармайдиган бўлиши лозим.

14. Пол юзаси текис, сирпанмайдиган, тозалашга қулай ва ток ўтказмайдиган бўлиши керак.

15. Информатика ўқув хонасидаги зарарли кимёвий моддаларнинг ҳаводаги миқдори ҳаво атмосферасининг суткалик концентрациясидан ошмаслиги лозим.

Спорт залида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Спорт залидаги жиҳозларнинг барчаси гигиеник, стандарт талаблариға ҳамда хавфсизлик техникаси талаблариға жавоб бериши лозим. Электр тармоқлари хавфсизлик қоидалариға жавоб берадиган ҳолда ўрнатилган бўлиши, сунъий шамоллатиш воситаларидан тўғри фойдаланиш керак.

2. Спорт зали ва қўшимча хоналар (ювиниш, кийиниш) тозалашга қулай бўлиши лозим.

3. Спорт залининг деворлари полдан 1,75 см баландликда, бир хил рангга бўялган бўлиши ёки полдан 1,75 см баландликда бўлган текис тахтали панель билан қопланган

бўлиши керак.

4. Спорт залининг пол юзаси текис бўлиши ҳамда ёриқ жойлари бўлмаслиги керак.
5. Спорт залининг шифт қисми мойли бўёқда бўялган бўлиши лозим.
6. Спорт залининг иситиш тизими девор сатҳида текис ўрнатилиб махсус ёғоч панжаралар билан қопланган бўлиши керак.
7. Спорт залида мунтазам равишда ҳарорат $18^{\circ}\text{C} - 20^{\circ}\text{C}$, ҳавонинг намлиги 50 – 60 фоиз бўлиши керак.
8. Спорт залининг деразаси полдан камида 1,5 м баландликда жойлашган бўлиши лозим.
9. Спорт залидаги электр таъминоти белгиланган талаблар асосида бўлиши ҳамда спорт залини бир текис ёритиб (200 lk) туриши керак.

104-чизма. Таълим муассасаларининг ўқув устахоналарида бажариладиган ишларга қўйиладиган хавфсизлик талаблари

Умумий талаблар

1. Ишлаб чиқариш технологик жараёнлари ГОСТ 12.3.002-75 «Ишлаб чиқариш жараёнлари. Умумий хавфсизлик талаблари»га мувофиқ бўлиши лозим.
2. Ишлаб чиқариш хоналаридаги технологик жараёнларининг хавфсизлиги қуйидаги талабларни амалга ошириш орқали таъминланади:
ишлаб чиқариш ускуналарига хизмат кўрсатиш тартибидаги технологик жараёнларни (иш турларини), иш усуллари ва режимларини қўллаш;
хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омилларининг тарқалишини чекловчи воситаларни қўллаш;
ишлаб чиқариш жараёнлари атроф муҳитнинг (ҳаво, тупроқ, сув ҳавзалари) ифлосланишига ва зарарли омилларнинг тегишли меъёрларидан ортиқ даражада тарқалишига олиб келмаслиги шарт.
3. Технологик жараёнларни амалга оширишда иш бажарадиган дастгоҳ ва механизмлар кетма-кетлиги блокировка тизими билан таъминланган бўлиши зарур. Авария ҳолатида бирор бир механизм тўхтаб қолса, барча дастгоҳ ва механизмларнинг тўхташи назарда тутилган бўлиши керак.
4. Ускуна ва автоматлаштирилган тармоқларда улар ишга туширилганлигини билдирувчи овозли ва ёруғлик сигналлари бўлиши керак. Сигнал элементлари (электр қўнғироқ ва ўчиб-ёнувчи лампа) механик бузилишлардан ҳимояланган бўлиб, хизмат кўрсатувчи ходимлар эшитадиган даражада бўлиши лозим.
Линияни тўхтатгандан сўнг, овозли ва ёруғлик сигнали бермасдан уни ишга тушириш тақиқланади.
5. Технологик жараёнлар соз асбоб-ускуналар ва назорат-ўлчаш асбоблари, ҳимоя тўсиқлари, блокировкалар ҳамда ишга туширувчи аппаратлари мавжуд бўлган тақдирда амалга оширилиши лозим.

Ўқув устахоналарида ишлашда хавфсизлик талаблари

1. Ўқув устахонасида ишлатиладиган барча жиҳозлар соз, ишчи ҳолатда ва ишончли ўрнатилган бўлиши лозим.
2. Ўқув устахонасидаги жиҳоз ва механизмлар ўз жойига ўрнатилиши, барча зарурий ҳимоя воситаларига эга бўлиши керак.
3. Ўқув устахонасидаги жиҳоз (станок, машина, механизм, дастгоҳ)ларнинг жойлаштирилиши ўрнатиш меъёрлари ва иш шароити талабларига жавоб бериши керак.
4. Детал ва материаллар махсус ажратилган жойларда, ўтиш жойларини тўсмайдиган ва хизмат кўрсатишга халақит бермайдиган қилиб жойлаштирилиши лозим.
5. Арқонли, тишли ва занжирли узатмалар яхлит тўсиқлар билан тўсилиши керак. Технологик ускуналарни тўсиқларсиз ишга тушириш тақиқланади.
6. Ҳаракатланадиган ёки айланадиган буюмларнинг ускунадан чикиб турувчи қисми

тўсилиши ва мустаҳкам тутиб турувчи мосламага эга бўлиши керак.

7. Мўрт металлга ишлов беришга мўлжалланган барча станоклар ва фрезалаш станоклари амалий машғулот жараёнида улардан учиб чиқадиган қириндилардан ҳимояланиш учун мустаҳкам тўсиққа эга бўлиши керак.

8. Жихозлар яшил рангга, тўсиб қўйилиши керак бўлган жойлар қизил рангга бўялган бўлиши керак.

9. Қиринди, чанг ва чикитлар фақат илгак, махсус мослама (щётка) ва бошқа ёрдамчи воситалар билан тозаланиши лозим.

10. Жихоз ёки ускуналарни ишлаб турган пайтда таъмирлаш тақиқланади.

11. Ёғоч ва металлга ишлов бериш устахонасида сунъий ёритилганлик даражаси люминесцент лампа – 300 лк, чўғланма лампа – 200 лк, тикувчилик устахонасида люминесцент лампа – 400 лк, чўғланма лампа – 300 лк бўлиши лозим.

105-чизма. Таълим муассасаларининг амалиёт хоналарида бажариладиган ишларга (технологик жараёнларга) қўйиладиган хавфсизлик талаблари

Қурилиш (турлари бўйича) тайёрлов йўналиши касблари амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Дастакли асбоблар (арра, болта, теша, искана, ранда, омбир, очкич, белкурак, эгов, лом, андава ва бошқалар) соз ҳолда дастаси бутун ва мустаҳкам ўрнатилган бўлиши керак.

2. Амалиёт вақтида ишлатиладиган асбоблар фойдаланишга яроқли, кесувчи қисмлари махсус текширув ва синашдан ўтган, чарх дастгоҳлари муҳофаза соябонлари ва муҳофаза экранлари билан таъминланган бўлиши зарур.

3. Механизациялаштирилган ҳар қандай асбобни оддий ва икки оёқли нарвонларда туриб ишлаш тақиқланади. Электр тармоғига ёки сиқилган ҳаво тармоғига уланган механизациялаштирилган асбобни назоратсиз қолдириш тақиқланади.

4. Ҳар бир механизациялаштирилган жихозга хавфсизлик техникаси талаблари, энг кўп юклама ва тезлиги, қўшимча бажариши мумкин бўлган операциялар ва сигналлар тизимига оид маълумотларни йўриқнома тарзида ёзиб қўйилиши керак.

5. Бетон қоришмасини тайёрлаш, ётқизиш ва зичлаш ишларини бажаришда амалдаги меъёрларга мувофиқ ўқувчи-талабаларга махсус кийим ва махсус пойабзал билан таъминланган бўлиши керак.

6. Сувоқ ишларини бажараётганда сувоқчи оҳак ёки қоришма зарраларидан кўзини асраши лозим. Қоришма таркибида организмга зарарли таъсир этувчи омиллар бўлса, ўқувчи-талабалар улардан муҳофазаланиш учун доимо қўлқоп ва бошқа шахсий ҳимояланиш воситалари билан таъминланган бўлиши керак.

7. Бино ичида пардозлаш ишларини бажараётганда ўқувчи-талабаларга бўёқдан чиқадиган кимёвий ва заҳарли моддаларнинг хидларидан ҳимояланиш учун улар респиратор, кўзойнак ва зарур ҳолларда противогазлар билан таъминланган бўлиши шарт.

8. Дастгоҳнинг кесиш асбоблари ва ҳаракатланувчи қисмларини қўлда ёки бирор бир буюм билан тўхтатиш тақиқланади.

9. Дастгоҳни бошқариш қисмлари (босиш тугмалари, ричаглар, дасталар) полдан 0,8-1,2 м баланд жойлашиши ва дастгоҳчидан узоғи билан 0,6 м масофада унга қўл бемалол кирадиган бўлиши керак. Уларнинг тасодифан ишга тушиш ҳолатларидан олди олинган бўлиши шарт.

10. Дастгоҳ ишлаб турганда уни тузатиш, тозалаш ва мойлаш тақиқланади.

Тўқимачилик саноати ва енгил саноат маҳсулотлари технологияси тайёрлов йўналишлари касблари амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Асосий меҳнат операцияларининг бажарилиши кўриш, эшитиш ва ҳаракат анализаторларининг кучайиши билан боғлиқ бўлиб, тик ҳолатда узоқ туришни ва диққатни

талаб этади.

2. Зарарли факторлар ўқувчи-талабалар организмига салбий таъсирини олдини олиш мақсадида машғулотларни ҳаво тортгичлари мавжуд бўлган устахоналарда ўтказиш лозим.

3. Иш ўринларида зарарли факторларнинг миқдори белгиланган миқдордан ошмаслиги керак.

Озиқ-овқат технологияси (турлари бўйича) тайёрлов йўналиши касблари амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Таълим муассасаларида ўқувчи-талабаларни ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти санитария-гигиеник талабларига жавоб берадиган нон, макарон ва қандолат маҳсулотлари ишлаб чиқариш махсус хоналар (цехлар)да, технологик жиҳозлар билан жиҳозланган устахоналарда олиб борилиши керак.

2. Зарарли факторлар ўқувчи-талабалар организмига салбий таъсирини олдини олиш мақсадида машғулотларни ҳаво тортгичлари мавжуд бўлган устахоналарда ўтказиш лозим.

3. Ўқувчи-талабаларнинг жароҳатланишларини олдини олиш мақсадида ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиётлари меҳнат ва техника хавфсизлиги талабларига мувофиқ ташкил қилинган бўлиши лозим.

4. Технологик жиҳозларнинг жойлашуви (ўрнатишда) оралиғи камида 1 м дан, алоҳида жиҳозлар оралиғи эса 0,8 м дан кам бўлмаслиги лозим.

5. Ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти хоналарининг микроклими ГОСТ 12.1.005-76 «Иш зонаси микроклими» талабларига асосан таъминланган бўлиши керак.

6. Озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ амалий машғулотларда қатнашувчи муҳандис-педагог, ўқувчи-талабалар тиббий кўрикдан ўтиши шарт.

Қишлоқ хўжалиги йўналиши касблари амалиётларига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Таълим муассасаларида ўқувчи-талабаларни ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти санитария-гигиеник талабларига жавоб берадиган махсус хоналар (кичик технологик цехлар)да, технологик жиҳозлар билан жиҳозланган устахоналарда олиб борилиши керак.

2. Ўқувчи-талабаларнинг амалиётларини ўтказишга мўлжалланган лаборатория-амалиёт хонаси механик шамоллатиш тизимига эга бўлган, йилнинг совуқ кунларида ҳарорат 14 ° С дан паст бўлмаган алоҳида бинода жойлаштирилиши лозим.

3. Қишлоқ хўжалик мавсумий иш даврида ишлаб чиқариш амалиёти икки сменада ташкил қилиниши, бунда ҳар бир агрегатга иккита ўқувчи-талаба бириктирилади ва иш вақти бир сменада олти соатдан ошмаслиги керак.

4. Фермер хўжаликларида ўқувчи-талабаларнинг ишлаб чиқариш амалиёти гуруҳларга ажратилган ҳолларда иш жойи ва техника билан таъминланган шароитда ташкил қилиниши ва улар билан доимий равишда ишлаб чиқариш устаси шуғулланиши шарт.

Металларга ишлов бериш механиги касби амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш устахоналари, цех ва бўлимларда дастгоҳлардан фойдаланишда паст бўйли ўқувчи-талабалар учун бўйига мос ҳолда баландлиги камида 5–15 см бўлган оёқ остига қўйиш учун таглик бўлиши лозим.

2. Дастгоҳларни жойлаштиришда ўтиш жойининг қулайлиги кўзда тутилган бўлиши, дастгоҳлар орасидаги масофа 0,8 м дан ва қаторлар орасидаги масофа эса 1,2 м дан кам бўлмаслиги керак.

3. Ишлов бериладиган деталларнинг оғирлиги 8 кг дан ва мосламаларнинг оғирлиги 20 кг дан ортиқ бўлганда махсус юк кўтарувчи мосламалардан фойдаланиш керак.

4. Металларга совуқ ҳолда ишлов беришда мойлаш-совутиш суюқликлари қўлланганда ўқувчи-талабаларнинг меҳнат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим:

мойлаш-совутиш суюқликлари сачрашини олдини олиш, дастгоҳ, ишлов берилувчи деталлардан ва ишчи асбоблардан оқиб тушишидан ҳимояланиш учун дастгоҳлар экран, шит ва бошқа мосламалар билан жиҳозланган бўлиши;

дастгоҳларни тозалаш материаллари ювилган ва дезинфекцияланган бўлиши ва ундан ўқувчи-талабалар қўлларини артмасликлари;
қўлни минерал мойлардан тозалашда органик эритувчилардан фойдаланмаслик;
мойлаш-совутиш суюқликлари таъсирида терининг яллиғланишини олдини олиш мақсадида рухсат этилган юувчи воситалардан фойдаланиш;
ишдан сўнг устки ва ички кийимларни алмаштириш, душ қабул қилиш ва иш кийимларида уйга кетмасликлари.

Электроника ва радиотехника тайёрлов йўналиши амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Таълим муассасаларида ўқувчи-талабаларни ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти санитария-гигиеник талабларига жавоб берадиган ҳамда технологик жиҳозлар билан жиҳозланган устахоналарда олиб борилиши керак.
2. Иш жойини тоза тутиш мақсадида қотишма ва канифоллар махсус идишларга солиниши керак.
3. Ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиётида ўқувчи-талабаларнинг ҳар бири махсус иш столи билан таъминланиши лозим.

Кимёвий технология, нефть ва газни қайта ишлаш технологияси йўналишлари амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиётларида ўқувчи-талабалар қуйидаги зарарли кимёвий моддалар билан ишлаши тақиқланади:
1-тоифага тегишли (ўта хавфли) моддалар;
концероген моддалар (анил бўёқлари, баъзи металллар – хром, никель, улар бирикмалари, бензол, винилхлорид ва бошқалар);
комулятив моддалар (симоб, кўрғошин ва бошқалар);
узоқ вақт ишлаш натижасида мутаген, эмбриотроп, гонадотроп ва тератоген таъсирини келтириб чиқарадиган моддалар (бензол ва унинг гомологи, мишяк, хлоропрен ва бошқалар);
тери ва шиллиқ пардага салбий таъсир этувчи ва ўткир ҳидли моддалар (меркаптанлар, акролеин, ацетальдегид ва бошқалар);
аллергияни кўзгатувчи моддалар (урсол, нитро ва нитрозо аралашмалари ва бошқалар) билан ишлаши.
2. Диплом олди амалиёти чоғида иш ҳажми қуйидагича олиб борилиши лозим:
биринчи ойда конвейрда ишлаганда иш (нормаси) меъёри катталарникидан 75-80 фоиздан кам бўлиши;
тунги сменадаги ишдан озод этилиши.
3. Иш жойларининг ҳавосини янгилашни назорат қилиб туриш лозим.
4. Ишлаб чиқариш амалиётида ўқувчи-талабалар турли таъмирлаш ишларида иштирок этиши ва газ портлаши хавфи бор жойларда ишлаши тақиқланади.

Кончилик иши тайёрлов йўналиши касблари амалиётига қўйиладиган хавфсизлик талаблари

1. Таълим муассасаларида ўқувчи-талабаларни ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш амалиёти санитария-гигиеник талабларига жавоб берадиган ҳамда технологик жиҳозлар билан таъминланган устахоналарда ҳамда ўқув ва ўқув-ишлаб чиқариш шахта полигонларида олиб борилиши керак.
2. Ишлаб чиқариш амалиёти даврида иш берувчилар ва ишлаб чиқариш таълим усталари томонидан ўқувчи-талабаларнинг организми ишлаб чиқариш шароитларига кўникишларини таъминлашлари лозим.
3. Ишлаб чиқариш амалиётининг биринчи ойида ўқувчи-талабаларнинг ишлаш меъёри, ишчининг ишлаш меъерининг 60 фоизини ташкил этиши, бунда битта ишчи ўрнига иккита ўқувчи-талаба жойлаштирилиши лозим.
4. Шахталарда ишлаб чиқариш амалиётини ўтаётган ўқувчи-талабалар шахсий ҳимоя воситалари, махсус кийим ва махсус пойабзал билан таъминланиши лозим.

106-чизма. ЎзР ОЎМТВ Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимларининг лавозимлари ва тоифалари

Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимларининг лавозимлари ва тоифаларининг норматив ва методик асослари	Академик лицейда (АЛ) ходимларнинг лавозими ва тоифалари	Касб-хунар коллежида (КХК) ходимларнинг лавозими ва тоифалари
ЎзР Президентининг 30.07.2008 й. ПҚ-929-сонли «Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимларини моддий рағбатлантиришни кучайтириш ва улар меҳнатига ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори	<ul style="list-style-type: none"> • Директор • Ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари • Маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари • Маъмурий-хўжалик ишлари бўйича директор ўринбосари • Чақирувгача тайёргарлик раҳбари • Жисмоний тарбия раҳбари 	<ul style="list-style-type: none"> • Директор • Ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари • Маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари • Ишлаб чиқариш таълими бўйича директор ўринбосари • Маъмурий-хўжалик ишлари бўйича директор ўринбосари • Чақирувгача тайёргарлик раҳбари • Жисмоний тарбия раҳбари
Ўзр Вазирлар Маҳкамасининг 01.08.2008 йил 1 августдаги 165-сонли «Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашнинг такомиллаштирилган тизимини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори	<ul style="list-style-type: none"> • Бош ўқитувчи • Етакчи ўқитувчи • Катта ўқитувчи • Олий маълумотли ўқитувчи • Ўрта махсус маълумотли ўқитувчи • Психолог • Тарбиячи • Ишлаб чиқариш таълими устаси • Услубчи • Тўғрак раҳбари • Маданият ва санъат академик лицейи концертмейстри • Академик лицейи концертмейстри 	<ul style="list-style-type: none"> • Катта уста • Ўқув ишлаб-чиқариш устахонаси мудири • Бош ўқитувчи • Етакчи ўқитувчи • Катта ўқитувчи • Олий маълумотли ўқитувчи • Ўрта махсус маълумотли ўқитувчи • Психолог • Тарбиячи • Ишлаб чиқариш таълими устаси • Услубчи (Методист) • Тўғрак раҳбари • Олимпия захиралари коллежи тренер-ўқитувчиси • Спорт коллежи тренер-ўқитувчиси • Олимпия захиралари инструктор-услубчиси • Маданият ва санъат КХК концертмейстри • КХК концертмейстри
ЎзР Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази, ЎзР ВМ Давлат тест марказининг 2008 йил 25 августдаги 39, 36/ҚҚ, 01-275-сон қарори қўшма қарори Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 29.08. 2008 й. 1845-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилди		
“Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими асосий лавозимлари малака тавсифларини тасдиқлаш ҳақида” ЎзР ОЎМТВ Ўрта махсус, касб-хунар таълими Марказининг 30.12.2012 й. 41-сонли буйруғи		
ЎзР ОЎМТВ Академик лицей ва Касб-хунар коллежларининг раҳбар ходимлари, ўқитувчилари, муҳандис педагоглари ўртасида мансаб вазифаларини тақсимлаш тартиб қоидалари. Услубий қўлланма. Самарқанд, 2014.-60 б.		

**107-чизма. Академик лицей ва касб-хунар коллежи
директорининг лавозим функциялари ва ҲФХ
таъминлашдаги вазифалари**

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	ЎзР Таълим ва кадрлар тайёрлашга оид қонун ҳужжатларининг АЛ ва КХКда бажарилишини таъминлайди	ҲФХ оид қонун ҳужжатларини АЛ ва КХКда бажарилишини таъминлайди
2.	Таълим муассасаси фаолияти устидан раҳбарликни амалга оширади,	ҲФХ менежментини ташкил этади
3.	Педагогик кенгашни бошқаради	Ҳар ойда камида бир маротаба Педагогик кенгаш кун тартибига ҲФХ оид масалани киритади ва тегишли қарорни қабул қилиниши ҳамда амалда бажарилишини назорат қилади
4.	Таълим сифатини яхшилаш, ўқув-тарбия жараёнининг самарадорлигини ошириш, ривожлантириш ва мукамаллаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди	ҲФХ таълимини унинг мазмун ва моҳиятидан келиб чиққан тарзда олиб борилишини таъминлайди
5.	Ўқув-тарбия жараёнининг барча босқич ва бўлимлари фаолиятини ташкиллаштиради	Ўқув-тарбия жараёнининг барча босқичларида корпоратив субъектларининг ҳавҲСИЗ фаолият юритиш-ларини ташкиллаштиради
6.	Ўқув жараёнига ДТС, ўқув режалари ва дастурларини киритишни таъминлайди, уларни татбиқ этиш назоратини амалга оширади	Ўқув жараёнига ҲФХ бўйича ДТС, ўқув режа ва дастурларни татбиқ этилишини назорат қилади
7.	Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаси Устави талабларига риоя қилишни таъминлайди	Таълим муассасаси Уставида ҲФХ талабларини кириши ва унга риоя қилишини таъминлайди
8.	Давлат ва жамоат ташкилотларида ўрнатилган тартибда таълим муассасаси манфаатларини ҳимоя қилади	Давлат органлари ва жамоат бирлашмаларида таълим муассасасида бехатар фаолият кўрсатишига оид масалаларни кўтариб чиқади ва уни амалга оширишда бош-қош бўлади
9.	Таълим муассасасининг йиллик ва ойлик иш режаларини тасдиқлайди ҳамда педагоглар йиллик иш режаларининг бажарилишини назорат қилади	Таълим муассасасининг йиллик ва ойлик иш режаларига ҲФХни ҳам ўқув, ҳам амалиёт нуқтаи назардан киритилишига эришади ва унинг бажарилишини назорат қилади
10.	Ўқувчилар томонидан тизимли билимлар олиш ва уларга бўлган эҳтиёжни ривожлантириш, базавий ўқув, илмий ва умуммаданий билимлар, ижодий, мустақил фикрлашни шакллантириш, меҳнат кўникмалари, танланган касбга ва атроф-муҳитга оғли муносабатни юзага келтиришни таъминлайди	Ўқувчиларнинг ёши ва психологик хусусиятларидан келиб чиққан тарзда уларга ҲФХдан тегишли билим, кўникма ва малакалар берилишини, унинг регионал жиҳатлари ва ихтисосликга томон йўналтирилган таълимни юзага келтиришни таъминлайди

11.	Ўқув жараёнига мукамаллашган ва самарали педагогик технологиялар ва таълим воситаларини киритади	ҚФХ таълимига педагогик технологиялар ва воситаларни тегишли полигон, лаборатория ва жиҳозланган хоналарда ўтилишини таъминлайди
12.	Ўз ваколати доирасида таълим муассасасининг молия хўжалик масалаларини ҳал этади, бюджет ва бюджетдан ташқари молиявий маблағларни шакллантиради ва улардан самарали фойдаланишини таъминлайди	ҚФХ таълими ва амалиётини йўлга қўйишда бюджет ва бюджетдан ташқари маблағлардан самарали фойдаланишни таъминлайди
13.	Ўқув жиҳозлари ва бошқа ўқитиш воситаларининг сақланишини таъминлайди, моддий-техник базасини ривожлантириш ишларини ташкил этади	Таълим муассасасида бор ўқув жиҳозлари ва воситаларининг ҚФХ ўқув курсини талаб даражасида ўтилишига жалб этади ва бир пайтнинг ўзида ҚФХни моддий-техник базасини ривожлантириш ишларини ташкил этади
14.	Педагог кадрларга бўлган эҳтиёжларни аниқлайди, уларни танлаш ва жой-жойига қўйишни амалга оширади, штат жадвалини белгиланган хизмат доирасида тасдиқлайди	ҚФХ ўқув курсидан ким ва қандай дарс беришини, унинг тегишли малака ошириш ёки қайта тайёрлаш курсларидан ўтиб келишини таъминлайди
15.	Педагогик ходимлар аттестациясини ташкиллаштиради	Педагогларни ҚФХ бўйича аттестациядан ўтишини ташкиллаштиради
16.	Ходимлар билан меҳнат шартномаларини тузади	Ходимлар билан шартнома тузишда ҚФХга оид йўриқномалар билан таништиради
17.	Меҳнат, ишлаб чиқариш, ижро интизоми ва техника хавфсизлиги қоидаларига амал қилинишини таъминлайди	Педагог ва ходимларни меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлиги қоидаларига амал қилинишини таъминлайди
18.	Ўрнатилган кўрсаткичларни рағбатлантириш бўйича махсус комиссияга бошчилик қилади, комиссия қарори асосида ходимларга қўшимчалар, бир маротабалик мукофотлар ва моддий ёрдамни тайинлайди	ҚФХни таъминлашда ўрнатилган кўрсаткичларни рағбатлантириш бўйича махсус комиссияга бошчилик қилади, комиссия қарори асосида ходимларга қўшимчалар, бир маротабалик мукофотлар ва моддий ёрдамни тайинлайди
19.	Ўқувчиларнинг билим сифатини ДТСга мувофиқлиги, ўқув-тарбия ишларининг самарадорлигини таъминлайди ва назорат қилади	Ўқувчиларнинг ҚФХ бўйича билим сифатини ДТСга мувофиқлиги, ўқув-тарбия ишларининг самарадорлигини таъминлайди ва назорат қилади
20.	Педагог ходимларни рағбатлантириш учун ДТС талаблари бажарилишини холис ҳисобга олинишини ташкиллаштиради	Педагог ходимларни рағбатлантириш учун ҚФХ бўйича ДТС талаблари бажарилишини холис ҳисобга олинишини ташкиллаштиради
21.	Ўқитувчилар фаолияти самарадорлиги ва сифатини баҳолаш учун ўқувчилар ўртасида танланма тестларни ташкил этади	ҚФХдан дарс берадиган ўқитувчилар фаолияти самарадорлиги ва сифатини баҳолаш учун танланма тестларни ташкил этади

22.	Ўқувчиларни дарслик ва ўқув қўлланмалари билан таъминланишини ташкил этади	Ўқувчиларни ҚФХ оид ўқув, ўқув-методик адабиётлар билан таъминлашни ташкил этади
23.	Васийлик кенгаши, ота-оналар, маҳалла қўмитаси, жамоат ва ҳомий ташкилотлари билан ўқув-тарбия ишларини ривожлантириш бўйича ҳамкорлик ишларини ташкил этади	Васийлик кенгаши, ота-оналар, маҳалла қўмитаси, жамоат ва ҳомий ташкилотлари билан ҚФХга оид ҳамкорликни ташкил этади
24.	Ўқувчиларнинг ўқув ишлаб чиқариш амалиётини ташкил этади, корхона, ташкилот ва муассасалар билан ўқувчиларнинг ўқув ишлаб чиқариш амалиётини ўтказиш бўйича шартномалар тузади	Ўқувчиларнинг ўқув ишлаб чиқариш амалиёти вақтида ҚФХ оид корхона, ташкилот ва муассасалар билан шартномалар тузади ёки умумий шартномада уни акс эттиради
25.	Ўсмирларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялаш ва муҳофазалаш бўйича талабномаларга амал қилинишини таъминлайди, меҳнатни муҳофазалаш ва техника хавфсизлиги бўйича тушунтириш ишларини олиб боради	Ўқувчилар ўртасида меҳнатни муҳофазалаш ва техника хавфсизлиги бўйича тушунтириш ишларини олиб боради
26.	Таълим муассасаси фаолияти ҳақида ҳисоботлар тайёрлайди	Таълим муассасаси фаолияти ҳақидаги ҳисоботларга ҚФХга доир ишларни киритади
27.	Буйруқлар чиқаради	ҚФХни таъминлашга оид буйруқлар чиқаради
28.	Ходимлар учун ижтимоий-маиший шароитлар яратади	Инсон ҳуқуқлари нуқтаи назардан ходимлар учун барча шароитларни яратиб беришга бошчилик қилади
29.	Малака ошириш учун шароитлар яратади	ҚФХ бўйича малака ошириш ва уларни тегишли билим, кўникма ва малака ҳосил қилинишни талаб этади ва у учун шароитлар яратади
30.	Ходимларнинг мажбуриятлари, вазифаларини белгилайди ва улардан алоҳида ўрнатилган кўрсаткичларини мукофотлаш ва рағбатлантириш учун тавсия беради	Ходимларнинг муассасадаги хавфсизликни таъминлашга доир мажбуриятлари ва вазифаларини белгилайди, улардан алоҳида ўрнатилган кўрсаткичларини мукофотлаш ва рағбатлантириш учун тавсия беради
31.	Ўз ваколати доирасида жазо чораларини қўллайди	Меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлигига риоя қилмаган ходимларга нисбатан, ўз ваколати доирасида, жазо чораларини қўллайди
32.	Жамоа аъзолари ва ўқувчилар контингенти ҳуқуқларини ҳимоялашга, ҳаёти ва соғлиғини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади	Таълим муассасаси жамоаси ва ўқувчиларни ҳаётини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади

108-чизма. Академик лицей ва касб-хунар коллежи ўқув ишлари бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	Ўқув жараёнини ташкил қилади, ДТСда белгиланган ўқув, режа ва дастурларнинг бажарилишини таъминлайди	ҲФХ оид ДТСда белгиланган ўқув режа ва дастурларнинг бажарилишини таъминлайди
2.	Педагогик кадрларни танлаш ва ишга жойлаштиришда қатнашади, педагогик жамоанинг ўқув-услубий ишларини бошқаради	ҲФХ ўқув курсини ким ўтиши, қандай билим, кўникма ва малакаларга эга бўлишини аниқлайди, унинг ўқув-методик ишларини бошқаради.
3.	Ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталарининг илғор тажрибасини ўрганиш ва умумлаштиришни ташкил қилади, замонавий педагогик технологияларни татбиқ этади	ҲФХни таъминлашга оид ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталарининг илғор тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштиришни ташкил қилади, ва ушбу курсни ўтишда замонавий педагогик технологияларни татбиқ этишда бошқош бўлади
4.	Педагог ходимларга методик ёрдамни ташкил қилади ва амалга оширади	Педагог ходимларга ҲФХ бўйича методик ёрдамни ташкил қилади ва амалга оширади
5.	Жамоа ва алоҳида ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятини таҳлил қилади	Жамоани ва ҲФХ ўқитувчисининг педагогик фаолиятини таҳлил қилади
6.	Ўқитувчиларнинг йиллик, чорак ва ойлик иш режаларини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ва бажарилишини назорат қилади.	Ўқитувчиларнинг йиллик, чорак ва ойлик иш режаларида ҲФХга оид бандларни киритилишини таъминлайди ва тасдиқлайди
7.	Ўқитувчиларнинг тасдиқланган иш режалари асосида иш вақтини ҳисоблайди ва бажарилишини назорат қилади	ҲФХ ўқитувчисининг тасдиқланган иш режа бандларини бажарилишини назорат қилади.
8.	Дарс жадвали, тестлар, имтиҳонлар ва бошқа ўқув тақдимотлари графигини ишлаб чиқади	ҲФХ бўйича тадбирлар графигини ишлаб чиқади
9.	Ўқув жараёни назоратини ташкил қилади, таълим стандартлари талабларининг бажарилиши, ўқувчиларнинг хулқи ва ўзлаштиришининг мониторингини амалга оширади	ҲФХ ўқув жараёнини олиб бориш назоратини ташкил қилади, ДТС талабларининг бажарилиши, ўқувчиларнинг ушбу ўқув курсини ўтиш жараёнидаги хулқи ва ўзлаштиришининг мониторингини амалга оширади
10.	Факультатив дарслар ва фан тўғарақларини ташкил этади	ҲФХ факультатив дарс ва тўғарақларни ташкил қилади
11.	Ўқув хоналарини кўргазмали ва техник ўқув қуроллари билан, ҳамда ахборот ресурс марказларни китоблар,	Ўқув хоналарида меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлик бўйича кўргазмали қуроллар билан

	журналлар ва бошқа ахборот материаллари билан таъминланиши ва расмийлаштирилишини бошқаради	таъминланиши ва расмийлаштирилишини бошқаради
12.	Фанлар бўйича услубий (методик) қўлланмалар ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга услубий (методик) ёрдам ташкил этиш, ўқитувчиларнинг касбий маҳоратлари ва малакаларини ошириш бўйича ишларни олиб боради, ўқитувчиларнинг ўқув юктамаларини такомиллаштиради	ҲФХ бўйича методик қўлланмалар ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга методик ёрдам кўрсатишни ташкил этиш, турли фан ўқитувчиларининг ҲФХни таъминлашдаги касбий маҳоратлари ва малакаларини ошириш бўйича ишларни олиб боради, ўқитувчиларнинг ўқув юктамаларини такомиллаштиради
13.	Гуруҳ журналларининг юритилиши ва сақланишини таъминлайди, гуруҳ раҳбарлари фаолиятини бошқаради ўқув ишларининг ҳолати ва натижалари бўйича ҳисоботлар тайёрлайди, оналар билан ҳамкорлик ишларини ташкил қилади	Гуруҳ журналларида меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлик қоидаларини юритилишини таъминлайди
14.	Педагог ходимлар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена режими ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди	Педагог ходимлар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена режими ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди
15.	Жамоа аъзолари ва ўқувчилар ҳуқуқларини ҳимоялаш, ҳаёти ва соғлиғини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади	Таълим муассасаси жамоаси ва ўқувчиларни ҳаёти ва соғлиғини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади
16.	Директор йўқлигида унинг лавозим мажбуриятларини амалга оширади	Директор йўқлигида унинг ҲФХга доир лавозим мажбуриятларини амалга оширади

109-чизма. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежи маънавий-маърифий ишлари бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	Таълим муассасасида маънавий-маърифий ишларни ташкил қилади	Таълим муассасасида инсонларни беҳатар яшаши энг олий қадрият эканлигига доир маънавий-маърифий ишларни ташкил қилади
2.	Тарбиявий ишлар бўйича йиллик, ойлик иш режаларини ишлаб чиқади, гуруҳ раҳбарларининг тарбиявий ишлар бўйича иш режаларининг бажарилишини назорат қилади	Гуруҳ раҳбарларининг иш режаларида ўқувчилар меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлик қоидаларига риоя қилётганлигини назорат қилади
3.	Миллий истиклол ғояси ва маънавият асосларига кирувчи фанлар бўйича таълим стандартлари талабларининг бажарилишини назорат қилади, бу фанларнинг ўзлаштирилиши	Миллий истиклол ғояси ва маънавият асосларига кирувчи фанларда ҲФХнинг маънавий-маърифий хавфсизлик талабларининг бажарилишини назорат қилади ва

	мониторингини олиб боради	мониторингини олиб боради
4.	Ўқувчиларнинг тартиб-интизоми ва давомати, тарбиявий ишлар самарадорлигининг назоратини амалга оширади	Ўқувчиларнинг хавфсизликни таъминловчи тартиб-интизоми ва давомати, унга оид тарбиявий ишлар самарадорлигининг назоратини амалга оширади
5.	Ётоқхоналарда ўқувчиларнинг яшашига муқобил шароитлар яратади, уларни ўрнатилган тартиб-қоидаларга амал қилишини ташкил этади	Ётоқхоналарда ХФХ талабларига мос муҳитни яратади
6.	Спорт секциялари ва қизиқиши бўйича тўғаракларнинг доимий фаолиятини таъминлайди	Тўғаракларда ХФХ талабларини бажарилишини таъминлайди
7.	Миллий урф-одатлар, тарихий қадриятлар ва буюк аждодларимиз мисолида ўқувчиларнинг ватанпарварлик руҳидаги тарбиявий ишларини ташкиллаштиради ва назорат қилади	ХФХни таъминлашда миллий урф-одатлар, тарихий қадриятлардан келиб чиққан тарздаги тарбиявий ишларини ташкиллаштиради ва назорат қилади
8.	Ўқувчиларнинг маънавий-маърифий тарбияси масалаларини ечишга йўналтирилган тарғибот ва ташвиқот кўргазмали воситалари билан жиҳозлашни ташкил этади	Ўқувчиларнинг маънавий-маърифий хавфсизлиги бўйича тарбиясига доир масалаларни ечишга йўналтирилган тарғибот ва ташвиқот кўргазмали воситалари билан жиҳозлашни ташкил этади
9.	Гуруҳ раҳбарлари услубий бирлашмасининг фаолиятини ташкил этади, илғор педагогик тажрибалар алмашиш жараёнини мувофиқлаштиради, тарбиявий ишлар сифати ва натижаларини таҳлил қилади	ХФХ таъминлашга тегишли бўлган ишларни гуруҳ раҳбарларининг методик бирлашмаси фаолиятини ташкил этади, хавфсизликни таъминловчи илғор педагогик тажрибалар алмашиш жараёнини мувофиқлаштиради, унинг сифати ва натижаларини таҳлил қилади
10.	Педагог кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда қатнашади, юқори малакали устозларнинг илғор педагогик тажрибаларини ўрганади, умумлаштиради ва тарқатади	Педагог кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда қатнашади, юқори малакали устозларнинг илғор педагогик тажрибаларини ўрганади, умумлаштиради ва тарқатади
11.	Тарбиявий ишлар бўйича услубий қўлланмаларни ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга услубий ёрдамни ташкил этади	ХФХнинг маънавий-маърифий тарбиясига доир ишларнинг услубий қўлланмаларини ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга тегишли ёрдам кўрсатишни ташкил этади
12.	Ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини ва малакасини ошириш ишларини олиб боради	ХФХ ўқитувчиларининг маънавий-маърифий кўрсаткичлари бўйича ҳам касбий маҳоратини ва малакасини оширишни талаб этади
13.	Санъаткорлар, жамоат арбоблари, уруш ва меҳнат фахрийлари билан учрашувлар ва ижодий кечалар ўтказилишини ташкил қилади	ХФХни таъминлашда жонбозлий кўрсатаётган давлат ва жамоат арбоблари, меҳнат фахрийлари билан учрашувлар ва ижодий кечалар ўтказилишини ташкил қилади

14.	Гуруҳ раҳбарларининг тарбиявий фаолиятини бошқаради, таълим муассасасида тарбиявий ишларнинг ҳолати ва натижалари бўйича ҳисоботлар тайёрлайди, ота-оналар билан ўзаро ҳамкорликни ташкил этади	Гуруҳ раҳбарларининг хавфсизликга тегишли тарбиявий фаолиятини бошқаради, муассасадаги тегишли тарбиявий ишлар ҳолати ва натижалари бўйича ҳисоботлар тайёрлайди, ота-оналар билан ўзаро ҳамкорликни ташкил этади
15.	Ҳуқуқ-тартибот ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари билан ўқувчилар ўртасида ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш масалалари бўйича ҳамкорлик қилади	Ҳуқуқ-тартибот ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари билан ўқувчилар ўртасида ҲФХга доир ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш масалалари бўйича ҳамкорлик қилади
16.	Педагог ходимлар меҳнатини муҳофаза қилиш талаблари, санитария-гигиена режим ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди	Педагоглар, ходимлар ва ўқувчилар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена тартиби ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди
17.	Жамоа аъзолари ва ўқувчилар контингенти ҳуқуқларини ҳимоялаш, ҳаёти ва соғлиғини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади	Таълим муассасаси жамоаси ва ўқувчиларни ҳаёти ва соғлиғини муҳофазалашга ғамхўрлик қилади
18.	Доимий равишда ўз малакасини ошириб боради	ҲФХнинг маънавий-маърифий жиҳатлари бўйича ўз малакасини оширади

110-чизма. Касб-ҳунар коллежи ишлаб чиқариш таълими бўйича директор ўринбосарининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	Ишлаб чиқариш таълими ўқув жараёнини ташкил этади, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими стандартларида кўзда тутилган ўқув, тарбиявий режалар ва дастурларнинг бажарилишини таъминлайди	Ишлаб чиқариш таълимига ҲФХни ўқув жараёнини ташкил эта таъминлаш талабларини жорий этади ва унинг бажаралишини таъминлайди
2.	Ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш таълими усталарини танлаш ва жой-жойига қўйишда иштирок этади	Ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталарини меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлик йўриқномалари билан таништиради
3.	Ишлаб чиқариш таълими жараёнини бошқаради, устозларнинг, ишлаб чиқариш таълими усталарининг илғор тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштиришни ташкил қилади, замонавий педагогик технологияларни татбиқ этади	Ишлаб чиқариш таълими жараёнида ҲФХни таъминланаётганлигини назорат қилади, ишлаб чиқариш таълими усталарининг меҳнат муҳофазасига оид илғор тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштиришни ташкил қилади
4.	Педагогик ходимлар ва ишлаб чиқариш таълими усталарига услубий ёрдам ташкил қилади, жамоа, айрим ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш	Педагогларга услубий ёрдамни ҲФХ бўйича ташкил қилади, жамоа, айрим ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш таълими усталарининг педагогик

	таълими усталарининг педагогик фаолиятини таҳлил қилади	фаолиятини таҳлил қилади
5.	Ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш таълими усталарининг йиллик, чорак ва ойлик иш режаларини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ва бажарилишини назорат қилади. Тасдиқланган режа асосида ўқитувчиларнинг иш вақти ҳисобини юритади, дарс жадвали, тестлар синовлари, имтиҳонлар графигини ишлаб чиқади	Педагогларнинг йиллик, чорак ва ойлик хавфсизлик иш режаларини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ва бажарилишини назорат қилади.
6.	Ўқув жараёни назоратини ташкил қилади, таълим стандартларининг бажарилиши, ўқувчиларнинг ҳулқи ва ўзлаштириши мониторингини амалга оширади, факультатив дарслар ва фан тўғаракларини ташкил этади	Ўқув жараёнига ХФХ элементларини тадбиқ этилганлиги назоратини ташкил қилади, ДТС бажарилиши, ўқувчиларнинг хавфсизликга тегишли ҳулқи ва ўзлаштириши мониторингини амалга оширади, хавфсизлик бўйича факультатив дарслар ва фан тўғаракларини ташкил этади
7.	Ўқув хоналарини кўргазмали ва техник ўқув қуроллари билан ҳамда ахборот-ресурс марказини китоблар, журналлар ва бошқа ахборот материаллари билан таъминланиши ва расмийлаштирилишини бошқаради	Ўқув хоналарини ХФХга тегишли бўлган кўргазмали ва техник ўқув қуроллари билан, ахборот-ресурс марказини эса тегишли китоблар, журналлар ва бошқа ахборот материаллари билан таъминланиши ва расмийлаштирилишини бошқаради
8.	Ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш амалиётини ташкил этади ва назорат қилади	Ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш амалиётида ХФХ ташкил этади ва назорат қилади
9.	Фанлар бўйича услубий қўлланмалар ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга услубий ёрдам ташкил этиш, ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталарининг касбий маҳоратлари ва малакаларини ошириш бўйича ишларни олиб боради	Фанлар бўйича услубий қўлланмалар ишлаб чиқиш ва ёш мутахассисларга услубий ёрдам ташкил этиш, ўқитувчилар ва ишлаб чиқариш усталарининг касбий маҳоратлари ва малакаларини оширишда ХФХ таъминлашга доир ишларни олиб боради
10.	Ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш амалиёти ҳолати ва натижалари бўйича ҳисоботлар тайёрлайди, ота-оналар билан ўзаро ҳамкорликни ташкил этади	Ишлаб чиқариш амалиёти хоналарининг техник хавфсизлигини таъминлайди, ота-оналар билан ҳаёт хавфсизлиги бўйича ўзаро ҳамкорликни ташкил этади
11.	Педагоглар, ходимлар ва ўқувчилар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена тартиби ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди	Педагоглар, ходимлар ва ўқувчилар меҳнатини муҳофазалаш талаблари, санитария-гигиена тартиби ва техника хавфсизлигига амал қилинишини таъминлайди
12.	Доимий равишда ўз малакасини ошириб боради	ХФХ бўйича ўз малакасини оширади

**111-чизма. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежи
маъмурий-хўжалик бўйича директор ўринбосарининг лавозим
функциялари ва ХФХ таъминлашдаги вазифалари**

Т/р	Лавозим функциялари	ХФХни таъминлаш вазифалари
1.	Умумтаълим ва махсус фан ўқув хоналари, ишлаб чиқариш таълими устахоналари, лаборатория ва технологик жиҳозларни йўналиш бўйича ишлатиладиган технологик лойиҳа меъёрларига мувофиқ жойлаштиришни ташкил этади	Ўқув хоналари, ишлаб чиқариш таълими устахоналари, лаборатория ва технологик жиҳозларни йўналиш бўйича ХФХ меъёрларига мувофиқ жойлаштиришни ташкил этади
2.	Умумтаълим ва махсус фан ўқув хоналари, ишлаб чиқариш устахоналари ва лабораторияларни техника хавфсизлиги қоидаларига жавоб берадиган замонавий жиҳозлар, мосламалар билан таъминланишини назорат қилади	Умумтаълим ва махсус фан ўқув хоналари, ишлаб чиқариш устахоналари ва лабораторияларни ХФХ қоидаларига жавоб берадиган замонавий жиҳозлар, мосламалар билан таъминланишини назорат қилади
3.	Ўқитувчилар, педагог-муҳандислар билан техника воситалари ва бошқа жиҳозлардан тўғри фойдаланиш ва уларни сақлаш ишлари бўйича тушунтириш олиб боради	Ўқитувчилар, педагог-муҳандислар билан техника воситаларидан хавфсизлик нуқтаи назардан тўғри фойдаланиш ва уларни сақлаш ишлари бўйича тушунтириш олиб боради
4.	Ўқув устахоналаридаги мавжуд техника воситалари ва жиҳозлардан тўғри фойдаланиш қоидаларига риоя этилиши, меҳнат, электр ва ёнғин хавфсизлиги, санитария-гигиена талаблари, ишлаш вақти меъёрларига риоя этишни ташкил этади ва амалда бажарилишини назорат қилади	Ўқув устахоналаридаги мавжуд техника воситалари ва жиҳозлардан тўғри фойдаланиш қоидаларига риоя этилиши, ХФХ талабларига риоя этишни ташкил этади ва назорат қилади
5.	Техник воситалар ва жиҳозларни техник жиҳатдан соз ёки носозлигини назорат қилади	Техник воситалар ва жиҳозларни техник хавфсизликка жавоб беришини назорат қилади
6.	Техник кўрик синови ва таъмирлаш ишларини таълим муассасасининг ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, педагог-муҳандислар билан биргаликда, зарур ҳолларда шартнома асосида бошқа ташкилотлар ёрдамида амалга оширади	Хавфсизлик бўйича техник кўрик синови ва таъмирлаш ишларини амалга оширишда муассасанинг ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, педагог-муҳандислар билан биргаликда, зарур ҳолларда шартнома асосида бошқа ташкилотлар ёрдамида амалга оширади
7.	Ўқув ишлаб чиқариш устахоналари, ўқув-машқ полигонлари, ўқув хўжаликларига мавжуд техник воситалар, жиҳоз ва дастгоҳлардан тўғри ва мақсадли фойдаланишни	Ўқув ишлаб чиқариш устахоналари, ўқув-машқ полигонлари, ўқув хўжаликларига мавжуд техник воситалар, жиҳоз ва дастгоҳлардан ХФХ дарсларини ўтишда

	таъминлайди	фойдаланишни таъминлайди
8.	Техник восита, жиҳоз ва асбоб-ускуналарнинг ҳисобини олиб боради ва техник хизмат кўрсатиш ишларини амалга оширади	Техник восита ва асбоб-ускуналарнинг ҲФХни ўтиш мумкинлиги ҳақидаги ҳисобни олиб боради ва техник хизмат кўрсатиш ишларини амалга оширади
9.	Қўриқлаш ва ёнғиндан хабар берувчи қурилма (сигнализация)ларни ўрнатиш ишларини ташкил этади	Хавфсизликни таъминлаш учун ёнғиндан хабар берувчи қурилма (сигнализация)ларни ўрнатиш ишларини ташкил
10.	Ўқув устахоналари, лабораториялар ва ўқув хоналаридаги электр энергия, сув ва газ билан ишловчи қурилмалар ҳамда мосламалар ишини тўғри ташкил этилишини назорат қилади	Ўқув устахоналари, лабораториялар ва ўқув хоналаридаги электр энергия, сув ва газ билан ишловчи қурилмалар ишини хавфсизлик жиҳатдан ташкил этилишини назорат қилади
11.	Таълим муассасасининг экологик ҳолатининг сақланиши, атроф-муҳитнинг санитария-гигиена талаблари даражасида эканлиги устидан назорат ўрнатади	Таълим муассасасининг экологик ҳолатининг сақланиши, атроф-муҳитнинг санитария-гигиена талаблари даражасида эканлиги устидан назорат ўрнатади
12.	Хўжалик хизмати ишчиларига раҳбарлик қилади, таълим муассасаси биноларини капитал ва жорий таъмирланишини, тозалигини таъминлайди	Хўжалик ходимларини ҲФХ йўриқномаларига риоя қилишларини таъминлайди ва назорат қилади
13.	Мунтазам равишда ўз малакаси ва касбий маҳоратини ошириб боради	ҲФХ бўйича ўз малакасини оширади

112-чизма. Касб-ҳунар коллежи катта устасининг лавозим функциялари ва ҲФХ таъминлашдаги вазифалари

Т/р	Лавозим функциялари	ҲФХни таъминлаш вазифалари
1.	ДТСнинг замонавий талабларига мувофиқ касбий таълим бўйича уста ишини ташкиллаштиради	ДТСда ҲФХга оид ишларни ташкиллаштиради
2.	Касбий таълим усталарининг амалий фаолиятини назорат қилади ва бошқаради, уларни амалий ишларни режалаштириш, иш юритиш ва ҳисоботлар бўйича зарурий ҳужжатлар билан таъминлайди	Касбий таълим усталарининг амалий хавфсизлик фаолиятларини назорат қилади, бошқаради, режалаштиради, иш юритиш ва ҳисоботлар бўйича зарурий ҳужжатлар билан таъминлайди
3.	Касбий таълим усталари ўқув лаборатория хоналари, устахоналар, полигон ва бошқаларнинг раҳбарлари, шунингдек хизмат кўрсатиш ходимлари билан услубий ва кўрсатмалар бериш бўйича йиғилишлар ўтказади	Ўқув лаборатория хоналари, устахоналар, полигонларнинг раҳбарлари, ҳамда хизмат кўрсатиш ходимлари билан ҲФХ таъминлашга доир услубий йиғилишлар ўтказади

4.	Касбий таълим бўйича директор ўринбосари билан биргаликда касбий таълим усталарининг малакасини ошириш ва аттестациядан ўтказишни ташкил этади	Касбий таълим бўйича директор ўринбосари билан биргаликда ҚФХ бўйича малака ошириш ва аттестациядан ўтказишни ташкил этади
5.	Ўқувчилар амалий тайёргарлигининг ДТС талабларига мослигини назорат қилади	Ўқувчилар амалий тайёргарлигининг ДТСда берилган ҚФХ талабларига мослигини назорат қилади
6.	Амалий ўқув машғулоти, амалиётлар ўтказишда касбий таълим усталарига ёрдам беради, меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлиги қоидаларига амал қилинишида, техник шароитлардан келиб чиқиб сифатни таъминлашда стандарт талабларининг бажарилишини текширади	Амалий ўқув машғулоти ва амалиёт хоналарида меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлиги қоидаларига амал қилиниш талабларининг бажарилишини текширади
7.	Ўқувчиларни амалий ишларидаги билим ва кўникмаларни ўзлаштиришларининг назоратини амалга оширади	Ўқувчиларни амалий ишларидаги билим ва кўникмаларни ҚФХ талаблари асосида ўзлаштиришларининг назоратини амалга оширади
8.	Касбий таълим усталари билан биргаликда ишлаб чиқариш амалиётини ўтказиш корхонасини танлайди	Ишлаб чиқариш амалиётини ўтказиш корхоналарини меҳнат муҳофазаси ва техник хавфсизлиги таъминланганлиги бўйича танлайди
9.	Корхоналар билан амалиётни ўтказиш тўғрисида шартномалар тузиб, уларни тасдиқлашга тайёрлайди	Корхоналар билан амалиёт ўтказиш учун тузилган шартномаларда ҚФХга доир бандларни киритади
10.	Ўқувчиларга техника хавфсизлиги ва меҳнат муҳофазаси қоидаларига амал қилиш бўйича тушунтириш ишларини амалга оширади	Ўқувчиларга техника хавфсизлиги ва меҳнат муҳофазаси қоидаларига амал қилиш бўйича тушунтириш ишларини амалга оширади
11.	Доимий равишда ўз малакасини оширади	ҚФХ бўйича ўз малакасини оширади

**113-чизма. Академик лицей ва касб-хунар коллежи
психологининг лавозим функциялари ва ҚФХ
таъминлашдаги вазифалари**

Т/р	Лавозим функциялари	ҚФХни таъминлаш вазифалари
1.	Таълим муассасаларида таълим олувчиларга таълим-тарбия бериш жараёнида рухий, жисмоний ва ижтимоий томондан муҳофаза қилади ва психологик шарт-шароит яратади	Ўқувчилар ўртасида ҚФХни таъминлашда психологик муҳитни яратади
2.	Болалар ҳуқуқини ҳимоя қилиш конвенцияси асосида фаолият юритади.	Болалар ҳуқуқини ҳимоя қилиш конвенциясида берилган ҚФХ талаблари бўйича фаолият юритади.
3.	Таълим муассасасининг ижтимоий муҳитини мувофиқлаштиришни	Таълим муассасасининг ижтимоий-психологик хавфсизлик муҳитини

	таъминлайди ва ижтимоий мослашмаслик ва зўриқишларнинг юз беришини олдини олишни таъминлайди	мувофиқлаштиришни таъминлайди ва ижтимоий мослашмаслик ва зўриқишларнинг юз беришини олдини олишни таъминлайди
4.	Таълим муассасасининг меъёрий-услубий ҳужжатларига мос ҳолда ижтимоий-психологик хизматни ташкил қилади	Таълим муассасасининг меъёрий-услубий ҳужжатларига мос ҳолда ижтимоий-психологик хавфсизлик хизматини ташкил қилади
5.	Ўқувчи шахсини аниқлашда уларга махсус методикалар асосида психологик-педагогик ва ижтимоий-психологик ташхис қўяди	Ўқувчи шахсини аниқлашда уларга махсус методикалар асосида психологик-педагогик ва ижтимоий-психологик хавфсизлик ташхисини қўяди
6.	Ўқувчи шахсини ривожланишига таъсир қилувчи омилларни аниқлайди.	Ўқувчи шахсини хавфсизлик бўйича ривожланишига таъсир қилувчи омилларни аниқлайди.
7.	Психологик ёрдам кўрсатиш йўлларини топади (Психологик тузатиш ва ривожлантириш, реабилитация ва маслаҳат бериш). Муаммоларни ҳал қилишда ўқувчилар, ота-оналар ва педагогик жамоага ёрдам кўрсатади	Ходимларга хавфсизлик бўйича психологик ёрдам кўрсатиш йўлларини топади, тегишли муаммоларни ҳал қилишда ўқувчилар, ота-оналар ва педагогик жамоага ёрдам кўрсатади
8.	Ўқувчилардаги рухий, жисмоний ва бошқа характерларни аниқлаш учун тестлар ўтказилади.	Ўқувчилардаги рухий, жисмоний ва бошқа характерларни хавфсизлик нуқтаи назардан аниқлаш учун тестлар ўтказилади.
9.	Ўқувчиларни индивидуал ва ёш хусусиятларига қараб ривожлантирувчи ва коррекцион дастурлар тузиш ва режалаштиришда иштирок этади. Уларга ҳаётий ва касбий ўз-ўзини англашида, турли ҳолатларда муаммоларни ўзлари ҳал қилишларига тайёрлигини шакллантиришда ёрдам беради	Ўқувчиларни индивидуал ва ёш хусусиятларига қараб хавфсизлик малакаларини олишни ривожлантирувчи ва коррекцион дастурлар тузиш ва режалаштиришда иштирок этади. Уларга ҳаётий ва касбий фаолияти хавфсизлигини англашида, турли ҳолатларда хавфсизлик муаммоларини ўзлари ҳал қилишларига тайёрлигини шакллантиришда ёрдам беради

Лавозим – (арабчада керакли, зарурий) – *муассаса, идора, ташкилот, корхоналарда бирор расмий хизматни бажариши билан боғлиқ бўлган ўрни, вазифа ўрни, амал, мансаб.*

Ваколат (лотинчада “Competentio” – эришаман, лойиқман, мувофиқ келаман) – 1. *Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи шахсга бериладиган фаолият доираси.*

2. *Маълум бир давлат органи, масабдор шахс ёки жамоат уюшмасининг давлат органлари тизимида тутган ўрнини белгилаб берувчи юридик ваколатлар, ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндиси.*

Психология: 1. Инсон фаоляти ва ҳайвонлар хатти-ҳаракатида борлиқнинг акс этишини, руҳий жараёнлар, ҳодисалар ва хислатларни ўрганувчи фан.

2. Бирор фаолият билан боғлиқ бўлган психик жараёнлар мажмуи.

Уста (арабчада ўргатувчи, муаллим) – Бирор касб-ҳунар билан шуғулланувчи малакали мутахассис.

Катта уста – касб-ҳунар билими, кўникмаси ва малака даражаси юқори бўлган ва усталарга раҳбарлик қиладиган лавозим.

2-қисм

**ЭКОЛОГИК
МЕНЕЖМЕНТ**

1-чизма. “Экология” тушунчаси

Т/р	“Экология” атамасига берилган тушунча	Муаллифи	Асарнинг номи ва чоп этилган йили	
1	Табиатни иқтисодий жиҳатдан тадқиқ қилиш орқали ҳамма тирик организмларнинг органик ва ноорганик муҳит унсурлари билан бирга, унинг таъсир доирасида турган антогонистик ва ноантогонистик алоқадорликда бўлган ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўртасидаги муносабатларни очиб беришдир.	Э.Геккель (Германия)	Организмларнинг умумий морфологияси	1866
2	Умумбиологик фан бўлиб, у организмлар ва муҳит ўртасидаги алоқадорлик қонуниятлари тўғрисидаги фан	Б.Иоганзен (Россия)	Экология асослари	1959
3	Организмлар ва уларнинг атроф-муҳити ўртасидаги ўзаро алоқадорлик йиғиндиси ва характерида оид фан	Ю.Одум (АҚШ)	Экология асослари	1971
4	Тирик организмларнинг яшаш шароити ва уларнинг ушбу шароитдаги ўзаро алоқадорлигини тадқиқ қилувчи фан	Р.Дажо (Франция)	Экология асослари	1972
5	Тирик организмларнинг яшаш шароити ёки ташқи муҳит билан ўзаро муносабати ҳақидаги фан	А.Тўхтаев, А.Ҳамидов (Ўзбекистон)	Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш	1994
6	Организмлар ва улар билан атроф-муҳит ўртасидаги ўзаро муносабатларни ўрганадиган фан	ЎзМЭДИН	Ўзбекистон Миллий энциклопедияси	2005
7	Организмлар ва инсон фаолияти таъсир этувчи табиий яшаш муҳитида организмларнинг ҳаётий фаолияти қонуниятларини тадқиқ қилувчи фан	А.Эргашев (Ўзбекистон)	Экология асослари	2008
8	Ноэволюцион тарзда ривожланувчи табиат тизимидаги тирик организмлар ва уларнинг атроф муҳити билан бўладиган муносабатларига доир қонуниятларни тадқиқ қилувчи фан тармоғи, уларга оид билимларни берувчи таълим йўналиши, уларни оптималлаштирувчи халқ хўжалиги соҳаси, дейишимиз мумкин.	А.Нигматов (Ўзбекистон)	Экология нима?	2005
9	Муайян табиат тизимида (экотизимда) организмлар ўзаро ва уларни яшаш муҳити (макони, нишаси) ўртасидаги муносабатларнинг турли жиҳатларини тадқиқ қилувчи фан тармоғи, уларга оид билим, кўникма ва малакаларни берувчи таълим йўналиши, уларни оптималлаштирувчи иқтисодиёт соҳаси.	А.Нигматов (Ўзбекистон)	Экология нима?	2014
10	Экотизимларда организмлар ўзаро ва уларни атроф табиий муҳити ўртасидаги алоқадорликни тадқиқ қилувчи фан тармоғи, уларга оид билим, кўникма ва малакаларни берувчи таълим йўналиши, экотизимлар ҳолатини оптималлаштирувчи иқтисодиёт соҳаси.	А.Нигматов (Ўзбекистон)		

2-чизма. Экология фани, таълими ва амалиётининг асосий вазифалари

Э К О Л О Г И К В А З И Ф А Л А Р

Экологиянинг умумэтироф этилган илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш

Унинг тарихи, ҳозирги ҳолати ва келажак истиқболларини турли миқёсларда уйғунлашган ҳолда аниқлаш

Экологик маънавиятли, яъни экологик онг ва маданиятли шахсни тарбиялаш

Ер планетаси табиий ресурслари ва бойликларини ҳисобга олиш, баҳолаш, кадастрлаш, аудитлаштириш ва экспертизалашни олиб бориш

Давлат ва жамият экологик бошқарув талабларини амалга кенг жорий қилиш

Атроф табиий муҳит муҳофазасида фуқаролик жамияти институтлари фаолиятини йўлга қўйиш, нодавлат ташкилотлар ва жамоат уюшмалари назоратини ўрнатиш ва уларни тавсия кучидаги маълумотларидан экологик бошқарувда кенг фойдаланиш механизмини ишлаб чиқиш

Локал (маҳаллий), миллий, регионал (минтақавий), глобал (курравий) миқёсда экологик хавфсизлик мониторингини олиб бориш

Давлат, давлатлар ва халқаро ҳамжамият томонидан экологик назоратни ташкил этиш ва уларни ишлаш механизмини яратиш

Истиқболга йўналтирилган экологик режа ва дастурларни мамлакат, минтақа ва глобал миқёсда ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва амалга тадбиқ этиш

Маҳаллий, миллий ва халқаро миқёсда экологик-ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва ишлаш механизмини яратиш

Экологик ҳуқуқбузарликлар ва уларнинг жавобгарлигини белгиловчи регионал ва глобал миқёсдаги ихтисослашган тергов, прокуратура ва суд органларини тизимини яратиш

Маҳаллий, миллий, регионал ва глобал миқёсда фаолият юритувчи «экологик тез ёрдам» ташкилотлари, жамғармалари, гуруҳларини тузиш ёки улар фаолиятини фаоллаштириш

Экологик тангликдаги қуруқлик ҳудудлари (Оролбўйи, Чернобил, Марказий Африка...) ва сув акваторияларини (Орол денгизи, Балхаш ва Чад кўллари...) инсонларнинг биргаликдаги ҳаракатлари орқали ҳал қилиш

Экологик терроризмни олдини олиш йўллариини ишлаб чиқиш

Амалда жамиятни табиатга нисбатан экологик ёки экологик-иқтисодий муносабат шаклларини ўрнатиш ва ҳ.к.

Анъанага кўра, **экология** – *тирик организмлар ўзаро ва уларни яшаш муҳити ўртасидаги муносабат ҳақидаги фан*, деб юритилади. Бу маъно унинг грекча атамасидан келиб чиққан тарзда ифода этилган. Чунки грекчада “oikos” – уй, яшаш жойи, яшаш муҳити, “logos” – таълимот деган маъноларни англатади. Ушбу атамани биринчи бўлиб фанга немис табиатшунос олими Эрнст Геккель 1866 йилда чоп этилган ўзининг “Организмларнинг умумий морфологияси” деган китоби орқали олиб кирди.

Э.Геккелдан сўнг экология атамаси таърифига турли тақиқотчилар томонидан кўплаб ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилган (1-чизмага қаранг). Лекин, ҳанузгача унинг бирламчи мазмуни ва моҳияти умумий тарзда сақланиб қолди.

Экология фан тармоғи бўлгани учун ҳам у ижтимоий категорияга, яъни инсонларга хос муносабат шаклига киради. Шунинг учун ҳам унинг мақсадида “инсон учун” деган ибора бирламчи аҳамият касб этади. **Экологиянинг мақсади** – *ҳозирги ва келажак авлодлар учун барча организмларнинг яшаш ва фаолият юритиши муҳити хавфсизлигини таъминлаш*. Экологик хавфсиз яшаш муҳити – организмлар, жумладан инсонларнинг муайян экотизимларда беҳатар ҳолатда кўпайиши, ўсиши ва ривожланиши учун тоза, соғлом ва қулай атроф табиий муҳит ҳолати демакдир. Ушбу мақсадга эришмоқ учун, бизнинг фикримизча, қуйидаги **экологик тусдаги вазифаларни** бажариш талаб этилади (2-чизмага қаранг).

Экологик хавфсизлик – 1. *Организмлар ва уларнинг яшаш муҳитини табиий ва антропоген омиллар таъсири туфайли турли миқёсда ва тезликда юзага келувчи салбий ҳолатлардан сақланганлик даражаси ва уларнинг яшаш муҳитини табиий ва антропоген омиллар таъсири туфайли турли миқёсда ва тезликда юзага келувчи салбий ҳолатлардан сақланганлик даражаси..* Мазкур тушунчада ҳам экологияга (организмлар ва уларнинг яшаш муҳити), ҳам хавфсизликка (салбий ҳолатлардан сақланганлик даражаси) тегишли бўлган иборалар ифода этилган.

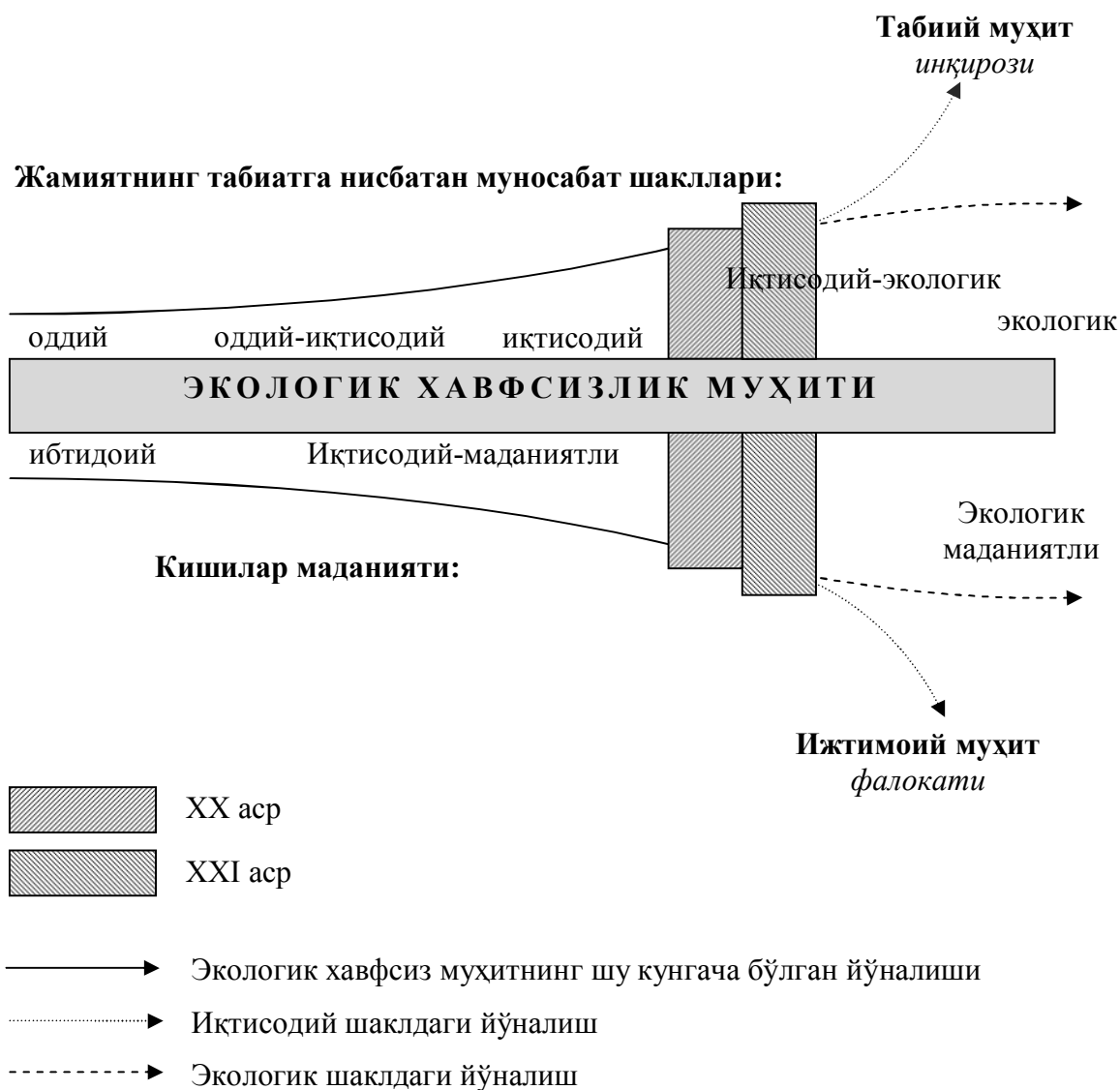
2. *Табиат объектлари, алоҳида инсон ва инсониятнинг бевосита ёки билвосита ҳаётини муҳим элементларини зарарланишларига (ёки бу зарарланишдан келадиган хавфларга) олиб келмайдиган фаолият, вазият ва жараёнлар уйғунлиги* (Реймерс Н.Ф., 1992).

3. Ер шари ва унинг турли минтақаларида инсониятнинг табиий, иқтисодий-ижтимоий, техноген ва сиёсий тайёргарлиги (жиддий бўлмаган талофатларга мослашиши) даражасида экологик мувозанатни таъминловчи вазият, жараён ва фаолиятлар мажмуаси (Реймерс Н.Ф, 1990).

4. Шахс, аҳоли, саноат ва табиат объектларини ташиқи таъсирдан ҳимояланганлик даражаси (Тиллаев Т.,2010).

5. Экотизимларда организмларнинг бехатар яшаш кўрсаткичлари, даражалари ва оптимал ҳолатини таъминланганлиги.

3-чизма. Экологик хавфсизлик ва уни таъминлаш зарурати

Кишилик жамияти тарихида табиатга нисбатан қандай муносабатда бўлганлиги, қандайлиги ва қандай бўлиши лозимлиги экология фанининг юзага келиши, ривожланиши ва истиқболларини белгилаб бермоқда. Чунки Ер сайёрасида содир бўлаётган табиий жараёнларнинг деярли 90 фоизида инсон фаолиятининг маҳсули акс этмоқда. Бу жараёнларни доимо ҳам ижобий деб бўлмайди. Чунки организмлар учун хавфсиз муҳит, жумладан, инсонларнинг муҳим ҳаётий манфаатлари ва авваламбор тоза, соғлом ва қулай табиий шароитга эга бўлиш ҳуқуқини тўла қондиришга қодир бўла оладиган атроф табиий ва ижтимоий муҳит ҳолати инқироз ва фалокат томон интилиб бормоқда. Уни олдини олмаслик ўзини ўзи ўлимга маҳкум этиш билан баробардир.

Кишилик жамиятнинг табиатга нисбатан муносабат шакли – мўйян даврдаги кишиларнинг атроф табиий муҳитга узвий боғланган ҳаёт тарзи. Агар жамиятни табиатга нисбатан муносабатларини инсоният тарихи нуқтаи назаридан қараганда уни қуйидаги шаклларга ажратиш мумкин: *оддий, оддий-иқтисодий, иқтисодий, иқтисодий-экологик, экологик.*

Кишилик жамиятнинг табиатга нисбатан оддий муносабат шакли — экологик тизимни бузмайдиган кишиларнинг соддалаштирилган ҳаёт тарзи. Гарчанд ибтидоий кишилик жамияти формацияси одамларнинг Ер куррасида пайдо бўлишидан (5—6 млн. йил аввал) то синфий жамият юзага келгунигача қадар бўлган ижтимоий тарихни ўз ичига олади. Ибтидоий жамоада ишлаб чиқариш кучлари ва меҳнат қуролларининг такомиллашмаганлиги учун ҳам уларнинг ҳаёт тарзи табиатнинг бир қисми сифатида кечган. Табиий муҳит ҳолати эса организмлар, хусусан, одамлар учун нисбатан қулай даражада бўлган.

Жамиятнинг табиатга нисбатан оддий-иқтисодий муносабат шакли — экологик тизимларнинг кам ва кичик ҳудудларда бузилишига олиб келадиган кишиларнинг ҳаёт тарзи. Синфий жамият шакллана борган сари, кишилар сони ва ишлаб чиқариш қуролларининг мукамалланиши, табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг янги оддий-иқтисодий шаклини юзага келтирган. Натижада, кишиларнинг ҳаёт тарзи кичик бир табиий ҳудуд – геомажмуаларда атроф табиий муҳит ҳолатини кескинлашувига олиб келган. Бундай маҳаллий (локал)

кўринишдаги экологик ўзгаришлар кишиларнинг жамоа бўлиб тўпланган ерларига хос бўлган. Лекин улар атроф-муҳитнинг хавфсизлик даражасига кескин равишда таъсир эта олмаганлар.

Ўзбекистон ҳудудида оддий-иқтисодий шакл ибтидоий жамоа тузумининг сўнгги ва кулдорлик тузumi даврига тўғри келади. Эрамиздан аввалги 12—15-минг йилликларда (мезолит даврида) маҳаллий аҳолининг ишлаб чиқариш куроли сифатида найза, камон, айланма ёйларнинг бўлиши, ҳайвонот дунёсининг камая боришига, металл омоч ва белкуракларнинг яратилиши эса ерларни ўзлаштириш ва деҳқончиликни юзага келтирди. Оқибатда, улар атроф табиий муҳит ҳолатига бирмунча таъсир эта бошладилар. Суғориш шохобчаларининг оддий кўринишдаги «тўғон» усули обикор (суғорма) деҳқончиликни юзага келишига, дарё ўзанлари — «лиман» усулининг пайдо бўлиши эса дарёларнинг табиий сув режими ўзгаришига олиб келди. Уй ҳайвонларининг кўпайиши Қашқадарё, Чирчиқ, Зарафшон, Қуйи Амударё, Сирдарё водийларида ўсимлик дунёсининг сийраклашишига олиб келди.

Кишилик жамиятнинг табиатга нисбатан оддий-иқтисодий муносабат шакли табиий муҳитнинг энг асосий компонентлари — ер ва сувнинг кичик айланишига таъсир этди. Лекин ижтимоий муҳитнинг бундай ҳолати табиий тизимларнинг буферлик (ташқи таъсирга қарши туриш қобилияти) хусусиятини йўқотиб қўймади.

Жамиятнинг табиатга нисбатан иқтисодий муносабат шакли — иқтисодий маданийлашган кишиларнинг ўз моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учунгина, атроф табиатни истемолчилик психологияси позициясидан туриб фойдаланиши натижасида, атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши, табиий ресурсларнинг камайиши ва табиий тизимларининг ўзгаришига олиб келган ҳаёт тарзи. Кишиларларнинг бундай ҳаёт тарзи экологик тизимларни катта майдонларда ва кенг (глобал) миқёсда бузди. Бу даврда, гарчанд инсоният тарихида илк бор юридик элементларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига қарамасдан, кишиларнинг онги, билими ва маданияти истемолчилик психологиясида эди.

Катта тарихий муддатни ўз ичига олган, ҳанузгача ривожланаётган ва бозор муносабатларига ўтаётган мамлакатларда ўз асоратини сақлаб келаётган ушбу муносабат

шакли иқтисодиётни ҳар қандай атроф-муҳит муҳофазасидан устувор эканлигини намоён этмоқда. Гарчанд бундай ўлка ва мамлакатларда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва унинг ресурсларидан самарали фойдаланиш борасидаги ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар етарли даражада бўлса-да, лекин уларнинг амалий татбиқ этиш механизми ишлаб чиқилмаган ёки оммалаштирилмагандир. Акс ҳолда ҳуқуқий демократия ва адолат мезонининг ўчоғи бўлмиш АҚШ прерийларида XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярмида сон-саноксиз бизонлар ёппасига қириб ташланганлиги, ўрмонлар майдони икки баробаргача қисқаргани, емирилган ва ювилган ерлар 40 млн га етгани, қишлоқ хўжалиги оборотидан 58 фоиз унумдор ерлар чиқиб кетганлигини қандай тушуниш мумкин. Илмий техника ютуқлари у даврда атроф табиий муҳит хавфсизлигини сақлаб қолишга эмас, балки глобал миқёсда қуролли тўқнашувлар ва совуқ урушларда ғолиб чиқиш, маълум бир қатламдаги аҳолини бойитишга хизмат қилган. Шунинг учун ҳам Ж.Б.Ламарк 1820-1960 йилларни “инқилобий саноат юксалиши”, табиий тизимларни эса инқирозга томон “судралиши” даври, деб бежиз айтмаган.

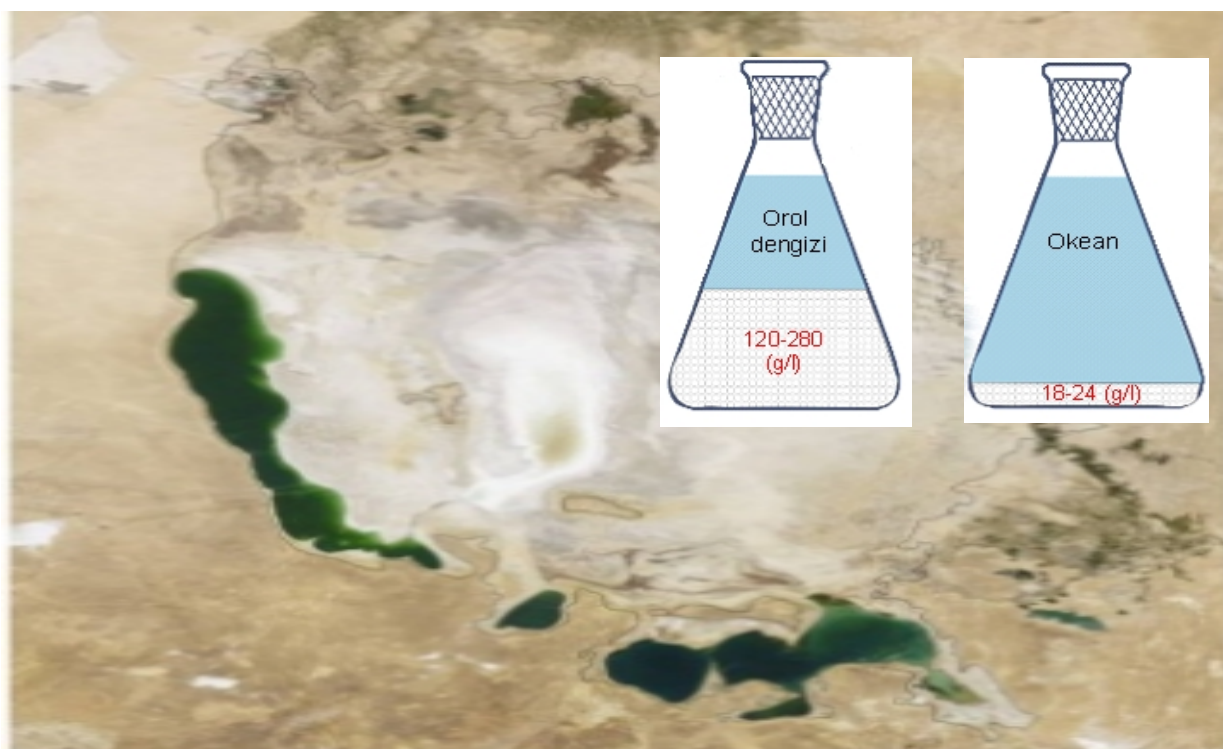
Атроф табиий муҳит инқирозига мисол тариқасида Орол денгизи, тўғрироғи кўлининг атрофидаги ҳолатни олиш мумкин. Қачонлардир дунёда энг катта кўллар тоифасига кирган Орол денгизи тарихан жуда қисқа муддат ичида, яъни 40-50 йил ичида энг шўр (4-чизмага қаранг), ифлосланган ва халқ хўжалиги аҳамиятига деярли эга бўлмаган ўртача кўллар тоифасига кириб қолди. Бунинг асосий сабабларидан бири — Амударё ва Сирдарё сув режимининг кескин ўзгариши. 1982-1983 йилларга келиб икки серсув дарёларнинг Оролга қуйилишининг 13-14 баробарга камайиб кетишидир. Натижада, Орол денгизининг сув сатҳи 21 метрга, сув юзаси 3,5 баробарга, сув ҳажми 8 баробарга камайиб кетди. Сувдан қуриган юза 5,5 млн гектарни ташкил қилгани ҳолда дефляция (шамол эрозияси) натижасида тузлар минглаб километр доирада атроф-муҳитни ифлослантирмоқда. Амударё ва Сирдарё сувларининг оғир металллар, пестицид, гербицид каби кимёвий моддалар билан ифлосланиши ва шўрланиши натижасида уларнинг суви ичимлик суви сифатида фойдаланиб бўлмаслигини мутахассислар исбот қилиб беришди. Қачонлардир

балиқчилик ва ов қилиш маскани бўлган Қуйи Амударё қуриган қолдиқ кўллар ва шўрланган тупроқлар масканига айланиб қолди.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси ва Марказий Осиё давлатларининг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари туфайли 1995-1997 йилларга келиб, Орол денгизига сув қуйилиши 15-17 км³ гача кўпайтирилди. Ёпиқ ҳавзанинг сув тақсимоти халқаро шартнома ва келишувлар орқали тартибга солинишига ҳаркат қилинмоқда.

Иқтисодий муносабат шакли даврига хос экологик қонунлардан бўлмиш Мазовларнинг XIII-XIV асрларда «Ўрмон, тур, зубр ва тарпанлар муҳофазаси», Литва князи Сигизмунд II нинг «Волок низоми»да балиқларни урчиш даврида ов қилиш ман этилган. XIV асрда Францияда «Сувлар ва ўрмонлар» махсус бошқармаси тузилган бўлиб, ўрмонларни муҳофаза қилиш уларнинг вазифасига киритилган. Қадимги Вильгелм подшоҳлиги даврида кийик, ёввойи чўчқа ва хаттоки, қуёнларни ўлдирганлари учун кишилар ўлим жазосига мубтало этилган. Аммо бу қонунлар кўпроқ табиий муҳитни эмас, балки феодал мулкни сақлаб қолиш ва муҳофаза қилишга қаратилган эди, холос.

4-чизма. Орол денгизи (кўли) ва дунё океани сувининг шўрлик даражаси

Жамиятнинг табиатга нисбатан иқтисодий-экологик муносабат шакли — мавжуд экологик тизимларни сақлаб қолиш даражасидаги кишиларнинг ҳаёт тарзи. Бунда кишиларнинг ҳар қандай шаклдаги экологик ҳаракатлари давлат томонидан тўлалигича кўллаб-қувватланади. Табиий ресурсларни камайтириш ва атроф-муҳитни ифлослантириш нафақат фуқароларга, ҳаттоки давлат идоралари ходимларига на моддий ва на маънавий фойда келтиради. Масалан, АҚШ “«Атроф табиатни муҳофаза қилиш миллий сиёсати» (НЕПА) қонунига биноан, ҳамма жисмоний, юридик шахслар, ҳаттоки, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳам бирон-бир табиий объектдан фойдаланишларидан аввал турли кўриниш ва шаклдаги экологик тест синовларидан ўтадилар ва табиатга таъсир этиши “ариза”сини топширадилар. Тест синовлари натижасининг бирон босқичиданоқ 10% “ариза”лар судларга келиб тушади. АҚШ Президентининг ижроия қўмитаси қошидаги Табиатни муҳофаза қилиш Кенгашига келиб тушган аризалар рўйхати ва судларнинг қабул қилган қарорлари тўғрисида очик маълумотлар эълон қилинади. Ундан ташқари, табиатни муҳофаза қилиш бўйича ҳар бир штат ўзига яраша қонун қабул қилиш имконига эга. Чунки штатдаги экологик ҳолат, авваламбор, маҳаллий аҳолига таъсир қилади-да.

Табиий муҳитни инқирозга, ижтимоий муҳитни фалокатга олиб келмаслик учун биз яқин келажакда босқичма-юсқич экологик муносабат шаклига ўтиб олишимиз зарур. **Жамиятнинг табиатга нисбатан экологик муносабат шакли** — атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурсларданоқилона фойдаланиш ва экологик тизимларни қайта тиклаш ҳамда соғломлаштиришга қаратилган кишиларнинг ҳаёт тарзи. Экологик муносабат шаклида давлат бошқарув тизими, авваламбор, экологик нобоп ҳудуд ва объектларни тиклашга қаратилади. Бунда ишлаб чиқариш технологияси, биринчи навбатда, кам чиқитли ёки ёпиқ – чиқитсиз циклни талаб этади. Экологик онг ва маданият кишиларнинг жамиятда тутган ўрни ва ижтимоий нуфузини белгиловчи асосий мезонлардан биридир. Экологик қонунлар ва норматив ҳужжатлар нафақат бевосита, балки билвосита ҳам экологиялаштирилган, амалий татбиқи эса экологик-ҳуқуқий механизмга тўлиқ асосланишни тақозо этади. Табиий ресурслардан фойдаланишни чеклаш ва табиий

объектларни қайта тиклаш бир мамлакат миқёсида эмас, балки экологик хавфли ҳудудлар бўйича амалга оширилади ва давлатларнинг алоҳида муҳофаза қилиш объектига киритилади. Экологик муаммолар давлатларнинг янги барқарор ривожланиш концепцияси нуқтаи назаридан ҳал этилади.

Жамиятнинг табиатга нисбатан бешта муносабат шаклини аниқлаб олиш давлатларнинг экологик сиёсатини белгилашда ҳамда қонунчилик тизимини йўлга қўйишда дастури амал бўлиб қолади.

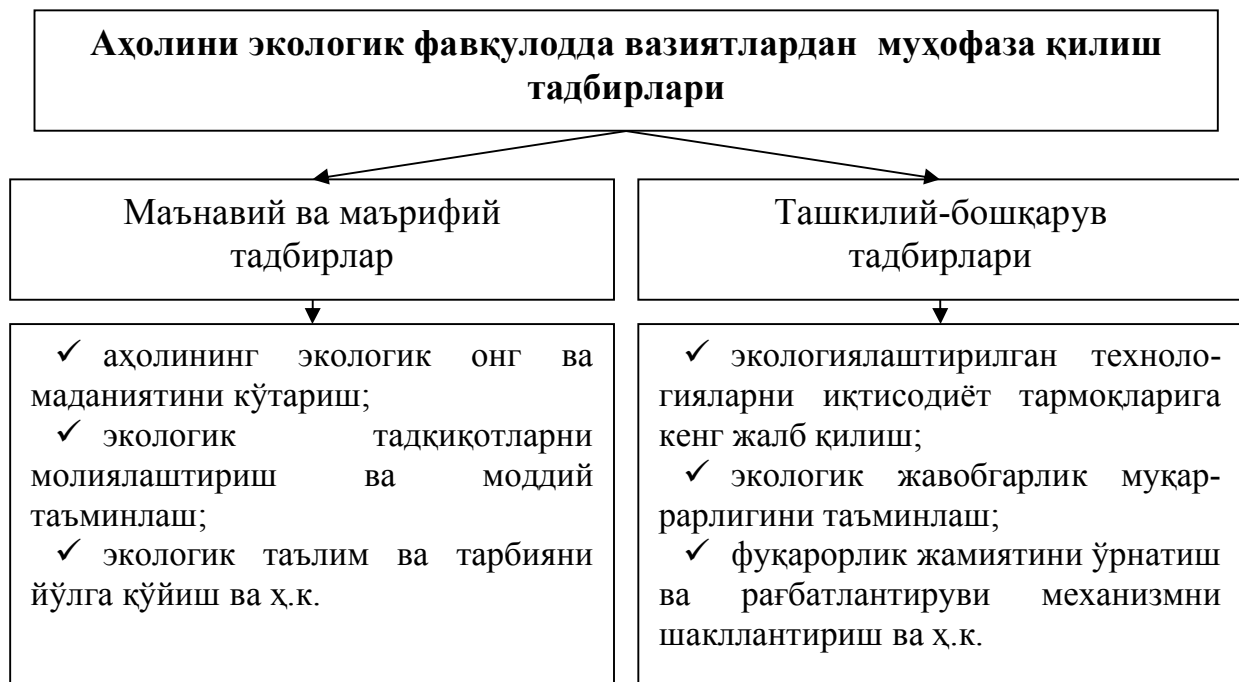
5-чизма. Экологик тусдаги фавқулодда вазиятлар(ЭФВ)

Келиб чиқиш хусусиятига кўра ЭФВ		
Педосфера ва литосфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган	Гидросфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган	Атмосфера ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган
<ul style="list-style-type: none"> - Табиий, антропоген ва аралаш турдаги офатларнинг содир бўлиши. - Ер ости қазилма бойликларини ўрганиш, разведка қилиш ва қазиб олиниши. - Тупроқларни зарарли кимёвий моддалар ва оғир металллар билан ифлосланиши. - Ерлани ботқоқланиши, тупроқ чириндисининг камайиши, шўрланиши, эрозияси, техноген бузилиши каби жараёнларнинг юзага келиши. - ва ҳ.к. 	<ul style="list-style-type: none"> - Сув манбаларининг ифлосланиши натижасида тоза сувнинг камайиши. - Технологик жараёнлар ва майший-хўжалик ишларига сув сарфининг ортиши натижасида чучук сув захирасининг камайиши. - Дунё океани ва денгизларнинг ифлосланиши натижасида экологик мувозанатнинг бузилиши. - дарёлар сув режимининг турли гидротехник қурилмалар натижасида ўзгариши. - ва ҳ.к. 	<ul style="list-style-type: none"> - Антропоген таъсир натижасида иқлимнинг кескин ўзгариши. - Атмосферада зарарли моддаларнинг руҳсат этилган меъёридан ортиши. - Шаҳарларда ҳаво ҳароратининг кўтарилиши. - Шаҳарларда “кислород” танқислиги; - Шовқинни РЭМдан юқорилиги. - Кислотали ёғинларнинг ҳосил бўлиши. - Озон қатламининг емирилиши. - Атмосфера тиниқлигининг ўзгариши. - ва ҳ.к.

6-чизма. Ўзбекистонда ХФХга таъсир этувчи экологик хавфлар

7-чизма. Ўзбекистонда аҳолини экологик фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тадбирлари

8-чизма. Экологик менежмент тушунчаси

Т/р	“Экологик менежмент” тушунчаси	Муаллифи	Асарнинг номи ва чоп этилган йили
1.	Атроф-мухитни муҳофаза қилиш сиёсати ва стратегияларини амалга тадбиқ қилиш учун компаниялар фаолиятини самарали бошқариш	Gray R, Bebbington J. Walters D., 1993	Е. И. Хабарова. Менежмент в России и за рубежом// Менежмент на стыке экономики и экологии – 2000. - №3. – С.111 – 117.
2.	Умумий менежментнинг бир қисми бўлиб, у экологик қоидаларни корхоналарда ишлаб чиқиш, жорий қилиш, амалга ошириш ва риоя этиш, яъни корхоналарнинг онгли экологик бошқаруви	Fischer H., Wucherer C, Wagner B., Burschel C., 1997.	
3.	Атроф-мухит билан муносабат	Mueller K., 2001	
4.	Умумий менежментнинг бир қисми бўлиб, у экологик сиёсат, мақсад ва вазифаларни тадбиқ этишдаги корхоналар тузилмаси, режаси, жавобгарликлар тақсимоти, амалиёти ҳамда жараён ва ресурслар	Халқаро стандарт: ISO 14000 и ISO 14031. Атроф-мухитни муҳо-фаза қилиш. Умумий талаблар.	Т.В.Гусева и др. [Электронный ресурс]. http://www.14000.ru/articles/viniti.php .
5.	Корхоналарда атроф-мухитни муҳофаза қилиш	Европа Иттифоқи (EMAS) Экологик менежмент ва аудит. 2000 й.	В. Чижикова // Стандарты и качество. – 2003. № 2. С. 88–91. // ИСО 9000 + 14000. – 2004. № 4. С. 17–19.
6.	Экологик самарадорлик ва адолатлилик принципларга асосланган ўзининг экологик мақсадларига эришишга қаратилган иқтисодиёт субъектларининг ташаббусли ва натижавий фаолияти	Масленникова, Л. М. Кузнецов В. Н. Пшенин. И. С.	Экологический менежмент: учебное пособие – СПб. , 2005. – 200 с.
7.	Экологик сиёсатда акс этирилган атроф-мухитни муҳофаза қилиш дастурларини амалга тадбиқ этиш мақсадида аниқ бир ташкилий тузилмага эга бўлган корпоратив бошқарув тизими	Хабарова, Е. И.	Менежмент на стыке экономики и экологии / Менежмент в России и за рубежом. – 1999.№3. С.111-117
8.	Минитехнотизимларда (корхона, ташкилот ва муассасаларда) экологик хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган корпоратив бошқарув	Нигматов А.Н., Ташпулатов С.Ш., Мухамедов Ш.Н., Хасанова Н.А.	Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги ва экологик менежмент, 2015
9.	Минитехнотизимларда (корхона, ташкилот ва муассасаларда) атроф табиий мухитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат компонентларини қайта тиклашга қаратилган корпоратив бошқарув		

Ўзбекистон Республикасининг экологик сиёсати: 1. Аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш учун атроф табиий муҳитни муҳофаза, соғломлаштириш ва яхшилаш борасида олиб бораётган ички ва ташқи фаолият тизими. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган қонунига мувофиқ.

2. Давлатнинг экотизимларни муҳофаза қилиш, уларнинг табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва бузилган экотизимларни қайта тиклаш борасида олиб бораётган ички ва ташқи фаолият тизими. Дарсликда экологияга берилган илмий-назарий таъриф нуқтаи назардан.

Экологик тусдаги фавқулодда вазиятлар – 1. Инсониятнинг ҳаёт фаолияти, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига, гидросфера ва атмосферага беқиёс таъсирини кўрсатадиган ҳалокатли вазиятлар.

2. Экотизимларда модда ва энергия алмашинувини кескин равишда ўзгартириб юборадиган жараён, воқеа ва ходисалар натижасида юзага келган салбий ҳолат.

Корпоратив экологик бошқарув – минитехнотизимларда, яъни муассаса, корхона, ташкилотларда экологик хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган жамоани танлаш, тегишли фаолиятига оид қарорлар қабул қилиш ва унинг бажарилишини назорат қилиш жараёни.

Экологик менежмент: 1. Минитехнотизимларда (корхона, ташкилот ва муассасаларда) экологик хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган корпоратив бошқарув.

Тор маънода, юқорида экологияга берилган тушунча нуқтаи назардан Экологик менежментга таъриф берилган бўлиб, унда “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” объекти бўлган минитехнотизимлар, яъни муассаса, корхона ва ташкилотларни бошқариш объекти сифатида қаралган. Зеро, экология фанининг объекти бўлмиш – экотизимлар классификацияси умумэътироф этилган даражада таснифланмаган.

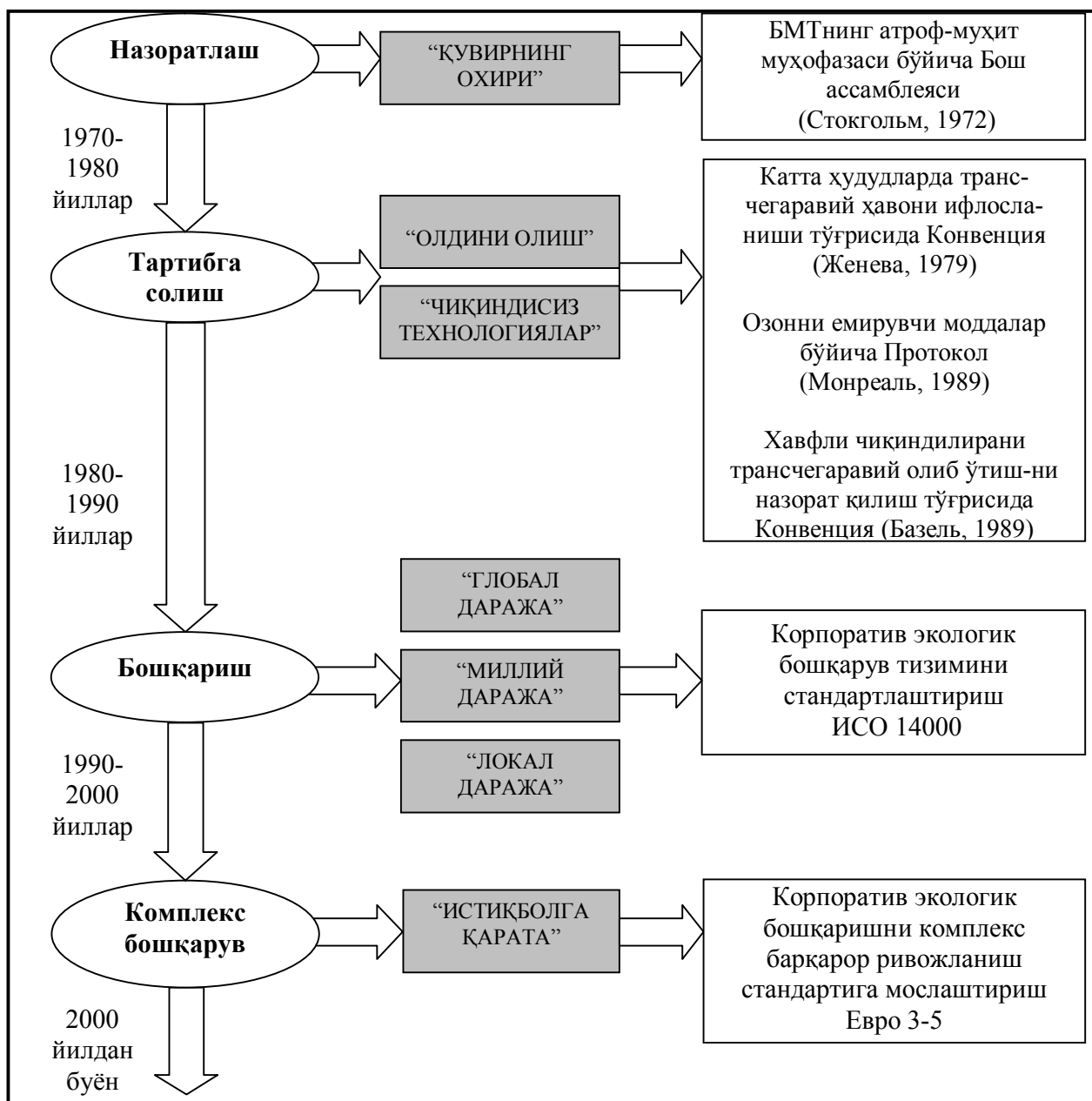
2. Минитехнотизимларда (корхона, ташкилот ва муассасаларда) атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат унсурларини қайта тиклашга қаратилган корпоратив бошқарув.

Мазкур тушуча кенгрок маънода акс эттирилган одатий кўринишга эга бўлиб, у Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилишнинг амалий талабларига мос тушади.

Халқаро стандарт – муайян фойлиятни сертификатловчи ҳамжамият томонидан умумэтироф этилган сифат даражаси.

Дунё бўйича 1996 йилда экологик менежментни юритувчи 1 491 та юридик шахслар рўйхатга толинган бўлса, 2000 йил – 22 897, 2004 йил – 72 877, 2010 йил 235 435 таси халқаро стандартларгша жавоб бера оладиган экологик фаолият билан шуғулланмоқдалар.

9-чизма. Экологик менежментнинг ривожланиш босқичлари

Экологик менежмент ривожланиш тарихий босқичлари корпоратив бошқарувга қаратилган ғоялар тизими, яъни концепцияси билан ажралиб туради¹. Ушбу босқичларни экологик менежмент нуқтаи назардан қуйидаги гуруҳларга ажратиш ва номлаш мумкин: назоратлаш → тартибга солиш → бошқариш → комплекс бошқариш.

1970 йиллар атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мақсадида давлат бошқарув органларига экологик назорат функцияси бериладиган бўлди. Ушбу назорат корхоналарда турли шакл ва кўринишдаги мослама қурилмаларни ўрнатишга, яъни завод ва фабрикаларнинг *қувирларидан чиқаётган чиқиндиларни* текшириб бориш ва тегишли жавобгарликга тортиш нуқтаи назардан қаралади. Бу ҳолат атроф-муҳитни ифлослантириш корхоналар учун жуда қимматга туша бошлади. Натижада корхоналарни ички экологик корпоратив бошқарув тизимини жорий қилинди. Лекин, ушбу мажбурий чоралар катта самара бермади, яъни “Қувирнинг охири” кўринмай қолди.

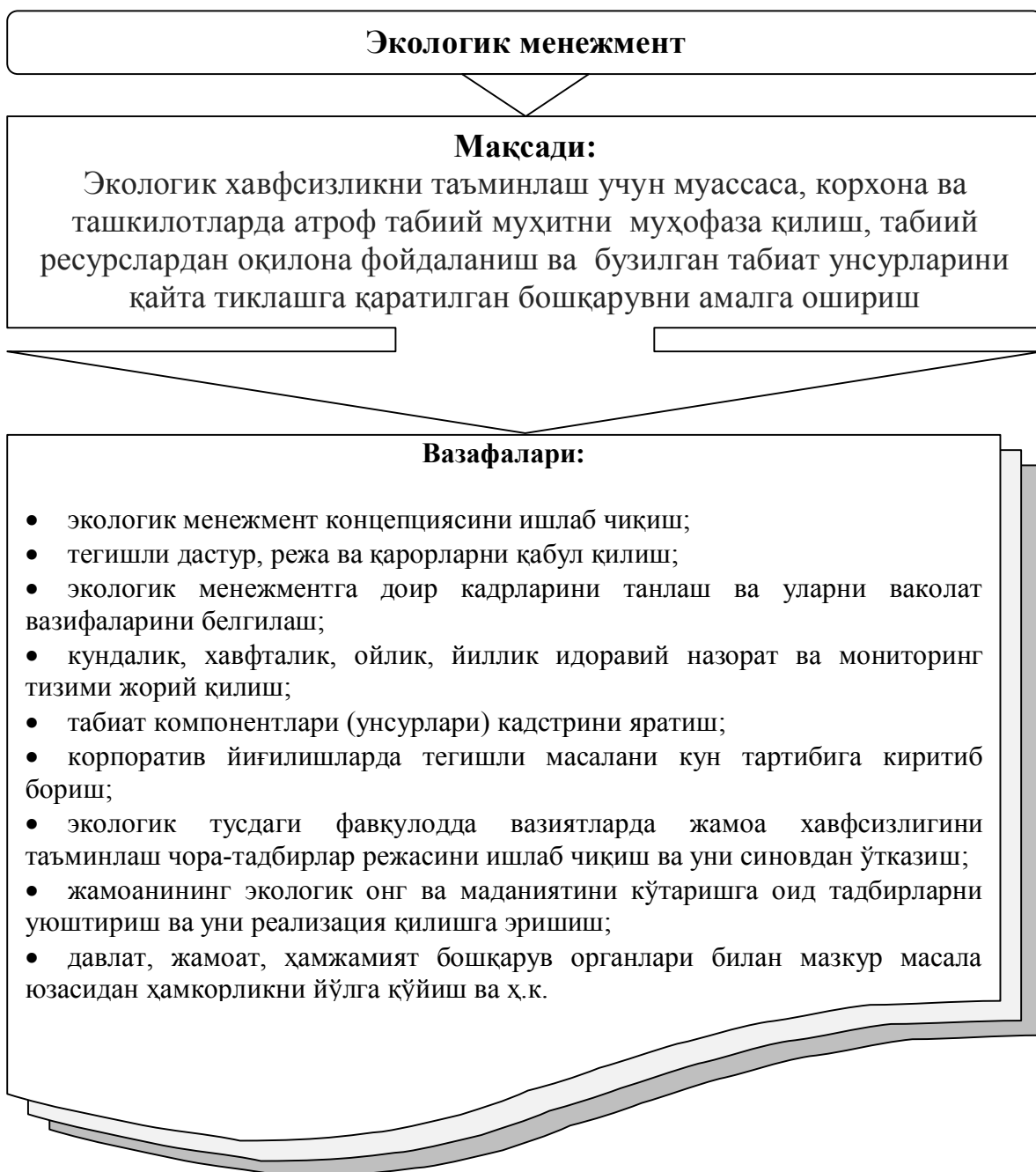
1983 йил БМТнинг Халқаро атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ривожланиш комиссияси тузилди ва унга “Брундтланд комиссияси” деб ном берилди, чунки комиссия раиси этиб Норвегиялик давлат ва жамоат арбоби Гро Харлем Брунтланд сайланди. У 1987 йил БМТ Саммитида “Бизнинг умумий келажагимиз” мавзусидаги маърузасини қилди. маърузада Г.Х.Брундтланд иқтисодиёт кишиларнинг қонуний эҳтиёжларини қондириши керак, лекин унинг ўсиш чегараси планетамизнинг экологик имкониятларидан ошиб кетмаслиги лозим, деган талабни бутун дунё ҳамжамияти олдига қўйди. Натижада, 1980 йилларда ўзини ўзи экологик корпоратив бошқариш функцияси юзага келди. Ривожланган мамлакатларда “Чиқиндисиз технологиялар”га асосланган иқтисодиёт пайдо бўла бошлади.

1992 йилнинг июнида Бразилиянинг Рио-де-Жанейро бўлиб ўтган халқаро конференцияда 179 та давлатдан келган юқори мартабали раҳбарлар Ер планетаси муаммоларига бағишланган қизиқарли ва унумли учрашувлари натижасижа 700 бетлик “XXI аср кун тартиби”ни қабул қилдилар. XXI асрга келиб “Барқарор ривожланиш концепциясини”, яъни иқтисодиёт ривожланиш,

¹ Чижикова, В. Практика сертификации систем управления окружающей средой на предприятии по ГОСТ Р ИСО серии 14000 F В. Чижикова FF Стандартў и качество. — 2003. — № 2. — с. 88—91.

ижтимоий муҳофазалаш, экологик хавфсизликни таъминлашнинг ягона бир мажмуда турувчи ва бир пайтнинг ўзида уқни амалга оширувчи жараён эканлиги тан олинди. 2010 йил ЎзР Президенти И.Каримов ҳам ўзининг БМТнинг Минглик ривожланишга бағишланган Саммитида қилган маърузасида ушбу концепцияни маъқулади ва Ўзбекистон ҳам ушбу жараёнга фаол кириша боришни таъкидлади.

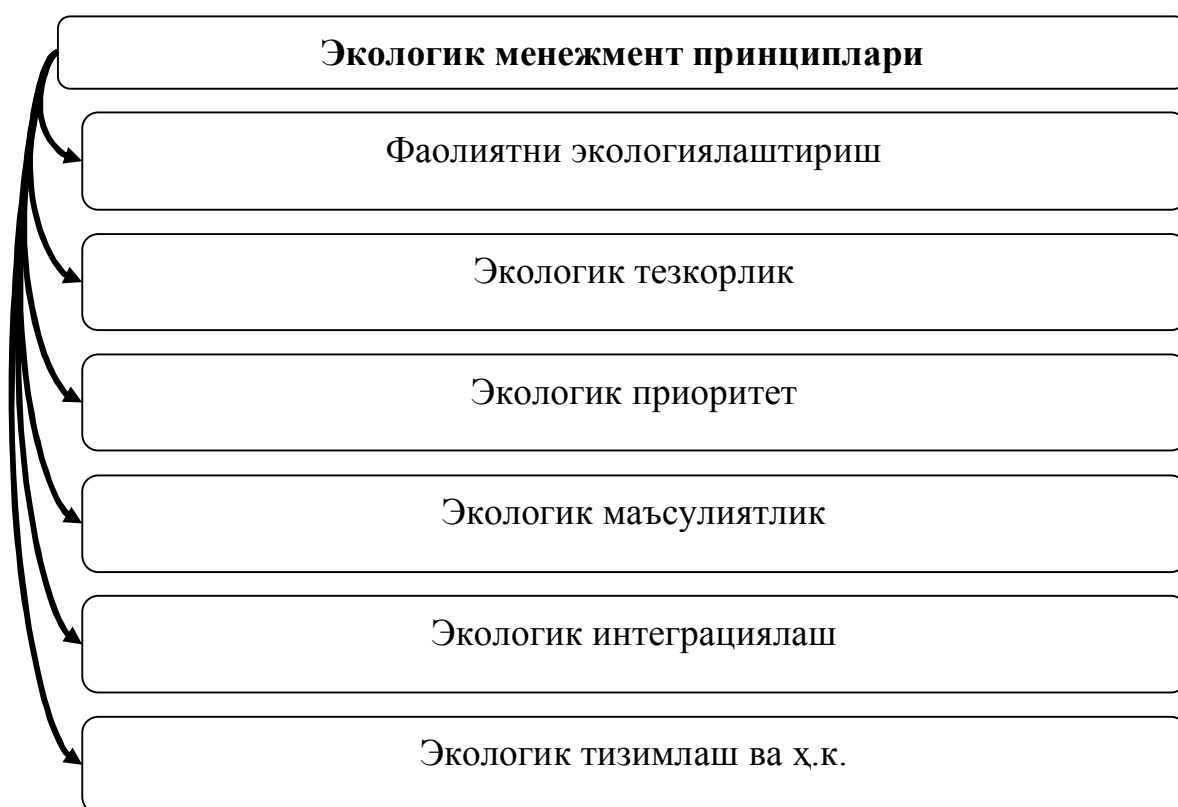
10-қизма. Экологик менежментнинг мақсади ва вазифалари

11-чизма. Экологик менежментнинг тузилиши

12-чизма. Экологик менежмент принциплари

Экологик менежмент мақсади - *экологик хавфсизликни таъминлаш учун муассаса, корхона ва ташкилотларда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат унсурларини қайта тиклашга қаратилган бошқарувни амалга ошириш.*

Экологик мақсад корпоратив бошқарув мазмуни ва моҳиятига қараб турли шаклда акс эттирилади. Ишлаб чиқариш корхоналарида экологик менежмент мақсади хизмат кўрсатиш муассасаларидан тубдан фарқ қилиши мумкин.

Экологик менежмент вазифалари – *экологик менежментнинг асосий мақсадидан келиб чиққан ҳолда амалга ошириладиган чора-тадбирлар.*

Экологик менежмент тузилиши – *муассаса, корхона ва ташкилотларда экологик бошқарувнинг зарурий қисмлари.* Улар тизимлашагн кўринишдаги қуйидаги элементлардан иборат:

- Тасдиқланган ички экологик сиёсат.
- Экологик менежмент учун жавобгар шахслар.
- Экологик ҳуқуқий-норматив ҳужжатларни назорат қилиш.

- Фаолиятнинг экологик баҳолаш ва индентификациялаш тартиби.

- Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш мақсади ва вазифаларини белгилаш.

- Даврлаштирилган экологик дастурларни ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириши.

- Экологик менежмент тизимини ҳужжатлаштириш.

- Жараёнларни экологик жиҳатдан бошқариш.

- Экологик таълим ва тарбияни йўлга қўйиш.

- Ҳаракатларни тартибга солиш ва огоҳлантириш механизминини яратиш.

- Экологик аудит орқали фаолиятни даврий баҳолаб бориш.

- Раҳбарият томонидан экологик фаолиятни таҳлил қилиб бориш.

Экологик менежмент принциплари – *корпоратив экологик бошқарувда амал қилиниши керак бўлган йўналтирувчи қоидалар.*

Уларга:

Фаолиятни экологиялаштириш - минитехнотизимларда барча фаолиятни экологик жиҳатдан қараб чиқиш.

Экологик тезкорлик - экологик муаммоларни тез ва ўз вақтида ҳал этиш.

Экологик приоритет - экологик муаммоларни биринчи навбатда ечимини топиш.

Экологик маъсулиятлик – барча бошқарув қарорларининг экологик оқибатларга нисбатан масъулиятини олиш.

Экологик интеграциялаш – корхона, ташкилот ва муассасаларнинг умумий бошқарув тизимига экологик бошқаришни интеграция қилиш.

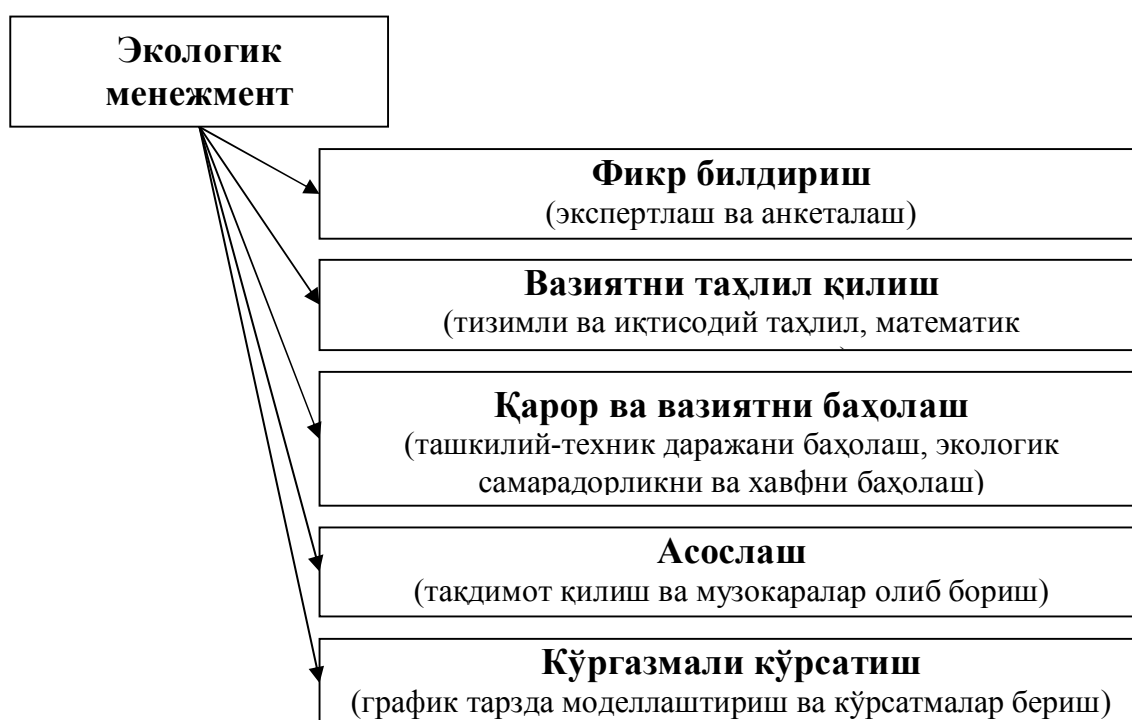
Экологик тизимлаш – экологик масалаларни қисмларга ажаратиш ва уларни уларни ҳал этиш нуқтаи назаридан иерархик поғонага жойлаштириш.

13-чизма. Экологик фаолиятни режалаштириш

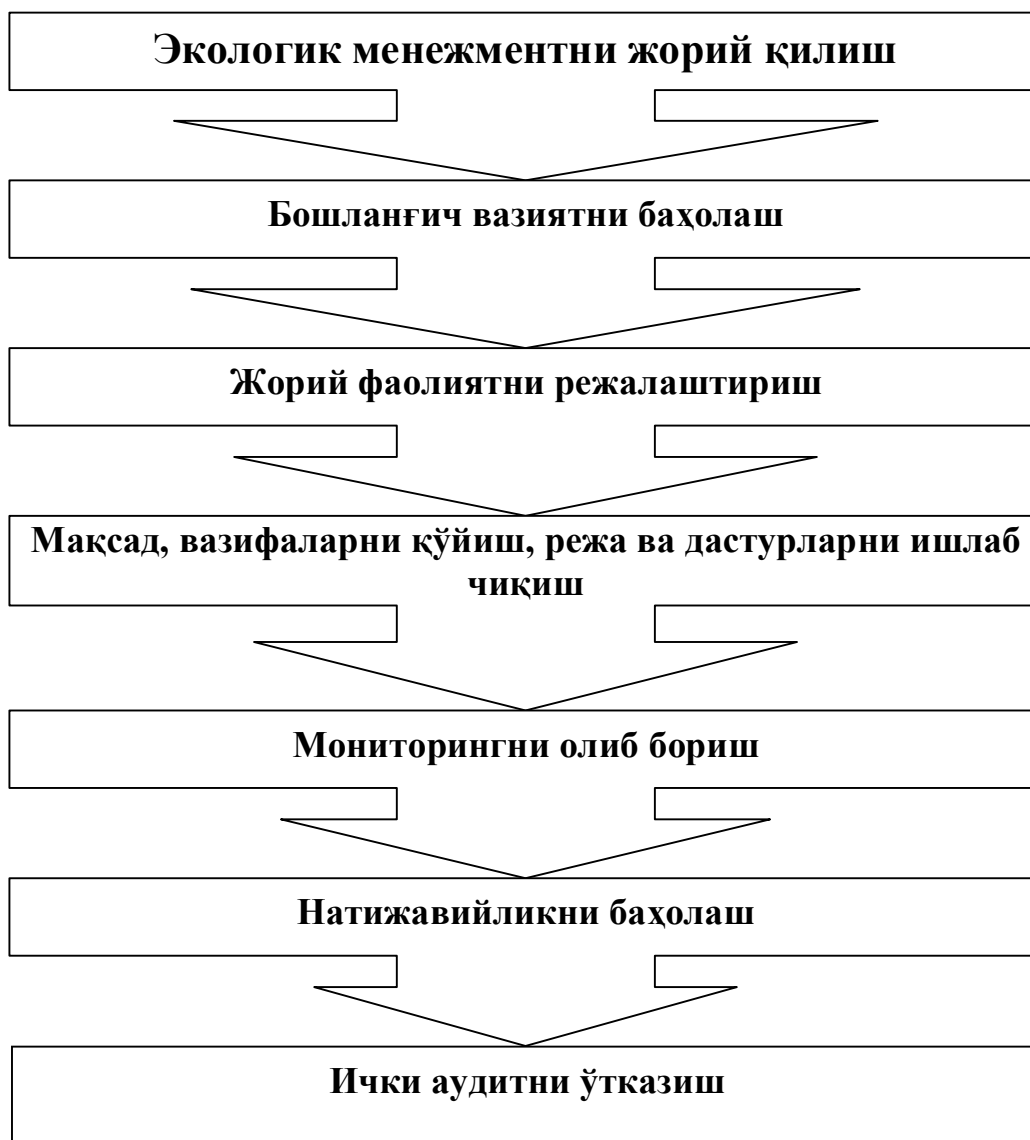
Т/р	Экологик фаолият режасига киритиладиган масалалар	Изох
1.	Ички ва ташқи экологик фаолиятни ташкил этиш	Фаолият самарадорлигини ошириш учун йўналтирилган чора-тадбирлар
2.	Ходимларни мотивациялаш ёки иштиёғини уйғотиш	Ходимларни экологик масалаларни хал этишнинг фойдали эканлигини аниқлаш
3.	Ички экологик назорат ва мониторинг	Экологик талофатларни олдини олишни профилактикалаш
4.	Экологик фаолиятни таҳлил қилиш ва баҳолаш	Тегишли маълумотларни йиғиш, таълил қилиш ва тегишли қарорларни қабул қилиш
5.	Экологик бошқарув ва менежмент тизимини кўриб чиқиш ва такомиллаштириш	Экологик бошқарув фаолият натижасига кўра тегишли қарорларни қабул қилиш

Экологик фаолиятни режалаштириш – экологик фаолият хавфсизлигини таъминлаш учун муайян муддатга (тактик ёки стратегик ривожланиш нуқтаи назардан) мўлжалланган амалга ошириладиган ҳаракатлар ва чора-тадбирларни тартибга солиш ва тизимлаштириш.

14-чизма. Экологик менежмент методлари

15-чизма. Экологик менежментни жорий қилиш механизми

Экологик менежмент механизми – корпоратив даражада экологик қонунчилик тизимида оид ҳуқуқий-меъёрий нормаларни муассаса, корхона, ташкилотда жорий этиш жараёни.

16-чизма. Ўзбекистон Республикасида экологик бошқарув тизими

Давлат бошқаруви – 1. Ваколатли давлат органларининг табиий ресурслардан фойдаланиш ҳамда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ижро этиш ва фармойиш бериш фаолиятидир (Экология ҳуқуқи.- Т.: “Адабиёт жамғармаси”, 2001.- 64-б.).

Адабиётларда давлатнинг ижроия ҳокимият органларининг фаолияти экологик фармойишлар бериши уларнинг юридик ва жисмоний шахсларга мажбурий кўрсатмалар бериш ҳуқуқидир, дейилган. Лекин бу ўринда президентлик институти, олий қонун чиқарувчи ҳокимият, суд ҳокимияти, ҳуқуқни муҳофаза қилиш давлат органларининг экологик функциялари инобатга олинмай қолиняпти. Ваҳоланки, уларнинг ҳам экологик муносабатларини

тартибга солишдаги аҳамияти, айниқса, Ўзбекистонда жуда беқиёсдир. Маъмурий ҳуқуқда давлатнинг маълум бир ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда умумий ва махсус ваколат доирасидаги органлари ажратиб олинади. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг 2-бўлимида давлат ҳокимияти ва бошқарув (тўғрироғи, ижро этувчи) идораларининг экологик муносабатларни тартибга солишдаги ваколатлари берилган. Уларга умумий ваколатланган — Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, ҳокимиятлар, махсус ваколатланган Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси киритилган. Лекин экологик нормаларни қабул қилиш ҳамда уларни амалга татбиқ этиш жараёни серқирра тизим ва ўта муҳим масала.

Давлатнинг экологик бошқаруви — *ўз ваколат доирасида давлат бошлиғи, ҳокимияти, ижро этувчи давлат органлари ва уларнинг экологик муносабатларни тартибга солишдаги фаолияти.*

Давлатнинг экологик бошқарувини ҳуқуқшуносликда давлатнинг экологик функцияси деб ҳам аталади. *Функция эса ваколат доирасидан келиб чиқадиган фаолиятдир.* Давлатнинг экологик бошқаруви икки кўринишда — умумий ва махсус давлат органларининг функцияси орқали амалга оширилади.

Давлатнинг умумий экологик бошқаруви — *давлат бошлиғи ва ҳокимиятининг ўз ваколатлари доирасида экологик муносабатларни тартибга солиш функцияси.*

Ушбу фаолият Ўзбекистон Республикаси бутун ер кенглиги доирасида амалга ошириладиган бўлса *давлатнинг марказий органларининг экологик бошқаруви*, агарда ушбу органлар муайян маъмурий-ҳудудий бирликларда экологик бошқарувни амалга оширса — *умумий кўринишдаги маҳаллий экологик бошқарув*, дея эътироф этилади. Давлат раҳбари ва ҳокимиятининг экологик функциялари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, тегишли конституциявий қонун ва қонунларда акс эттирилган.

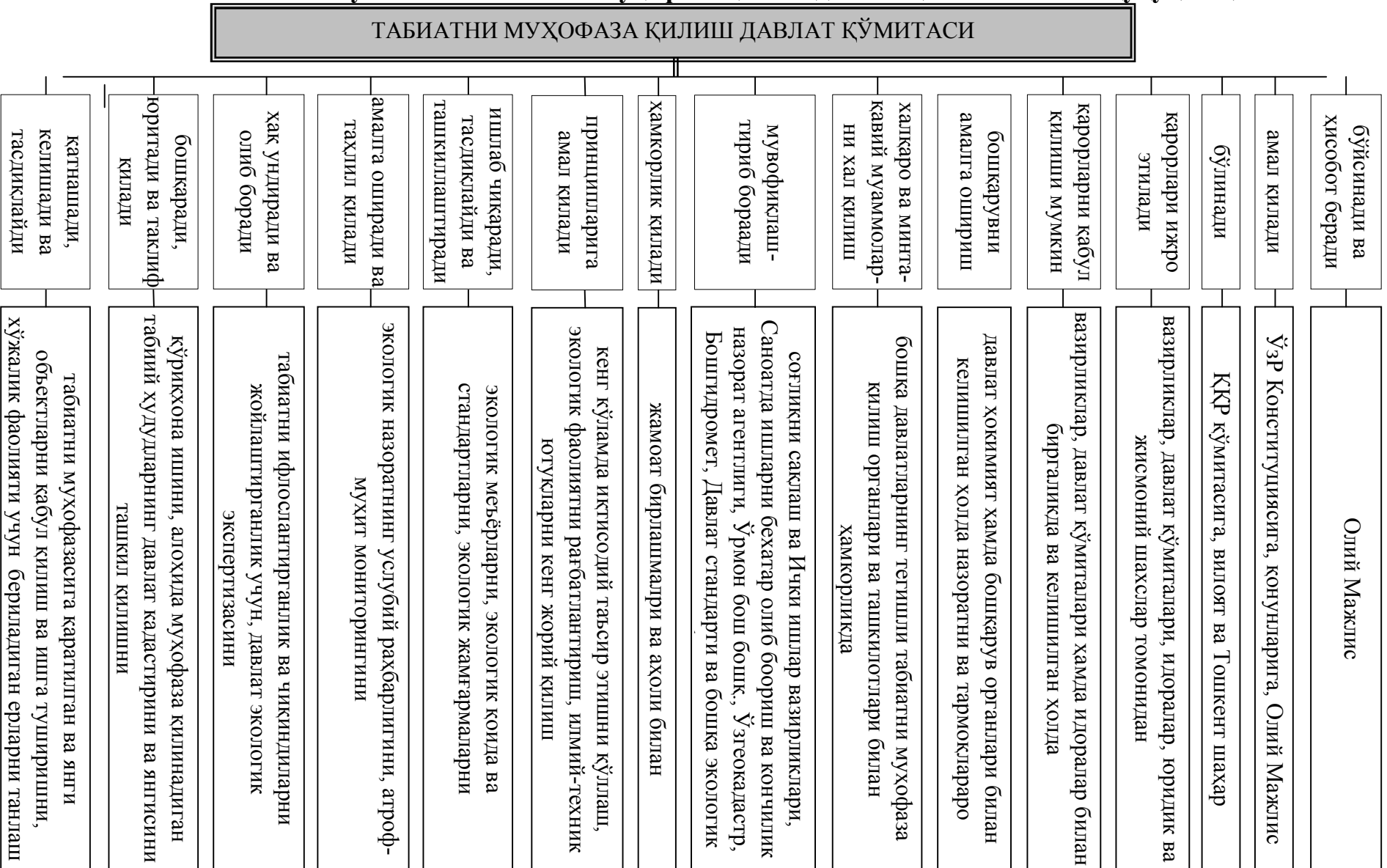
17-чизма. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг экологик ваколатлари

Давлат бошлиғи, ҳоқимияти ва бошқарув органлари	Экологик ваколатлари
<p>Ўзбекистон Республикаси ПРЕЗИДЕНТИ</p> <p>Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддасига мувофиқ равишда давлат бошлиғи ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминловчи шахс сифатида</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ фуқароларнинг экологик хавфсиз муҳитда яшаш ҳуқуқлари ва эркинликлари, миллий экологик қонунчиликга риоя этилишининг кафили; ✓ экологик масалаларга доир музокаралар олиб боради ҳамда ЎзРнинг шартнома ва битимларини имзолайди, республика томонидан тузилган экологик тусдаги шартнома, битим ва унинг қабул қилинган мажбуриятларига риоя этилишини таъминлайди; ✓ ЎзР Олий Мажлисига мамлакат ички ва ташқи экологик сиёсатини амалга оширишнинг энг муҳим масалалари юзасидан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга; ✓ республика олий ҳокимият ва бошқарув органларининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида баҳамжиҳат ишлашини таъминлайди; ✓ экология ва атроф-муҳит муҳофазаси йўналишидаги вазирликлар, давлат қўмиталари ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан тузади ва тугатади, шу масалаларга доир фармонларни кейинчалик ЎзР Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади; ✓ ЎзР Олий Мажлисининг Сенатига Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси лавозимларига номзодларни тақдим этади; ✓ республика давлат бошқаруви органларининг ва ҳокимларнинг қабул қилган экологик ҳужжатларини улар қонун ҳужжатлари нормаларига номувофиқ бўлган ҳолларда тўхтатади, бекор қилади; ✓ ЎзР экологик тусдаги қонунларни имзолайди ва эълон қилади; қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун ЎзР Олий Мажлисига қайтаришга ҳақли; ✓ фавқулодда вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берган тақдирда фуқароларнинг экологик хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, ЎзРнинг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади ва қабул қилган қарорини уч кун ичида ЎзР Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади. Экологик тусдаги фавқулодда ҳолат жорий этиш шартлари ва тартиби қонун билан белгиланади; ✓ ЎзР орденлари, медаллари ва ёрлиғи билан экология соҳасида олиб борган ижобий фаолиятларни мукофотлайди, малакавий ва фахрий унвонларни беради; ✓ ЎзР Конституцияси ва қонунларида назарда тутилган бошқа экологик тусдаги ваколатларни ҳам амалга оширади.

<p style="text-align: center;">Ўзбекистон Республикаси ОЛИЙ МАЖЛИСИ ҚОНУНЧИЛИК ПАЛАТАСИ ВА СЕНАТИ</p> <p style="text-align: center;">Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддасига мувофиқ равишда</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ЎзРнинг Конституциясига экологик тусдаги моддаларни қабул қилиши, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритади; ✓ атроф-муҳит муҳофазасига оид конституциявий қонунлар ва қонунларни қабул қилиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритади; ✓ ЎзР ички ва ташқи экологик сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилади; ✓ ЎзР қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳамда суд ҳокимияти органларининг тизимини ва экологик ваколатларини белгилайди; ✓ ЎзР таркибига янги экологик йўналишдаги давлат тузилмаларини қабул қилади ва уларнинг ЎзР таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлайди; ✓ ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг тақдимиға биноан Давлат бюджетида экологик муммоларнинг ечимини топишга оид маблағларни ажратишни қабул қилади ва унинг ижросини назорат этади; ✓ экологик солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилади; ✓ экология борасидаги давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этади; ✓ ЎзР Президентининг атроф-муҳитни муҳофаза қилишга тегишли бўлган вазирлик, давлат қўмитаси ва давлат бошқарувининг бошқа органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлайди; ✓ мамлакат ижтимоий-иқтисодий, жумладан экологик ривожланишининг долзарб масалалари юзасидан Бош вазирнинг ҳисоботларини эшитади ва муҳокама қилади; ✓ ЎзР Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва унинг ўринбосарини сайлайди; ✓ ЎзР Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда экологик ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ёки тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлайди; ✓ халқаро экологик тусдаги шартномаларни ратификация ва денонсация қилади; ✓ атроф-муҳитни муҳофвза қилишга доир парламент назорати ва ЎзР Конституциясида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.
<p style="text-align: center;">Ўзбекистон Республикаси ОЛИЙ МАЖЛИСИ ҚОНУНЧИЛИК ПАЛАТАСИ</p> <p style="text-align: center;">Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 79-моддасига мувофиқ равишда</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ЎзР Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарларини, қўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини экологлардан сайлайди; ✓ ЎзР Бош прокурорининг тақдимиға биноан Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси Ўзбекистон экоҳаракат вакиллари депутатларини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этади; ✓ ўз экологик фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички экологик тартиб қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади; ✓ экологик сиёсат ва ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек давлат ички ва ташқи экологик сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилади.

<p>Ўзбекистон Республикаси ОЛИЙ МАЖЛИСИ СЕНАТИ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 80-моддасига мувофиқ равишда</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ЎзР Президентининг тақдимиغا биноан ЎзР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлайди ҳамда уни лавозимидан озод этади; ✓ ЎзР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисининг ҳисоботини эшитади; ✓ ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички экологик тартиб қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади; ✓ сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, жумлдан экологик ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек давлат ички ва ташқи экологик сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш қиради.
<p>Ўзбекистон Республикаси ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига мувофиқ равишда</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ самарали иқтисодий, ижтимоий, молиявий, пул-кредит, жумладан экологик сиёсат юритилиши, экологик фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлашни ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасини ривожлантириш бўйича дастурлар ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши учун жавобгар; ✓ фуқароларнинг экологик ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади; ✓ давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг экологик фаолиятларини мувофиқлаштиради ва йўналтиради, уларнинг экологик фаолияти устидан қонунда белгиланган тартибда назоратни таъминлайди; ✓ ЎзР экологик тусдаги қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, ЎзР Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди; ✓ ЎзР Олий Мажлисига ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий, жумладан экологик ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан маърузалар тақдим этади; ✓ ЎзР Конституцияси ва қонунларида назарда тутилган бошқа ваколатларни ҳам амалга оширади.
<p>Ўзбекистон Республикаси МАҲАЛЛИЙ ҲОКИМИЯТ ОРГАНЛАРИ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддасига мувофиқ равишда</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ экологик қонунийликни, ҳуқуқий-тартиботни ва фуқароларнинг экологик ҳавфсизлигини таъминлайди; ✓ ҳудудларни экологик жиҳатдан ривожлантиради; ✓ атроф-муҳитни муҳофаза қилишга доир маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий экологик солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари экологик жамғармаларни ҳосил қилади; ✓ маҳаллий коммунал хўжалиги атроф-муҳитга таъсирини камайтириш юзасидан раҳбарликни амалга оширади; ✓ ўз ваколат диорасида атроф-муҳитни муҳофаза қилади; ✓ экологик тусдаги норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда ЎзР Конституцияси ва қонунларига зид келмайдиган бошқа экологик ваколатларни ҳам амалга оширади.
<p>Ўзбекистон Республикаси ТАБИАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ДАВЛАТ ҚЎМИТАСИ 1996 йил 26 апрелда қабул қилинган Низомига мувофиқ</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни қайта тиклаш устидан давлат назоратини амалга оширади; ✓ табиатни муҳофаза қилишга доир фаолиятни тармоқлараро комплекс бошқаради; ✓ табиатни муҳофаза қилиш ҳамда ресурсларни тежаш борасида ягона сиёсатни ишлаб чиқади ва амалга оширади; ✓ атроф-муҳитнинг экологик ҳолати қулай бўлишини таъминлайди ва экологик вазиятни соғломлаштиради.

18-чизма. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ҳуқуқий ҳолати.

19-чизма. Экологик йўналишдаги нодавлат нотижорат ташкилотлари (ЭННТ) ва уларнинг ҳуқуқий фаолиятлари.

**20-чизма. Ўзбекистон экологик ҳаракати (Экоҳаракат)
жамоат бирлашмасининг ҳуқуқий мақоми.**

Э К О Ҳ А Р А К А Т	2008 йил 2 августда юридик шахс сифатида ташкил топди
	2008 йил 20 сентябрда рўйхатдан ўтди
	Шиори - Соғлом муҳит - инсон саломатлиги
	Мақсади - Ўзбекистонда аҳолининг қулай атроф-муҳит ҳолатини таъминлаш, соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитини муҳофаза қилиш, табиатдан оқилона фойдаланиш, экологик хавфсизликни таъминлаш борасидаги ҳуқуқларини рўёбга чиқариш ва унга риоя этиш имкониятларини яратиш
	Ишлаш тартиби - Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишга мувофиқ равишда фаолият олиб бориш
	Фаолият принциплари - қонунийлик, ўзини ўзи бошқариш ва ошкоралик
	Бошқарув органлари - Конференция, Марказий Кенгаш, Ижроия қўмита
	ЎзР Олий Мажлисга вакиллиги - 15 нафар депутат ҚҚР, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан унинг Республика Конференциясида яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар. Экоҳаракат депутатлари Олий Мажлиснинг барча қўмиталарида унинг мақсадидан келиб чиққан тарзда қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда фаолият юритадилар

Нодавлат нотижорат ташкилот (ННТ) — жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этиладиган, даромад (фойда) келишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимлайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилоти.

ННТнинг экологик бошқаруви демократик давлат ва фуқаролик жамиятини қуришда уларнинг фаолиятини эркинлаштириш ва уларга ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида улкан ваколатлар беришдан иборат.

1999 йил 14 апрелдаги «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги қонун нодавлат идоралар фаолиятининг ҳуқуқий асоси ҳисобланади. ННТнинг экологик-ҳуқуқий мақоми ўзи тўғрисидаги қонун, сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, диний ташкилотлар тўғрисидаги қонунларда ҳам белгилангандир. Уларга республикада фаолият юритувчи миллий, халқаро, чет эл нодавлат нотижорат ташкилотлари кириши мумкин. Ушбу ташкилотлар ихтиёрийлик асосида ташкил этилган жамғарма, уюшма, клуб, ассоциация, қўмита ва ҳаракатларга бирлашиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистонда 2014 йилга келиб 120 тадан зиёд экология ва саломатлик йўналишдаги ННТ ташкилотлари тузилган. Айрим мамлакатларда «Кедр», «Гринпис», «Яшиллар партияси» каби экологик оқимлар фаолият юрғизишмоқда. Бу ҳам аҳолининг экологик бошқарувда қатнашишининг бир йўли, чунки илмий-техника революцияси табиатга «бостириб» келар экан унинг зарарли оқибатларининг олдини олиш, авваламбор, фуқаролар, уларнинг мақсадли ва қонуний уюшмаларининг хоҳиш ва иродасини инобатга олган тарзда экологик муносабатларни тартибга солиниш тақазо этади.

21-чизма. “Экологик бошқарув” билан “Экологик менежмент” фарқи

Т/р	Экологик бошқарув	Экологик менежмент
1.	Ҳамжамият, давлат ва жамоат томонидан олиб борилади	Муассаса, ташкилот ва корхоналар томонидан олиб борилади
2.	Экологик қонунчилик талабларидан келиб чиққан тарзда ташқи мотивациялашган фаолият	Самарадорлик ва манфаатдорлик тамойилларига асосланган ички мотивациялашган фаолият
3.	Мажбурий фаолиятга асосланган	Ташаббускор ва ихтиёрий фаолиятга асосланган
4.	Кўрсатма ва лавозим мажбуриятлари доирасидаги фаолият	Раҳбарнинг шахсий хусусиятлари – касбий даража, тажриба ва маҳоратини акс эттирувчи натижавий фаолият
5.	Бошқарув жараёнини натижадан усутун кўйилади	Натижавий жараёндан бошқарув жараёнини усут кўйилади
6.	Салбий натижаларни инкор этади	Салбий натижалардан фаол фойдаланилади
7.	Бошидан формаллашган, консерватлашган ва чекланган	Бошидан фаоллашган, янги инновацион характерга эга бўлган, ижодий йўналтирилган
8.	Фаолият самарасини ошириб кўрсатишга, имитация қилишга қаратилган ва ҳ.к.	Фаолият самарасини ошира олмайдиган, имитация қилишнинг имкониятининг пастлиги ва сохталаштиришнинг иложи камлиги ва ҳ.к.

22-чизма. Экологик менежментнинг асосий талаблари

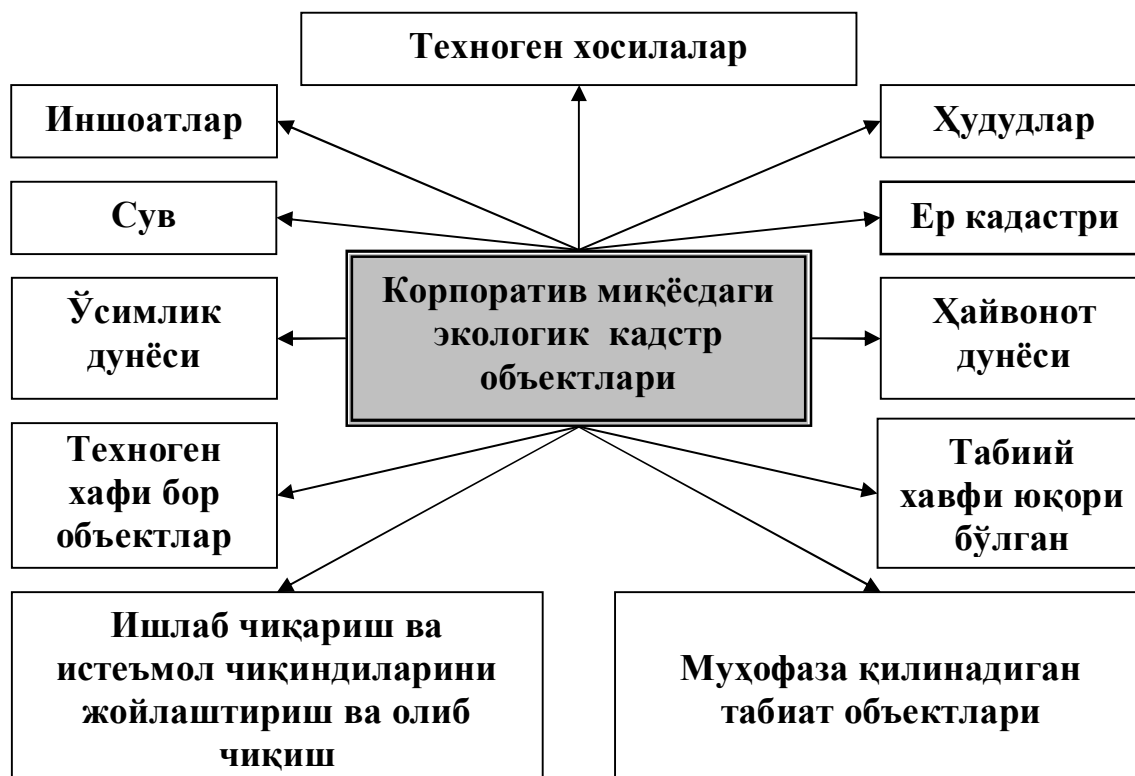

Экологик менежментнинг асосий талаблари – *корпоратив миқёсда экологик бошқарувни амалга оширишда лозим бўлган бирламчи қоидалар мажмуаси.*

Экологик менежмент самарадорлигини таъминлашда мутахассислар (Э.С.Навасардова, 2002, 2007; Экология ҳуқуқи, 2003, А.Н.Нигматов, 2004, 2012, 2014 ва боқ.) уч муаммонинг ечимини топишни тавсия этадилар: экологик баҳолаш, кадастр, мониторинг ва назорат тизимини йўлга қўйиш; экологиялаштирилган технологияларни кенг жалб этиш; ходимларнинг экологик онги ва маданиятини кўтариш. Кейинги икки муаммонинг ечими корхона, ташкилот ва муссасаларнинг изчил экологик бошқарув ва назоратини йўлга қўйиш билан узвий боғлангандир.

Юқорида келтирилган экологик менежмент тизими қисмлари, албатта, мана шундай кетмакетликда ва иерархик поғонада туради. Уларнинг бирисиз иккинчисини амалга ошириш ёки бошқарув механизмини юритишнинг имконияти йўқ. Корпоратив объектни аниқламай туриб, уларнинг ўзига хос сифат ва сон кўрсаткиларининг ҳолатини айта олмаймиз. Минитехнотизим компонентларининг ҳолати қандай даражаси уларнинг сифати, таркиби ва сони экологик кадастр учун индикатор бўлиб хизмат қилади ва ҳ.к. Ҳеч қачон экологик мониторингни тизим компонентларини баҳоламай ёки кадастрини олиб бормаи туриб ўтказилишининг иложи йўқ. Экологик бошқарувнинг энг асосий элементлари – экологик кадастр, назорат ва экспертизадир. Чунки уларнинг амалдаги ҳолати қайси бир технотизимда яхши йўлга қўйилса, ана шу даргоҳда экологик менежмент механизми ҳаракатда бўлади ва у самара беради.

23-чизма. Экологик кадастрни олиб бориш объектлари.

Экологик кадастр - экотизим ва унинг табиий ва техноган ўзгарган унсурларини жойлашуви, ҳуқуқий мақоми, миқдор, сифат тавсифлари ва баҳоси тўғрисидаги янгиланиб туриладиган (ўзгарувчан) маълумотлар ва ҳужжатлар тизими. Экологик кадастр объектлари турли мамалкатларда турлича белгиланади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Давлат кадастрлари тўғрисидаги қонуннинг 5-моддасига биноан экологик кадастр объектларига 11 та кадастрлаш объекти киритилган.

Экологик кадастрни юритишда ҳудудни тўлиқ қамраб олишлик, фазовий координатларининг ягона тизимини қўллаш, методологик умумийлик, ахборотнинг аниқлиги ва оммавийлиги каби ҳуқуқий принципларга асосланилади.

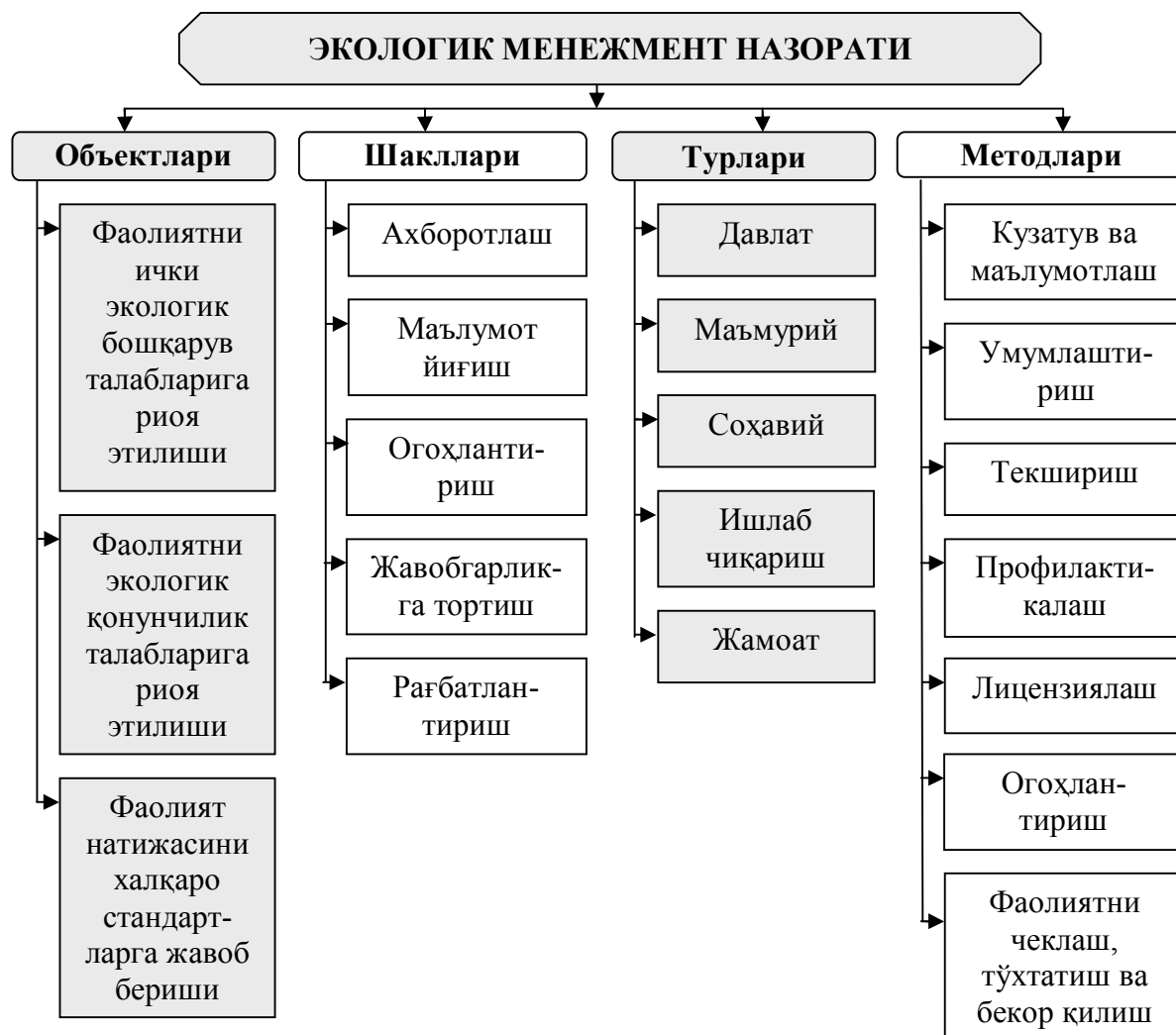
Корпоратив миқёсдаги экологик кадстр объектлари – корхона, муассаса, ташилотнинг табиий ва техноган ўзгарган унсурларини (компонентларини) жойлашуви, ҳуқуқий мақоми, миқдор, сифат тавсифлари ва баҳоси тўғрисидаги янгиланиб туриладиган (ўзгарувчан) маълумотлар ва ҳужжатлар тизими.

Корпоратив миқёсда кадастрларни юритиш тартиби ЎЗР Давлат кадастрлари тўғрисидаги қонун ва у асосида қабул қилинган қонун ости норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида олиб

борилади ва тегишли давлат органлари томонидан тасдиқланади. Масалан ер кадастри 1998 йил 6 августда тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни сифат, иқтисодий ва қиймат баҳосини аниқлашнинг Муваққат услуги»га биноан ерларнинг меъёрий баҳолари, банклардан ипотека қарзлари беришда, хусусий турар жойлар қуриш учун ер ажратиб бериш, фермер хўжалигига қўшимча ер бериш ва ер солиғи ставкаларини аниқлаш каби ҳолларда ер участкасининг дастлабки (бошланғич) баҳоси белгиланади. Республикамизда бошқа табиий объектларни кадастрлаш бўйича ҳам Низомлар ишлаб чиқилган ва амалда татбиқ қилинмоқда.

Экологик кадастр объектлари бўйича ҳужжатлар — минитехнотизим ва унинг компонентларига нисбатан мулк ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқларни тасдиқловчи ҳужжатлар, йиғма жилди, картаси (плани), китоби, ҳолати ҳақидаги ҳисоботлар.

24-чизма. Экологик назорат объектлари, шакллари, турлари ва методлари

Экологик назорат — экологик муносабат субъектлари фаолиятларини ваколатланган давлат органлари, нодавлат нотижорат ташилотлари ва жамоат бирлашмалари томонидан текшириб бориш ва тегишли чораларни қўллаш.

Экологик назорат даврий кузатишни олиб бориш, экологик қонун ҳужжатларида кўрсатилган меъёр ва қоидаларнинг бажарилишини текшириб бориш ҳамда тегишли юридик оқибатларни келтириб чиқариш, давлат ва ички экологик хавфсизликни таъминлашга қаратилган дастур, режа ва лойиҳаларини рўёбга чиқариш каби вазифаларни бажариш учун олиб борилади.

Экологик менежментнинг назорат тизими - экологик муносабатларнинг даврий ўзгаришини экологик кадастр маълумотларига асосланган ҳолда кузатиб бориш; олинган маълумотларни умумлаштириш ва тегишли чора-тадбирларни қўллаш; ходимларнинг экологик фаолиятларини баҳолаш; тегишли хулосалар чиқариш ва чора-тадбирларни белгилаш; жисмоний шахсларнинг экологик фаолиятларига лицензиялар бериш; ноэкологик фаолият юритаётган шахсларнинг ҳаракат ёки ҳаракатсизликларини огоҳлантириш, ҳуқуқларини чеклаш, фаолиятларини бекор қилиш ёки тўхтатиб туриш ҳамда тегишли жавобгарликка тортиш ёки уларни рағбатлантириш кетма кетлиги.

Экологик мониторинг — экологик назоратнинг биринчи босқичи бўлиб, у атроф табиий муҳит ва табиий ресурсларнинг даврий ўзгаришини (кадастр маълумотларига асосланган тарзда) кузатиб бориш, ҳисобга олиш, баҳо бериш ва истиқболни белгилаш тизими. У миллий, регионал (минтақавий) ва глобал миқёсда олиб борилади.

Ўзбекистонда умумий экологик назорат органлари – *Олий Мажлис* (экологик қонунлар ва ўз қарорларининг бажарилишини назорат қилади), *Президент* (экологик хавфсизлик ва давлат экологик назорати хизматларини тузади, уларнинг раҳбарларини тайинлайди ва лавозимларидан озод этади), *Вазирлар Маҳкамаси* (экологик қонун ва қонун ости норматив ҳужжатлар, жумладан, дастур, режа ва лойиҳаларнинг бажарилишини назоратлайди), *Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари* (ўз ваколат доирасида экотизимларни муҳофаза қилиш масалалари бўйича назорат ишларини) олиб борадилар.

Ўзбекистонда махсус ваколатланган экологик назорат органлари – *Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси* (атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиат мажмуаларини қайта тиклаш устидан комплекс давлат назорати), *Соғлиқни сақлаш вазирлиги* (атроф-муҳит санитарияси, гигиенаси ва эпидемиологик ҳолати бўйича назорат), *Саноатда ва кончиликда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш инспекцияси* (халқ хўжалиги тармоқларида ер ости ва усти минерал бойликларидан фойдаланиш ишларини табиат ҳолатига кескин зарар етказмайдиган қилиб олиб борилиши), *Ички ишлар вазирлиги* (жойларда экологик ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга қаратилган профилактик назоратга кўмаклашиш, жамоат жойлари тозалигини назоратлаш, автотранспортдан атмосфера ҳавосининг ифлосланишини ва шовқинланишини назорат қилиш, табиий ва халқ хўжалиги объектларининг ёнғинга қарши туриш ҳолатини назорат), *Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги* (қишлоқ хўжалиги ер, сув ва ўрмон фондларидан унумли фойдаланиш ҳамда уларнинг муҳофаза қилинишини назорат), *Ер ресурслари, давлат кадастрлари, картография давлат қўмитаси* (ердан фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш устидан назорат) каби давлат идораларининг тегишли йўналишлар бўйича жисмоний ва юридик шахслар, давлат органларининг экологик фаолиятини тешкириб бориши ва тегишли жавобгарликларга тортиши ёинки унга оид тақдимномаларни ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига киритиши.

Экология соҳасидаги идоравий назоратни – *давлат ва жамоат уюшмалар ва идораларнинг экологик хизматларини ўз тасарруфидаги корхона, муассаса ҳамда ташкилотларини текшириш, тегишли жавобгарликларга тортиши ёинки унга оид тақдимномаларни ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига киритиши.*

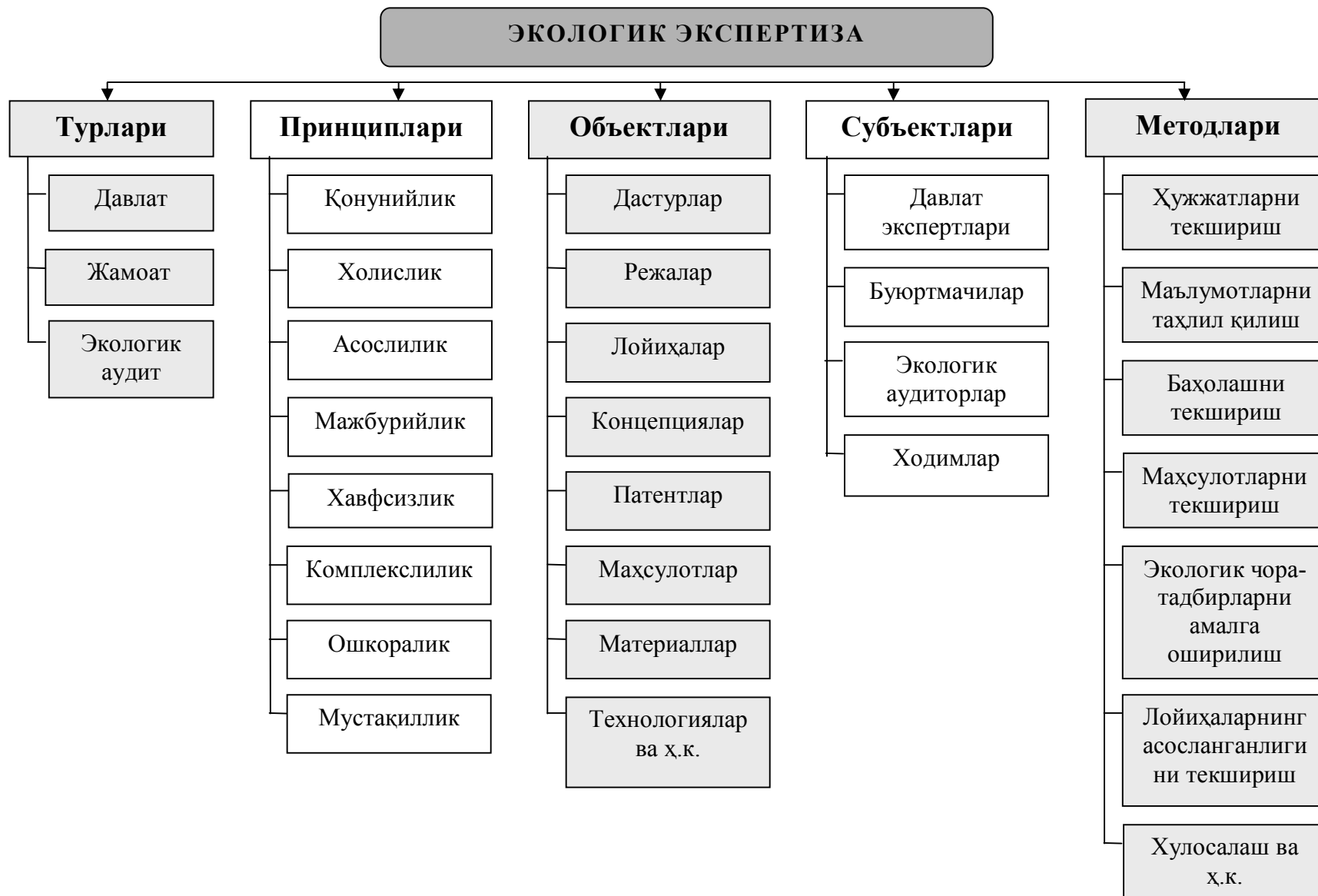
Экология соҳасидаги корпоратив назорат – *корхона, ташкилот, муассасалардаги назорат хизматлари томонидан экологик фаолиятни текшириш ва тегишли жавобгарликга тортиши.*

Бу ўринда миллий қонунчиликларда кўпинча акс этмай қолган муассасани алоҳида таъкидлаб ўтиш даркор. Чунки *таълим соҳаси ёки илмий-тадқиқот муассасаларида*

экологизмлардан оқилона фойдаланиш, янги турдаги маданий ўсимликлар, химикатлар ва дориларни яратиш, уларни синаб кўриш мобайнида ишлаб чиқариш фаолиятининг экологик талабларга жавоб беришини назорат қилиш ҳам экологик хавфсизликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Идоравий ишлаб чиқариш ва жамоатларнинг экологик назоратининг ташкил этилиши, фаолият юритиши, ҳуқуқ ва мажбуриятлари тегишли ички норматив ҳужжатлари ва низомларида берилади.

Экология соҳасидаги жамоат назорати – *нодавлат ташкилотлари, жамоат бирлашмалари, ўзини ўзи бошқарув бўлинмаларини экологик фаолиятни текшириш ва тегишли жавобгарликга тортишни ташкиллаштириш.* Унда экологик назорат — фуқаролар йиғи кенгаши, кенгаш қошидаги махсус экологик комиссиялар ёки шахслар, экологик назорат инспекторлари, меҳнат жамоалари, фаол мутахассислар гуруҳи, жисмоний шахслар томонидан олиб борилади.

25-чизма. Экологик экспертиза турлари, принциплари, объектлари, субъектлари ва усуллари.

Экологик экспертиза – режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини белгилаш ҳамда экологик экспертиза объектини рўёбга чиқариши мумкинлигини аниқлаш. Экологик экспертизанинг асосий мақсади ва вазифалари мўлжалланаётган хўжалик, бошқа хил фаолиятни режалаштириш ҳамда амалга оширишдан аввал, ушбу фаолиятни экологик талаблар, хусусан, фуқаролар соғлиғига қай даражада таъсир этиши мумкинлигини аниқлаш, шунингдек, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш бўйича назарда тутилаётган тадбирларнинг экологик талабларга жавоб бера олиши етарлилиги ва илмий асосланганлигини аниқлашдан иборат.

Экспертиза сўзи латинчада «expertus» — тажрибали, деган сўздан олинган бўлиб, у маълум бир масalani тажрибали мутахассис томонидан ёритиб берилиши демакдир. Экспертиза турли фан ва хўжалик соҳаларида турлича кўринишда намоён бўлиб, воқеа ва ҳодисаларни тўғридан-тўғри белгилаш, ўлчаш ва аниқлаш имконияти бўлмаган тақдирда, ушбу соҳадаги мутахассислар хулосасига муҳтож ҳолатларни ҳам инобатга олади.

Ўзбекистон Республикаси экологик қонунчилигида илк бор экологик экспертиза 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг махсус VI бўлим 24—27-моддаларида ёритиб берилди. Ушбу қонуннинг 4-моддасида эса экологик экспертизанинг мажбурийлик принципи белгилаб қўйилди. Лекин Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун экологик экспертизанинг императив (қатъий) шартларини белгилади, холос. Унинг асл моҳияти, турлари, олиб бориш методлари, муддатлари, принциплари ва объектлари эса ёритилмай қолган эди. 2000 йил 25 майда қабул қилинган ва шу йилнинг 1 июлидан кучга кирган «Экологик экспертиза тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни ҳуқуқий-экологик механизмни шакллантиришда ва уни ҳаётга татбиқ қилишда катта ҳисса қўшди, десак асло муболаға бўлмайди.

Экологик экспертиза объекти бўлиб давлат ва ички дастурлар, концепциялар, ишлаб чиқариш кучлари, ижтимоий ва иқтисодий соҳа тармоқларини жойлаштириш ҳамда ривожлантириш лойиҳаларини тузиш; барча турдаги қурилишлар учун ер участкаларини ажратиш, ҳужжатларни тайёрлаш ва

ўтказиш; техника, технология, материаллар, моддалар ва маҳсулотларнинг янги турларини яратишга доир ҳужжатлар тайёрлаш; алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ва фавқулодда экологик вазият ҳамда экологик офат зона (тегра)лари мақомини бериш; шаҳарсозлик ҳужжатларини ишлаб чиқиш, уларни амалий қўллаш механизми ҳам экспертиза объекти бўлади ва улар, албатта, мутахассислар хулосасига муҳтождир.

Экологик экспертиза *давлат, жамоат ва ихтисослаштирилган фирмалар* томонидан ўтказилиши мумкин. Лекин *давлат экологик экспертизасидан* ўтиш инсон фаолиятининг юқорида санаб ўтилган ҳамма жабҳалари учун мажбурийдир. Шунинг учун ҳам махсус ваколатланган органларнинг турли мақомдаги эксперт бўлинмалари томонидан ўтказилиши мумкин. Агарда хўжалик ёхуд бошқа фаолият юргизувчи субъект (бююртмачи) давлат экологик эксперт комиссияси хулосасидан қониқмайдиган бўлса, у ўз эътирозини умумий ёки хўжалик судларида кўриб чиқиш учун даъво билдириши мумкин.

Давлат экспертизасини ўтказиш муддати турлича белгиланади. Масалан Ўзбекистонда унинг муддати 30 кундан ошмайди ва айрим, ўта мураккаб шароитларда, бош давлат эксперти рухсати билан 2 ойдан ошмаган муддатга узайтирилиши мумкин. Ушбу экспертиза фаолиятини молиялаш бююртмачилар ҳисобидан амалга оширилади.

Фуқаролар, фуқаролар йиғини, ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан *жамоат экспертизасини* ўтказилиши мумкин. Экологик экспертиза нуқтаи назаридан, улар ўз маблағлари ҳисобига, давлат экспертизасидан ташқари мустақил ҳолда экологик экспертизани ўтказишлари мумкин. Фақатгина жамоат экологик экспертиза хулосаси тавсия кучига эга бўлади ва давлат экспертиза хулосасини текшириб кўриш ҳамда судга даъво эътирози билан чиқиш имконини беради.

Жамоат экологик экспертизасини ўтказиш учун фуқаролар, фуқаролар йиғини ёки жамоат ташкилотлари мустақил эксперт комиссиясига «Экологик оқибат аризасини» беришлари мумкин. Бу аризада улар икки масалани ёритишлари керак: экологик таваккалликни ҳисобга олган тарзда атроф табиий муҳит

ҳолатининг бузилиш оқибатлари; экологик зарар оқибатларини тугатиш, атроф-муҳит ҳолатини тиклаш ва мўътадиллаштириш учун зарурий чора-тадбирларни кўрсатишлари керак. Экспертларнинг вазифаси эса ушбу вазият ёки ҳолатни тўғри ёки нотўғрилигини исботлашдан иборат, холос. Агарда жамоат экспертизаси давлат экспертизаси хулосаси билан мос келмаса, унда ушбу низоли ҳолат ҳақида давлат экологик экспертизасини тайинловчи давлат органи, прокуратура ёхуд суд органларига мурожат этиш орқали масалага ойдинлик киритилади.

Бозор муносабатларининг ўзига хос томонларидан бири турли кўринишдаги аудиторлик фаолиятини шакллантиришдан иборат. Аудит инглиз тилида «audit» — текшириш, яъни бухгалтерия китоблари, ҳисоботлари ва ҳужжатларини тафтиш қилиш, деган маънони англатади. Ўзбекистонда аудиторлик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш 2000 йил 26 майдаги «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги қонун ва шу асосда қабул қилинган қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Экологик аудит – *экологик муносабат субъектларининг бухгалтерия китоблари, ҳисоботлари ва ҳужжатларини тафтиш*. Аудиторлик фаолияти аудитор (аудит фирма)лар томонидан тадбиркорлик фаолияти кўринишида амалга оширилади. Экологик аудит бир мунча ўзига хос кўринишга эга. Экологик аудит уч хил: 1) ишлаб чиқариш экологик экспертиза; 2) ҳудудий экологик экспертиза; 3) экологик консалтинг кўринишда олиб борилади.

Ишлаб чиқариш объектларини экологик аудитлашнинг мақсади атроф-муҳитни муҳофаза қилишга доир талаб ва йўриқномаларга муассаса, ташкилот ва корхоналарнинг молиявий-ҳўжалик фаолияти тўғри келиши, табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари бўйича тавсияномаларни тайёрлаш ҳамда табиий ресурслардан фойдаланишдаги сарф-харажатларни текширишдир. Бундай текширув ишлари назоратловчи органлар билан бўладиган низоли ҳолатларда амалга оширилади.

26-чизма. АҚШда ҲФХМга таъсир этувчи экологик хавфларнинг хавфлилик даражаси (Логвиновский В.Д., 2002)

Т/р	Экологик хавфлар тури	Социологик сўровнома натижалари, %
1.	Хавфли чиқиндиларни кўмиш полигонларининг ишлатилаётганлиги	67
2.	Хавфли чиқиндиларни кўмиш полигонларининг ишламаяпганларининг борлиги	65
3.	Ер усти сувларининг саноат корхоналари орқали ифлосланаётганлиги	63
4.	Нафть ва нефть маҳсулотларининг атроф-муҳитга ташланиши	60
5.	Озон қатламининг емирилиши	60
6.	Саноат корхоналарида бўлаётган ҳалокатлар натижасида атроф-муҳитга етказилаётган зарар	58
7.	Радиоактив чиқиндилардан нурланиш	58
8.	Денгиз олди сувларининг ифлосланиши	54
9.	Қаттиқ чиқиндилар ва ахлатлардан атро табиий муҳитни ифлосланиши	53
10.	Қишлоқ хўжалигини юритиш натижасида атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши	51
11.	Тозалаш иншоотларини сувларни ифлослантириши	50
12.	Транспорт натижасида атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши	50
13.	Иссиқхона самараси	48
14.	Ичимлик сувининг ифлосланиши	46

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Раҳбарий адабиётлар

1. Каримов И. Танланган асарлар // 1996-2014 йй.-Т.: “Ўзбекистон”.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Т.: “Ўзбекистон”, 2014.
3. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси.- Т.: “Адолат”, 2010.
4. “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 1998 . 5-6-сон.
5. “Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларидан мажбурий давлат ижтимоий суғуртаси тўғрисида”ги қонун // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2008. 37-38-сон.
6. “Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги қонун // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2009, 16-сон.
7. “Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 28 майдаги 1761-сон қарори.
8. “Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 10 августдаги 242-сонли қарори.
9. “Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ва ходимлар саломатлигининг бошқа хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олиш тўғрисида”ги низом // Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 1997 йил 6 июндаги 286-сонли қарори.
10. Аҳоли ва ҳудудларни фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари.-Т.: “Адолат”, 2007.
11. Национальный доклад “О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов Республики Узбекистан”.-Т.:“Chinor ENK”, 2013.

Асосий адабиётлар

12. Залесский Л.Б. Экологический менеджмент.–М.: “ЮНИТИ–ДАНА”, 2004.
13. Икромов Э.Ж. Фавкулудда вазиятлар ва жамоатчилик фикри.-Т.: “Адолат” 2004.
14. Қудратов О. Ганиев Т. Фавкулудда вазиятларда фуқаро муҳофазаси.–Т., 2005.
15. Масленникова И.С., Кузнецов Л.М., Пшенин В.Н. Экологический менеджмент.– СПб, 2005.
16. Нигматов А., Мухамедов Ш. Инсон ҳаёт фаолияти хавфсизлиги.- Т.: Наврўз, 2014.
17. Нигматов А.Экология нима. - Т., “Файласуфлар” нашриёти, 2014.
18. Нурхўжаев А, Ҳикматуллаев С. Табиий офатлар.- Т., ЎзР ФВВИ нашриёти, 2004.
19. Основы экологии и охрана окружающей среды / А. Г. Банников, А. А. Вакулин, А. К. Рустамов.– М.: “Колос”, 2003.
20. Пахомова А., Эндерс К. Рихтер Н. Экологический менеджмент.- СПб.: “Питер”, 2003.
21. Рамазонова Х. Фавкулудда вазиятлар учун тиббий хамширалар тайёрлаш.- Т., 2006 йил.
22. Ферару, Г.С. Экологический менеджмент.- М. : “Юпитер”, 2006.
23. Хакимов Р.Т. Правовое регулирование чрезвычайных ситуаций в Узбекистане и в странах СНГ- Т., 2005.
24. Ҳаётини фаолият хавфсизлиги / А. Қурбонов ва бошқ.–Т., 2005.
25. Экологический менеджмент / Т.А.Трифорова и др.–М.: “Академический проект”, 2005.

Қўшимча адабиётлар

26. Ergashev A., Ergashev T. Ekologiya, biosfera va tabiatni muhofaza qilish.- Т., 2005.
27. ISO 14001, Environmental management systems. An easy-to-use checklist for small business. Are you ready
28. Sulstonov R.S. Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish asoslari.- Т. “Musiqqa”, 2007.

29. Белов С.В. Безопасность жизнедеятельности.-М. “Высшая школа”, 2001 .
30. Декларация Конференции ООН по окружающей среде и развитию в Рио-де Жанейро // Зеленый мир. – 1993. – № 3. – С. 2.
31. Ёрматов Г.Е. Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги // Маърузалар матни. –Т., 2003.
32. Нигматов А., Пардаев Ғ. Экологик хавфсизлик ва барқарор ривожланиш / Қўшимча таълим учун қўлланма.- Т.: ТВПИ нашриёти, 2004.
33. Нигматов А.Н. Экологиянинг назарий асослари. - Т.: “Файласуфлар жамияти” нашриёти, 2013.
34. Новиков Ю.В. Экология, окружающая среда и человек.– М.: “ФАИР-ПРЕСС”, 2002.
35. Основы устойчивого развития / Электронный ресурс.– Режим доступа: <http://www.ektor.ru/pages/iso.asp?id=11>.
36. Перцик Е. Н. Среда человека: предвидимое будущее.– М.: “ИНФРА-М”, 2000.
37. Петюшенко Л. Охрана окружающей среды и человеческая деятельность // Стандарты и качество. – 2003. № 2. С. 80–82.
38. Реймерс Н.Ф. Природопользование / Словарь-справочник.- М.: “Мысль”, 1990.
39. Стандарты ИСО серии 14000: история и статистика / Н. Аладышкина // Стандарты и качество. – 2001. – № 5–6. – С. 92–95.
40. Тимофеева С.С. Экологический менеджмент.– Ростов на Дону : “Феникс”, 2004.
41. Урсул А.Д., Романович А.Л. Концепция устойчивого развития и проблема безопасности.-Электронный ресурс.–Режим доступа: <http://www.philosophy.nsc.ru/journals/philscience>.
42. Устойчивое развитие всегда на пике достижений! // ИСО 9000 + 14000. – 2004. – № 4. – С. 17–19.
43. Хабарова Е.И. Экологически ориентированный производственный менеджмент // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. - №3. – С.111 – 117.
44. Экологический менеджмент промышленных предприятий как путь уменьшения реального вклада стационарных источников в загрязнение окружающей среды свинцом в Российской Федерации / Т. В. Гусева и др. // Электронный ресурс.–Режим доступа: <http://www.14000.ru/articles/viniti.php>.

45. 100 величайших катастроф мира. Перевод В.Ф.Дюбина, В.А.Иванова, Г.А.Коломорова.- М.: «Мир книг», 2007

Интернет сайтлари

1. www.bilim.uz - ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги сайти.

2. www.ziyo.edu.uz - ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги сайти.

3. www.ziyo.net.uz - ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги сайти.

4. www.mintrud.uz – ЎзР Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги сайти.

5. www.minzdrav.uz – ЎзР Соғлиқни сақлаш вазирлиги сайти.

6. www.mchs.gov.uz – ЎзР Фавқулодда вазиятлар вазирлиги сайти.

7. www.uznature.uz – ЎзР Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси сайти.

8. www.standart.uz – ЎзР Стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги сайти.

9. www.lex.uz - ЎзР Адлия вазирлиги сайти.

10. www.sanoatktn.uz – ЎзР Саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси сайти.

11. www.znakcom-plect.ru - Охрана труда и техника безопасности РФ.

12. www.hsea.ru - Охрана труда. Промышленная и пожарная безопасность. Предупреждение чрезвычайных ситуаций РФ.

13. www.ipb.mos.ru - Технологии техносферной безопасности. РФ

14. www.un.org/esa/sustdev/ – Бирлашган миллатлар ташкилоти(БМТ)нинг барқарор ривожланиш комиссияси сайти.

15. www.unesco.org – БМТнинг маориф, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти сайти.

16. www.unep.org – БМТнинг атроф-муҳит бўйича дастури сайти.

17. www.undp.org – БМТнинг ривожланиш дастури сайти.

18. www.unecsc.org/env/esd/ – БМТнинг иқтисодиёт комиссияси сайти

19. www.unfra.org – БМТнинг аҳолишунослик дастури сайти.

20. www.who.org – Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг сайти.

21. www.ekotalim.uz – Миллий касбий таълимда экотаълим сайти